

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧОРНОМОРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ПЕТРА МОГИЛИ

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

*ЧОРНОМОРСЬКИЙ
ЛІТОПИС*

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

ВИПУСК 7

МИКОЛАЇВ – 2013

Засновники видання:

Чорноморський державний університет
імені Петра Могили

Інститут історії України
Національної академії наук України

Видання засновано у 2010 р.

Свідectво про державну реєстрацію
серія KB № 16236-4708P
видано Міністерством юстиції України
від 20.01.2010 р.

Збірник друкується як фахове видання,
затверджено постановою президії
ВАК України від 31.05.2011 №1-05/5
(бюлетень № 7 від 2011 р.)

Адреса редколегії:

54003, м. Миколаїв,
вул. 68 Десантників, 10

Тел.: (0512) 76-55-99,
(050) 820-57-26
факс: (0512) 46-51-94

E-mail: avi@kma.mk.ua,
e.sinkevych@gmail.com
hboriak@i.com.ua

Головний редактор:

Смолій Валерій Андрійович – доктор історичних наук,
професор, академік НАН України, заслужений діяч науки і
техніки України, директор Інституту історії України НАН
України (м. Київ)

Редакційна колегія:

Боряк Геннадій Володимирович – доктор історичних наук,
професор, член-кореспондент НАН України, заслужений діяч
науки і техніки України, заступник директора з наукової
роботи Інституту історії України НАН України (м. Київ);

Верменич Ярослава Володимирівна – доктор історичних наук,
професор, завідувач відділу регіональних проблем історії
України Інституту історії України НАН України (м. Київ);

Дрозд Роман – доктор історичних наук (dr hab.), професор,
ректор Поморської академії в Слупську (Польща);

Котляр Юрій Вадимович – доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії Чорноморського державного
університету імені Петра Могили (м. Миколаїв);

Сінкевич Євген Григорович – доктор історичних наук,
професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої
політики Чорноморського державного університету імені Петра
Могили (м. Миколаїв), *заступник головного редактора*;

Степень Станіслав – кандидат історичних наук (PhD),
директор Південно-Східного наукового інституту в Перемишлі,
проректор Державної вищої Східноєвропейської школи в
Перемишлі (Польща);

Тригуб Олександр Петрович – доктор історичних наук,
доцент, завідувач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої
політики Чорноморського державного університету імені Петра
Могили (м. Миколаїв);

Тригуб Петро Микитович – доктор історичних наук,
професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої
політики Чорноморського державного університету імені Петра
Могили (м. Миколаїв);

Сінкевич Ірина Юрївна – заступник начальника відділу
використання інформації документів Державного архіву
Херсонської області (м. Херсон), *відповідальний секретар
редколегії*

Рекомендовано до друку:

рішенням вченої ради Чорноморського
державного університету імені Петра Могили
від , протокол №

рішенням вченої ради Інституту історії України
Національної академії наук України
від , протокол №

Чорноморський літопис: Науковий журнал. – Миколаїв : Вид-во
ЧДУ імені Петра Могили, 2013. – Вип. 7. – с.

Науковий журнал містить публікації статей з актуальних проблем
історії України та регіональної історії, історіографії історії України,
історії історичної науки в Україні, розвитку української науки та освіти,
рецензії, повідомлення про наукові події та заходи.

Редколегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів, зберігає стиль матеріалів, залишає за собою право скорочувати та редагувати тексти. Автор несе відповідальність за зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо. Друковані в інших виданнях матеріали до розгляду не приймаються. При передруку публікації посилання на науковий журнал «Чорноморський літопис» обов'язкове.

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Воронін В. М. (Київ)

Становлення і розвиток інституту присвоєння почесних звань в нагородній системі Радянської України в довоєнний час та період Великої Вітчизняної війни

Зелінський М. В. (Миколаїв)

Часопис «Przegląd Wszechpolski» (1895-1905) як джерело до вивчення поглядів Романа Дмовського на українське питання

Лазуренко В. М. (Черкаси)

Радянське фермерство як альтернатива сталінській колективізації

Нікілев О. Ф. (Дніпропетровськ)

Формування виробничої інтелігенції українського села середини 1940-х – середини 1960-х років: джерела російських архівних фондів у відображенні процесу

РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ

Гайдай О. М. (Миколаїв)

Рід Харитоненків у працях англійської дослідниці К. Бертон

Кучеренко А. А. (Херсон)

Українсько-польські відносини в Галичині та процеси модернізації в Австро-Угорщині (1900-1918 рр.) в історіографії

Прокоп Ю. В. (Одеса)

Переселення євреїв із Галичини до Херсонської губернії наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.: причини та етапи

Тимів І. М. (Івано-Франківськ)

Хронологія перших татарських і турецьких набігів на землі Руського воєводства у XV ст.

Шабашов А. В. (Одеса)

Тюркський і слов'янський субстрати у молдаван українського Буджака: за матеріалами термінології спорідненості

ІСТОРІОГРАФІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ. ІСТОРІЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ В УКРАЇНІ

Гоцуляк В. В. (Черкаси)

Вчений, будівничий історичної школи Микола Іванович Бушин

Конюхов С. В. (Львів)

До проблеми висвітлення сучасними польськими підручниками діяльності українських націоналістів у роки Другої світової війни

Котляр Ю. В. (Миколаїв)

Історія українського селянства 1917-1929 рр. у творах зарубіжних дослідників

Кудінов Ю. М. (Вінниця)

Стереотипи мислення вчених Північної Америки у дослідженні історії ранньомодерної України

Морозова О. С. (Київ)

Волинська трагедія у сучасній українській і польській історіографії

Райківський І. Я. (Івано-Франківськ)

Українське «національне відродження» (націотворення) в Галичині ХІХ – початку ХХ ст. у зарубіжній історіографії

Романець Н. Р. (Кривий Ріг, Дніпропетровська обл.)

Репресивна політика радянської влади в українському селі (1928-1933 рр.) у висвітленні сучасної зарубіжної історіографії

Стопчак М. В. (Вінниця)

Діяльність Директорії УНР по створенню конституційно-правових засад української державності в українській зарубіжній історіографії

Ткачук А. І. (Херсон)

Сучасна українська історіографія про дослідження польськими істориками постаті Богдана Хмельницького

ІСТОРИЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКИ ТА ОСВІТИ

Арабаджи С. С. (Маріуполь, Донецька обл.)

Повсякденність дітей у земських школах грецьких сіл Маріупольського повіту наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Лаврут О. О. (Донецьк)

Мовно-освітня політика в Донбасі першого повоєнного десятиріччя: проблеми сучасної історіографії

Нікітенко С. В. (Херсон)

Людина ідеї і практики: штрихи до біографії Івана Радецького

Свинаренко Н. О. (Харків)

Загальна характеристика становлення економічних науково-освітніх центрів у Харкові: сучасна історіографія

ОГЛЯДИ ТА ПОВІДОМЛЕННЯ

Левченко Л. Л. (Миколаїв)

Національний архів США у Другу світову війну та повоєнні роки

РЕЦЕНЗІЇ ТА ІНФОРМАЦІЯ

Ковальська Барбара (Радомсько, Польща)

Генеалогія Великого князівства Литовського: походження князів Радзивіллів

Рецензія на монографію: Антоневич Марцелі. Предки князів Радзивіллів. Історія міфу і мандри історіографії (Варшава, 2011)

Срогош Тадеуш (Ченстохова, Польща)

Подання про академічні, дидактичні та організаційні досягнення професора, доктора історичних наук Євгена Григоровича Сінкевича у зв'язку із розглядом справи про надання йому звання почесного професора Академії імені Яна Длугоша в Ченстохові

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

*Воронін В. М., к.і.н., Державна архівна служба України,
м. Київ, Україна*

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ ПРИСВОЄННЯ ПОЧЕСНИХ ЗВАНЬ В НАГОРОДНІЙ СИСТЕМІ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В ДОВОЄННИЙ ЧАС ТА ПЕРІОД ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Досліджено історію розвитку у вітчизняній нагородній системі практики відзначення почесними званнями з двадцятих років ХХ сторіччя до періоду Великої Вітчизняної війни включно, її зміст і документально-правову базу.

Ключові слова: *Нагородна система, почесні звання, кодекс законів про народну освіту, УСРР, УРСР, українська фалеристика, Велика Вітчизняна війна, Положення про почесні звання Української РСР.*

В. Н. Воронін

Государственная архивная служба Украины, г. Киев, Украина

СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ИНСТИТУТА ПРИСВОЕНИЯ ПОЧЕТНЫХ ЗВАНИЙ В НАГРАДНОЙ СИСТЕМЕ СОВЕТСКОЙ УКРАИНЫ В ДОВОЕННОЕ ВРЕМЯ И ПЕРИОД ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

Исследовано историю развития в отечественной наградной системе практики награждения почетными званиями с двадцатых годов ХХ века до периода Великой Отечественной войны включительно, ее содержание и документально-правовую базу.

Ключевые слова: *Наградная система, почетные звания, кодекс законов о народном образовании, УСРР, украинская фалеристика, Великая Отечественная война, Положение о почетных званиях Украинской ССР.*

Viktor Voronin

State Archival Service of Ukraine, Kyiv, Ukraine

THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE INSTITUTE WITH HONORARY TITLES IN THE REWARD SYSTEM OF THE SOVIET UKRAINE IN THE PRE-WAR PERIOD AND THE PERIOD OF THE GREAT PATRIOTIC WAR

Researched the history of the domestic system of awards celebration honors the practice of the twenties of the twentieth century to the period of Great Patriotic War and including, its content and documented framework.

The practice of distributing honorary titles in the Ukrainian SSR award system was first mentioned in early 1920's.

In the new law on public education in the Ukrainian SSR the third section titled "On honorary titles distribution" was dedicated to this issue. And it was for the first time that the practice of awarding honorary titles, which was an absolute novelty in the world phaleristic practice, was mentioned in the national awards system. The practice of awarding honorary titles did not stay solely on paper - almost immediately it began to be implemented. Among the first recipients were the outstanding figures of Ukrainian art, which was intended to demonstrate communist government's concern for its development.

From the very start awarding an honorary title was not a purely moral encouragement. It also included substantial material benefits.

Established procedure for awarding is clearly traced in archival documents. It also reflects the growing prestige of being awarded an honorary title, which is proved in the text of award justification, which carefully lists merits of a candidate and makes a recommendation.

It should also be noted that the awarding ceremony was preceded by a series of mandatory preliminary documents without which the award could not occur and their number increased steadily, indicating the complexity of the procedure. The principal document among them was a profile review by People's Commissariat, which had to contain candidate's extremely detailed merit list for awarding the honorary title.

1934 was a turning point in the process of formalization and improvement of the awarding honorary titles practice. From that time the process was clearly outline in the legal field and became established and well formalized in all respects.

On January 13, 1934 a joint resolution of the Central Executive Committee and Sovnarkom of the Ukrainian SSR concerning honorary titles distributed to workers of science, technology and art was adopted in Kharkov. That marked the beginning of a qualitatively new stage in the process of awarding honorary degrees, and significantly expanded the number of people who could be awarded (adding figures of culture, workers in the areas of science and technology).

An important innovation in the ceremony was the introduction of a compulsory length of work experience for awarded artists, which was a positive factor in view of the significant reduction of subjective factors.

But the most fundamental innovation was determining a more precise course for the awarding process, which also helped to significantly decrease of the subjective factor.

The next stage of the awarding honorary titles practice fell on the tumultuous years of the Great Patriotic War. Awarding honorary titles of the Ukrainian SSR during the Great Patriotic War is one of the most interesting chapters in the history of the national award system. In this manner the true heroism of our people in the struggle against the Nazi invaders came to light. Even during the tough period of the most terrible war in human history the awards and honors continued to be awarded, and the award system practice was constantly developing and improving. It showed the indomitable spirit of our people in the struggle for liberation of their native land and its orientation to the future. To make a historical analogy, this fact can be compared with the famous military parade on Red Square in November 1941, during the German attack on Moscow, which showed indomitable spirit of the people during the most difficult trials.

But in addition to the regular awards, the system of awarding system (including the honorary titles practice) was also actively developing.

The adoption of the Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the Ukrainian SSR to establish the title People's Artist of the Ukrainian SSR on 11 October 1943, shortly before the liberation of the Ukrainian capital was quite demonstrative.

It is significant, that the issue of honorary titles was finally sorted and carefully normalized to the smallest detail in the days of WWII. This can be explained by several factors of which we need to distinguish two determining ones.

In the first place there is a factor of empowering national spirit to achieve the ultimate victory. It was a demonstration that even during the war, the country was developing in all spheres and its outstanding people received proper appreciation by the state.

On September 26, 1944 a Resolution of the Presidium of the Supreme Soviet of the Ukrainian SSR to approve the Regulation regarding the honorary titles of the Ukrainian SSR was adopted.

The Regulation clearly defined a standardized order for awarding all, without exception, existing honors at the time. According to the established new order, honors were assigned after being presented to the national commissioners and the Department of Arts at the Council of Commissars of the Ukrainian SSR. In general, one may conclude that during the Great Patriotic War, the practice of awarding honorary titles has been instrumental in the patriotic empowerment of the population of Soviet Ukraine in the fight against the Nazi invaders. It was equally important for the development of Ukrainian awards system, that the practice of awarding honorary titles had finally gained legal legitimation during the Great Patriotic War, for it marked a milestone in the awards system of all of Ukraine.

Keywords: *System of awards, honors, Code of Laws on public education, USSR, Ukrainian Faleristika, the Great Patriotic War, the provisions of honors Ukrainian SSR.*

Почесні звання традиційно займають надзвичайно важливе місце в нагородній системі України, охоплюючи наймасовіше коло нагороджених. Виходячи з цього вивчення історії їх виникнення і розвитку є вкрай необхідним для розуміння становлення і розвитку вітчизняної нагородної системи в цілому.

Вперше інститут нагородження почесними званнями з'являється в нагородній системі УСРР вже на самому початку 1920-х років.

У кодексі законів про народну освіту УСРР розділ третій під назвою «О присвоєнні почесних звань» був повністю присвячений цьому питанню. І саме тоді вперше у вітчизняній нагородній системі з'являється практика нагородження почесними званнями, що було абсолютною новачкою у світовій фалеристичній практиці. Важко переоцінити значення цього факту, враховуючи, що до середини 1990-х років, вже за часів незалежної України, саме почесні звання були головним, а де-факто і майже єдиним елементом вітчизняної нагородної системи.

У вищезгаданому Кодексі законів про народну освіту УСРР було визначено наступне щодо введення інституту почесних звань:

«765. Особо отличившиеся как дарованиями, так продолжительностью и преданностью служения трудящимся массам, работники искусств могут быть награждаемы званием Заслуженного артиста (художника) УССР».

Також у Кодексі чітко визначався порядок присвоєння почесних звань діячам мистецтва та матеріальні привілеї, які надавалися нагородженим:

«766. Означенные звания присваиваются постановлениями коллегии Наркомпроса, по представлении Главполитпросвета, согласованным с соответственными руководящими профессиональными органами и могут быть сопровождаемы присуждением ценных материальных наград.

767. *Присвоение звания Народного артиста (художника), а также отличий, сопровождаемых материальным пожизненным обеспечением, вносится Главполитпросветом через Наркомпрос на утверждение Совета Народных Комиссаров»* [1, с. 765-767].

Введення інституту нагородження почесними званнями не залишилось тільки на папері – практично відразу він почав реалізовуватися на практиці. Серед перших нагороджених були визначні діячі українського мистецтва, що повинно було продемонструвати турботу комуністичної влади про його розвиток.

Серед наявних архівних матеріалів першим документом про нагородження діячів українського мистецтва почесним званням є Постанова Ради народних комісарів УСРР про нагородження видатної української акторки і однієї із засновниць українського професійного театру М. К. Заньковецької (Андросовської) (міститься у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України). Навряд чи можна сумніватися, що ця Постанова була першою у черзі нагородження почесними званнями.

Згадану урядову постанову від 12 січня 1923 року підписали у Харкові наступні посадові особи (подається мовою оригіналу) – *«За председателя Совета Народных Комиссаров УСРР М. Фрунзе, Управляющий делами Совнаркома П. Солодуб, Секретарь СНК И. Стрелков»* [2, арк. 29].

Особливо зазначимо – те, що Постанова була підписана самим М. Фрунзе, надзвичайно важливою фігурою не тільки у республіканській, але і в союзній державно-партійній ієрархії, свідчить про велику увагу яка приділялася владою питанню нагородження діячів мистецтва почесними званнями.

Відповідно до підписаної Постанови Раднаркому:

«В ознаменованіе сорокалетия сценической деятельности Марии Константиновны Заньковецкой и заслуги ее перед украинским театром Совет Народных Комиссаров постановил:

1. Представитъ Марии Константиновне Заньковецкой званіе Народной артистки УСРР.

2. Театр бывший Троцкий народный дом в Кіеве именоватъ впредь театром им. М. К. Заньковецкой.

3. Признать за М. К. Заньковецкой право на усиленную пожизненную пенсию и предложитъ НКСобесу и НКПросу установить размер таковой» [2, арк. 29].

Звертає на себе увагу наступна обставина. Нагородження почесним званням с самого початку не було суто моральним заохоченням – воно передбачало одночасно і надзвичайно суттєві матеріальні пільги (у даному випадку встановлення високої пожиттєвої пенсії). Таким чином це суттєво підвищувало вагу згаданої нагороди, у тому числі у порівнянні з нагородженим більш високими державними відзнаками. Достатньо згадати, що навіть нагородження найвищою державно відзнакою УСРР – орденом Трудового Червоного Прапора не передбачало автоматично надання якихось фінансових пільг чи будь-яких матеріальних привілеїв.

Після нагородження М. К. Заньковецької було проведено ще низку нагороджень видатних діячів національного мистецтва.

При цьому слід відмітити, що поступово нагородження приймало все більш усталені форми – у тому числі йому передувало обов'язкове подання з переліком заслуг кандидата на відзнаку, що не завжди було зроблено при найперших нагородженнях.

Усталена процедура нагородження чітко відслідковується на наявних архівних документах. Також вона свідчить про зростання престижності нагородження почесним званням, що впливає з тексту обґрунтування нагородження, де ретельно перераховуються заслуги кандидата та робиться пропозиція про нагородження.

Прикладом цьому є кілька обґрунтувань нагородження на видатних діячів української культури, які були нагороджені після М. К. Заньковецької.

Так, в обґрунтуванні нагородження (було підписано у Харкові 8 серпня 1925 року) почесним званням народного артиста видатного режисера Леся Курбаса було сказано наступне: *«Беручи до уваги невтомну роботу тов. Курбаса О. С. в галузі революційного театрального мистецтва, його заслуги як провідника нових течій в українському театральному мистецтві, що значно сприяв розвитку пролетарського театру в Україні й поступовому перетворенню форм останнього, а також заслужену популярність його серед робітників, селян не тільки в УСРР, але й поза її межами, – Рада Народних Комісарів постановила: нагородити артиста і режисера Курбаса Олександра Степановича званням Народного артиста Республіки»* [3, арк. 26].

Також слід зазначити, що нагородженню передувала обов'язкова низка попередніх документів, без яких нагородження не могло відбутися і їх кількість постійно збільшувалася, що свідчило про ускладнення процедури. Серед них головним документом було подання профільного народного комісаріату, в якому потрібно було надзвичайно докладно перерахувати заслуги претендента на нагородження почесним званням.

Так, у поданні на нагородження видатної української акторки М. М. Старицької було сказано, що вона є *«найстарішою й видатнішою акторкою Українського театру, що вона є фундатором першої на Україні Драматичної школи, що існує й досі, що вона, маючи змогу займати дуже видатне положення в колі найкращих театрів, головним чином проводила свою роботу в фабрично-заводських районах і заснувала кілька народних театрів, що існують дотепер. Протягом 40 років М. М. Старицька цілком віддавалася артистичній і педагогічній діяльності й має заслуги як «Герой труда»* [4, арк. 108].

Про постійну деталізацію процесу оформлення документів на нагородження свідчить й те, що з часом обов'язковою для всіх кандидатів на нагородження стала особиста підписка про політичну лояльність, без якої у більшості випадків не проводилося оформлення документів.

Так, наприклад артист театру Української державної драми в м. Одеса І. Е. Замічковський 18 березня 1926 року дав розписку про політичну лояльність наступного змісту: *«Я, нижче підписаний Іван Едуардович Замічковський, Артист українського театру, даю свій підпис. Що до цього часу проти Радянської влади не виступав і виступатиме не буду»* [4, арк. 53].

Цікаво, що при цьому так і не було вироблено усталеної форми подібної підписки про політичну лояльність, що було однією з ознак того, що нагородна система УСРР була досить довгий час у процесі становлення.

Про довільність форми цього обов'язкового для нагородження документу свідчить, наприклад, підписка від 25 березня 1926 року співака Харківської державної опери О. Г. Мосіна, що значно відрізняється від тексту підписки І. Е. Замічкова: *«В Наркомпросвещения артиста Государственной оперы Александра Григорьевича Мосина. Заявление. Настоящим подтверждаю, что за все время существования Советской власти к последней относился всегда сочувственно и ни в каких выступлениях против Советской власти не участвовал»* [4, арк. 73].

Однак у деяких особистих справах нагороджених згадана підписка відсутня. Ця деяка неусталеність процедури нагородження, відсутність єдиного для всіх випадків чіткого переліку документів необхідного для нагородження (хоча в цілому процес поступово постійно розвивався у напрямі деталізації і формалізації) було характерне для вітчизняної нагородної системи до середини 30-х років. Як було цілком вірно зазначено в «Українській фалеристиці. З історії нагородної спадщини»: *«Навіть короткий перелік нагороджень, що відбувалися в Україні з 1922 року, дає підставу стверджувати – надання «почесного чину» не мало чітко визначеного правового підґрунтя. Подання про нагородження надходили від різних установ та відомств, надсилалися до Наркомпросу, ВУЦВК або РНК УСРР, а далі справа полягала тільки в тому, щоб проштовхнути в урядових інстанціях того чи іншого кандидата. Саме через це і через відсутність архівних джерел та документів установ за ті роки, відомості про кількість та персональний склад нагороджених не потрапили до*

статистичних документів офіційної звітності. Облік державних нагороджень в Україні почали вести систематично лише з 1935 року» [5, с. 305].

1934 рік став переломним у процесі формалізації та вдосконалення інституту нагородження почесними званнями. Саме з цього часу процес набув чіткого оформлення в тодішньому правовому полі й став усталеним та чітко формалізованим в усіх відношеннях.

13 січня 1934 року в м. Харкові була прийнята спільна Постанова ВУЦВК та Раднаркому УСРР про почесні звання працівникам науки, техніки й мистецтва, що знаменував початок якісно нового періоду у процесі нагородження почесними званнями, а також значно розширив коло осіб, які могли бути ними нагородженими (додавши до діячів культури працівників сфери науки і техніки).

Прочитуємо найважливішу частину згаданої постанови:

«Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет і Рада Народних Комісарів УСРР постановили:

1. Встановити такі почесні звання для працівників науки, техніки і мистецтва:

а) Заслужений діяч науки, техніки або мистецтва.

б) Народний артист (художник) республіки.

в) Заслужений артист (художник) республіки.

2. Звання Заслуженого діяча науки або техніки надається за особливо цінні праці в галузі науки або техніки, чи за особливо важливі для соціалістичного будівництва відкриття й винаходи, або за видатну науково-практичну, науково-педагогічну й науково-популяризаторську діяльність.

3. Звання заслуженого діяча мистецтва надається за видатну художню діяльність або за виключно цінні художні твори в будь-якій галузі мистецтва.

4. Звання народного артиста (художника) республіки надається особам, що мають винятково високі заслуги й досягнення в музичному, сценічному й кінематографічному мистецтві, виявлені як у художній творчості, так рівно у виконанні.

5. Звання Заслуженого артиста (художника) республіки надається особам, що мають особливі заслуги в мистецтві, зокрема у виконанні мистецьких творів» [6, с. 23].

Важливою новацією у нагородженні було запровадження обов'язкового трудового стажу для нагородження діячів мистецтва, що було позитивним фактором з огляду на відчутне зниження таким чином суб'єктивного фактору.

Як було зазначено у Постанові від 13 січня 1934 року: *«Для нагороди діячів мистецтва званням Народного чи Заслуженого артиста (художника) республіки... треба, щоб вони мали стаж художньої роботи в галузі мистецтва не менш як 10 років за Радянської влади»* [6, с. 23].

Але найбільш принциповим нововведенням стало визначення ще більш чіткого порядку процесу нагородження чим раніше, що також слугувало різкому зниженню суб'єктивного фактору: *«Звання Заслуженого діяча науки, техніки або мистецтва й Народного артиста (художника) республіки надається за постановами Президії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету за поданням відповідних народних комісаріатів, ЦВК АМСРР, обласних виконавчих комітетів, професійних та інших громадських організацій. Звання Заслуженого артиста (художника) республіки надається за постановами Народного комісаріату освіти УСРР у порозумінні з Всеукраїнським комітетом професійної спілки працівників мистецтва»* [6, с. 23].

Таким чином, можна констатувати, що з 1934 року система нагородження почесними званнями набула в Україні усталеного вигляду. Хоча у подальшому вона й продовжувала розвиватися і удосконалюватися, але це проходило вже виключно у рамках визначених вищезгаданою Постановою парадигми і стала однією з найбільш важливих складових нагородної системи спочатку Радянської, а згодом і незалежної України.

Наступний етап розвитку інституту нагородження почесними званнями припадає на буремні роки Великої Вітчизняної війни. Нагородження почесними званнями Української РСР у роки Великої Вітчизняної – одна з найцікавіших сторінок в історії вітчизняної

нагородної системи. Таким чином також виявився справжній героїзм нашого народу у боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками. Навіть у найтяжчі часи найбільш страшною в історії людства війни продовжувалися нагородження почесними званнями і сам цей важливий інститут нагородної системи постійно розвивався та вдосконалювався. Це свідчило про незламний дух нашого народу у боротьбі за звільнення рідної землі та його спрямованість у майбутнє. Якщо ж проводити історичні аналогії, то цей факт можна порівняти із знаменитим військовим парадом на Червоній площі у листопаді 1941 року під час німецького наступу на Москву, що показало незламний дух народу у час найтяжчих випробувань.

Показово, що це особливо відзначалося у класичному дослідженні з історії вітчизняної фалеристики «Українська фалеристика. З історії нагородної спадщини», де героїчному часу Великої Вітчизняної війни в історії розвитку нагородної системи України була приділена особлива увага.

Як відзначалося, з початком Великої Вітчизняної війни територія УРСР була в 1941-1942 роках повністю окупована і більшість державних установ, ряд промислових підприємств, науково-дослідних центрів та осередків евакуювали в інші регіони СРСР, де вони відразу ж активно розгорнули свою роботу.

Але незважаючи на край важкі умови евакуації, вище радянське і партійне керівництво СРСР всіляко сприяло роботі республіканських органів влади УРСР поза межами української території.

Не можна не погодитися із наступною тезою «Української фалеристики» щодо причин розвитку нагородної системи УРСР в роки війни: «...в нещадних умовах війни та за складних дипломатичних відносин з антигітлерівськими союзниками роль зовнішньополітичного представництва УРСР, навіть формально декларована, набула неабиякої ваги» [5, с. 309].

Безумовно, нагородна система УРСР активно використовувалася як пропагандистський елемент для зовнішньополітичних цілей СРСР. Однак слід доповнити, що, як мінімум, не менш вагомим чинником був й внутрішній. Продовження функціонування в умовах війни нагородної системи УРСР (яка була суто цивільною на відміну від союзної) повинно було укріпити дух народу, його мужність у боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками. Коли в час війни нагороджувалися діячі мистецтва, науки і культури це ще раз символічно засвідчувало непорушну впевненість в кінцевій перемозі та намагання вже зараз почати будувати нове мирне життя.

Показово в тому числі, що нагородження почесним званням заслуженого діяча науки УРСР продовжувалося ще навіть до початку перелому у ході війни (хоча стало значно більш інтенсивним у 1943 році, після Сталінградської битви). Так, у лютому 1942 року почесне звання Заслуженого діяча науки було присвоєно відомому вченому І. М. Іщенку [7, спр. 8-15]. А за період з листопада 1942 по жовтень 1943 року цього почесного звання були удостоєні видатні українські вчені різних галузей науки О. М. Ястребов, П. П. Будников, Г. М. Гуревич, В. С. Деркач, Б. М. Маньковський, О. В. Нагорний, І. О. Поваженко, М. С. Спіров, Г. О. Татарінов [5, спр. 20].

У 1943 році нагородження почесними званнями різко збільшилося у порівнянні з край важким для положення на фронтах 1942 роком. Після Сталінградської битви заслуженими діячами науки УРСР стали Ф. А. Уфимцев, М. М. Цехновіцев, С. Х. Чавдаров; заслуженими діячами мистецтва УРСР – М. Г. Дерегус, Д. Г. Євтушенко, В. І. Касіян, П. О. Козицький, М. Г. Лисенко, П. Д. Муравін, О. С. Пащенко, М. А. Шаронов; народними артистами УРСР – Д. С. Антонович-Будло, Ф. А. Барвінська, М. К. Висоцький, Л. М. Гаккебуш, Л. П. Карташов, В. Г. Магара, Г. В. Маринич, Г. М. Полежаєв, О. Г. Сердюк, В. М. Чистякові [5, с. 310].

Почесного звання Заслуженого артиста УРСР у 1943 році було удостоєно 35 видатних діячів сцени. Але крім чергових нагороджень, у ці роки нагородна система (у тому числі інститут почесних звань) і активно розвивалася.

Надзвичайно показовим стало прийняття 11 жовтня 1943 року, незадовго до звільнення столиці України, Указу Президії Верховної Ради УРСР про встановлення звання Народний

художник УРСР. Відповідно до тексту Указу було встановлено для видатних діячів образотворчого мистецтва УРСР, що відзначилися своїми творами в галузі живопису, скульптури, графіки, декоративного і прикладного мистецтва, звання Народний художник УРСР [8, ст. 24].

Другим пунктом Указу визначалося, що почесне звання Народний художник УРСР присвоюється виключно Президією Верховної Ради УРСР. Це свідчило про високу престижність цієї нової нагороди враховуючи, що саме Президія Верховної Ради формально вважалася в радянській системі найвищим органом влади (хоча реальна влада і належала партійним органам) [8, ст. 24].

Показово, що саме у часи Великої Вітчизняної війни питання присвоєння почесних звань було остаточно упорядковано і ретельно унормовано до найменших деталей. Це можна пояснити кількома факторами, з яких особливо потрібно виокремити два визначальних.

На першому місці безумовно стоїть фактор укріплення народного духу для досягнення кінцевої перемоги – демонстрація того, що навіть у роки війни країна розвивається в усіх сферах і її видатні люди отримують належну високу оцінку з боку держави.

Іншим фактором було те, що після початку Великої Вітчизняної війни державне керівництво СРСР взяло курс на укріплення всіх інститутів державного управління та різкого зниження рівня революційної риторики. Це призвело у тому числі до формалізації та правової уніфікації ряду сфер, які до цього часу були більше під впливом «революційної свідомості», ніж у правовому полі. Нагородна система була і залишається одним з необхідних і вкрай важливих атрибутів державності і новий державний курс не міг її не торкнутися.

У 1944 році нагородження почесними званнями було надзвичайно активним. Приведемо лише нагородження найбільш відомих діячів різних сфер. Так, у 1944 році почесне звання Заслуженого діяча науки УРСР було присвоєно К. Г. Воблomu, О. М. Диннику, Г. Ф. Проскурі, М. В. Птусі, О. І. Смирнову-Замковому, М. Г. Холодному. Почесним званням Заслуженого діяча мистецтв УРСР був нагороджений М. І. Вериківський, а Народного художника УРСР – А. М. Браславський-Страхов, К. Д. Трохименко. Почесне звання Заслуженого лікаря УРСР отримали видатні медики В. В. Іванов, М. М. Міхно, Г. К. Гнідий, А. Й. Плашевський. Заслуженим артистом УРСР став О. Н. Сорока [5, с. 310].

Однак, необхідно зазначити, що при цій великій кількості нагороджень не існувало єдиного правового документу, що унормовував би всі питання нагородження почесними званнями УРСР.

Згадану негативну обставину цілком усвідомлювало вище партійне-державне керівництво і вже 26 вересня 1944 року була прийнята Постанова Президії Верховної Ради УРСР про затвердження Положення про почесні звання Української РСР (Постанова була підписана Головою Президії Верховної Ради УРСР М. Гречухою і Секретарем Президії Верховної Ради УРСР О. Межеріним) [9, с. 14]. Затверджене Положення стало ознакою остаточної уніфікації інституту нагородження почесними званнями та повністю ввело його правове поле.

Необхідно більш докладно зупинитися на його змісті, враховуючи надзвичайно велике значення прийняття Положення про почесні звання Української РСР для подальшого розвитку цієї частини вітчизняної нагородної системи.

Першим, найголовнішим пунктом Положення було визначено, що почесні звання Української РСР присвоюються виключно Президією Верховної Ради Української РСР. Далі йдеться про коло осіб які мали право на нагородження і докладний перелік заслуг за які присвоюється кожне почесне звання. Слід привести згаданий докладний перелік виходячи з того, що він унормував на кілька десятиріч практику присвоєння почесних звань в тій чи іншій галузі.

Звання Заслуженого діяча науки і техніки або звання Заслуженого діяча науки Української РСР повинно було присвоюватися за особливо цінні труди в галузі науки і

техніки, за особливо важливі для соціалістичного будівництва відкриття й винаходи або за видатну науково-практичну й науково-популяризаторську діяльність.

Звання Народного художника Української РСР повинно було присвоюватися живописцям, скульпторам, графікам та архітекторам, які створили видатні твори в галузі живопису, скульптури, графіки, архітектури і декоративно-прикладного мистецтва та які мали особливі заслуги в справі розвитку мистецтва.

Звання Народного артиста Української РСР повинно було присвоюватися режисерам і артистам театру, кіно, естради, цирку, капели, композиторам, диригентам, музикантам, що володіли винятковою виконавчою майстерністю, що створили видатні художні твори, вистави, кінофільми, музично-виконавчі твори і мали особливі заслуги в справі розвитку мистецтва.

Звання Заслуженого діяча мистецтв Української РСР присвоювалось режисерам, артистам, художникам, скульпторам, архітекторам, композиторам, диригентам, педагогам художніх учбових закладів, що створили великі по своєму значенню твори мистецтва або мали великі заслуги в справі виховання й підготовки художніх кадрів, а також у створенні наукових праць у галузі мистецтва.

Звання Заслужено артиста Української РСР присвоювалось режисерам, артистам театру, кіно, естради, цирку, капели, композиторам, диригентам, музикантам, що володіли високою майстерністю, створили високохудожні образи, вистави, кінофільми, музично-вокальні твори і своєю діяльністю сприяли розвитку мистецтва.

Звання Заслуженого вчителя школи Української РСР присвоювалось вчителям початкових, неповних середніх, середніх, спеціальних і педагогічних шкіл, які мали стаж педагогічної роботи не менше 10 років, за видатні успіхи в справ навчання дітей, виховання в них почуття любові й відданості батьківщині.

Звання Заслуженого лікаря Української РСР присвоювалось лікарям лікарських дільниць, амбулаторій, родильних будинків, лікарень, поліклінік, лікувально-профілактичних, санітарних установ і органів охорони здоров'я, які пропрацювали в цих установах не менше 10 років і особливо відзначились у своїй практичній діяльності в галузі охорони здоров'я [9, с. 14].

У Положенні чітко визначався й уніфікований порядок подання до нагородження усіма, без виключення, існуючими на той час почесними званнями. Відповідно до встановленого нового порядку, почесні звання присвоювалися по представленню народних комісаріатів і Управління в справах мистецтв при Раднаркомі Української РСР. Також про присвоєння почесних звань могли порушити клопотання районні, міські ради депутатів трудящих та їх виконавчі комітети, партійні, профспілкові й інші громадські організації перед виконавчими комітетами обласних рад депутатів трудящих, які повинні були вносити свої пропозиції до відповідних Наркоматів або Управління в справах мистецтв при Раднаркомі Української РСР.

Також у Положенні вперше унормувалося питання видачі всім особам, які отримали почесне звання особливої грамоти Президії Верховної Ради УРСР. Вперше також було унормовано питання щодо позбавлення почесного звання. Положенням було визначено, що позбавлення почесного звання може бути проведено тільки Президією Верховної Ради Української РСР. Нове Положення не залишилося на папері, а відразу почало активно застосовуватися на практиці і почесними званнями відповідно до нової правової практики почали нагороджувати широке коло осіб.

В цілому можна констатувати, що в період Великої Вітчизняної війни інститут нагородження почесними званнями зіграв важливу роль у патріотичному піднесенні населення Радянської України у боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками. Не менш важливим для розвитку нагородної системи України стало те, що саме у роки Великої Вітчизняної війни інститут нагородження почесними званнями остаточно набув правового унормування, що стало визначною віхою у всьому розвитку нагородної системи України.

Джерела та література

1. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – К., 1922. – № 49.
2. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 598.
3. Там само, ф. 166, оп. 5, спр. 435.
4. Там само, ф. 166, оп. 4, спр. 22.
5. Українська фалеристика. З історії нагородної спадщини. (У двох книгах) / Керівник авторського колективу Д. В. Табачник. – К., 2004. – Кн. 1.
6. Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – К., 1934. – № 4.
7. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 24, спр. 8-15.
8. Відомості Верховної Ради УРСР. – К., 1944. – № 5
9. Відомості Верховної Ради УРСР. – К., 1945. – № 7-8

Рецензенти: Drozd Roman, dr hab., prof.
Котляр Ю. В., д.і.н., проф.

© Воронін В. М., 2013

Дата надходження статті до редколегії 26.03.2013

*Зелінський М. В., Чорноморський державний університет
імені Петра Могили, м. Миколаїв, Україна*

**ЧАСОПИС «PRZEGLĄD WSZECHPOLSKI» (1895-1905)
ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ПОГЛЯДІВ РОМАНА ДМОВСЬКОГО
НА УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ**

Досліджено особливості висвітлення українського питання Романом Дмовським на сторінках часопису «Przeгляд Wszepolski» (1895-1905), що був головним друкованим органом польської Національної ліги (з 1897 р. – Народно-демократичної партії). На сторінках журналу було опубліковано значну кількість статей Р. Дмовського, присвячених українській проблематиці, які не отримали всебічного та ґрунтовного висвітлення у вітчизняній історичній науці. Вивчена позиція головного лідера польських націонал-демократів щодо ролі і місця українського національного руху у визвольних змаганнях поляків. Подано загальну характеристику часопису «Przeгляд Wszepolski».

Ключові слова: Роман Дмовський, «Przeгляд Wszepolski», українське питання.

М. В. Зелинский

Черноморский государственный университет имени Петра Могилы, г. Николаев, Украина

ЖУРНАЛ «PRZEGLĄD WSZECHPOLSKI» (1895-1905) КАК ИСТОЧНИК ИЗУЧЕНИЯ ВЗГЛЯДОВ РОМАНА ДМОВСКОГО НА УКРАИНСКИЙ ВОПРОС

Исследованы особенности освещения украинского вопроса Романом Дмовским на страницах журнала «Przeгляд Wszepolski» (1895-1905), который был главным печатным органом польской Национальной лиги (с 1897 г. – Народно-демократической партии). На страницах журнала было опубликовано значительное количество статей Р. Дмовского, посвященных украинской проблематике, которые не нашли всестороннего и подробно освещения в отечественной исторической науке. Изучена позиция главного лидера польских национал-демократов относительно роли и места украинского национального движения в освободительных борьбе поляков. Дана общая характеристика журнала «Przeгляд Wszepolski».

Ключевые слова: Роман Дмовский, «Przeгляд Wszepolski», украинский вопрос.

Maxim Zelinskiy

Petro Mohyla Black Sea State University, Mykolaiv, Ukraine

THE MAGAZINE “PRZEGLĄD WSZECHPOLSKI” (1895-1905) AS A SOURCE FOR STUDYING ROMAN DMOWSKI’S VIEWS ON THE UKRAINIAN QUESTION

The attitude of the representatives of the Polish National-Democratic movement to the Ukrainian question in the late 1800’s and early 1900’s remains a little-investigated problem in the history of Polish-Ukrainian relations.

In this regard periodicals and newspapers published by Polish nationalists during the period under study can be of much use in studying this problem, for they include a lot of document materials a researcher of Polish-Ukrainian relations may require. Przeгляд Wszepolski (1895-1905) is a magazine that holds a prominent place among the printed press of the Polish right-wing political groups of the time.

The first issue of Przeгляд Wszepolski (The All-Polish Review) appeared in Lviv in January 1895. The magazine remained the main periodical of the National League (Liga Narodowa) (since 1897 – the National-Democratic Party) for further ten years. Its declared key aim was to fight with a policy of Russification and Germanization of Polish territories. The magazine mainly represented in its pages the national tradition of Polish social and political ideas and offered the detailed description of political problems and events all over the Polish territory in the period between 1895-1905.

This article deals with research and analysis of how particularly Roman Dmowski covered the Ukrainian question in the pages of Przeгляд Wszepolski. A lot of his articles about a range of Ukrainian problems, which were published there, have not yet been deeply and thoroughly studied in Ukrainian historiography. The author’s attention is focused on the position of Roman Dmowski concerning Ukrainian-Polish relations, in the sphere of education in Galicia in particular. The publication analyzes the attitude of the main leader of the Polish National-Democratic movement towards the role and place of the Ukrainian question in the Polish liberation struggle.

In spite of Roman Dmowski’s rather aggressive anti-Ukrainian views, the author of the article arrives at a conclusion that in the early 1900’s the Ukrainian question held one of the key positions in the political doctrine of the leader of the Polish National-Democratic movement. This can be proved by the following:

Firstly, Roman Dmowski had to recognize the Ukrainians (Ruthenians) as a separate ethnic group having the right to its own independent existence and development. At the same time he distinguished the Ukrainians from the representatives of other nations: Russians, Poles, and Belarusians.

Secondly, Roman Dmowski considered the Ukrainians (not the Russians) to be the main opponents of Poles in their struggle for the political domination in the lands of the old Rzeczpospolita Polska.

Thirdly, Roman Dmowski saw the Polish-Ukrainian conflict as a catalyst for further development of the Ukrainian nation. If Ukrainians failed, he thought, they would become Poles, but if they won, they would start playing the role of a prominent nation in Eastern Europe.

Fourthly, unlike Belarusian's, the Ukrainian people had strong ethnic self-awareness at the time, and that made the influence of Polish civilization less effective in the Ukrainian territories of Russia and neutralized the attempts of Poles to re-establish their state within the borders of the old Rzeczpospolita Polska. That is why Roman Dmowski placed a priority on the Ukrainian question over the Lithuanian (Belarusian) one.

Roman Dmowski considered the Ukrainian national movement in Dnieper Ukraine to be a potential ally of Poles in their liberation struggle against Russia, but not as an equal political partner. The main geopolitical role of the Ukrainian people was not to destroy Russia but to make it weaker. Neither a possible federation, nor a possible confederation between Poles and Ukrainians was the point. As for the Ukrainian national movement in Galicia, Roman Dmowski thought it separatist one with regard to the Polish people and nothing but a result of the so-called Austrian intrigue aimed at weakening the Polish influence in the region.

Therefore, *Przegląd Wszechpolski* played an important role in the development of the Polish political ideas as the main ideological periodical of the Polish National-Democratic movement. At the same time some materials that can be found among the publications of *Przegląd Wszechpolski* should be taken with a grain of salt, because of the nationalist views and ideological prejudice of their authors.

In spite of this, *Przegląd Wszechpolski* remains a valuable source for studying the Polish nationalist ideas in the late 1800's and early 1900's. The magazine makes it possible to analyze the views and attitude of the prominent leaders of the Polish National-Democratic movement (Roman Dmowski in particular) towards the Ukrainian question. The high information value of its content makes *Przegląd Wszechpolski* overwhelmingly important for any researcher of the Polish-Ukrainian relations in the early 1900's.

Keywords: Roman Dmowski, *Przegląd Wszechpolski*, the Ukrainian question.

Ставлення представників польського націонал-демократичного табору до існування українського питання на зламі XIX – XX ст. все ще залишається малодослідженою проблемою в історії польсько-українських стосунків.

З огляду на це, значну допомогу у вивченні цієї проблеми можуть надати періодичні видання польської націоналістичної преси вивчаемого періоду, в яких знаходиться значний обсяг маловідомих документальних матеріалів. Саме серед таких періодичних видань польського націонал-демократичного руху чільне місце посідає часопис «*Przegląd Wszechpolski*» (1895-1905) («Всепольський огляд»).

Метою даного дослідження є спроба охарактеризувати журнал «*Przegląd Wszechpolski*» як важливе джерело до вивчення політичної позиції головного теоретика польського інтегрального націоналізму Романа Дмовського щодо українського національного питання на рубежі XIX – XX ст. Об'єктом вивчення є часопис польської правиці – «*Przegląd Wszechpolski*». Предметом дослідження виступають тогочасні погляди Р. Дмовського, опубліковані в його статтях на шпальтах часопису «*Przegląd Wszechpolski*».

Окремих аспектів зазначеної проблеми торкалися у своїх працях польські дослідники М. Лагода [22], Б. Торуньчик [24], М. Балакур [2; 3]. Поза тим, в українській історіографії ця тема є малодослідженою, незважаючи на те, що провідне місце в ній займало українське питання.

На зламі XIX – XX ст. в середовищі національно свідомої частини польського суспільства відбулись значні ідеологічні зміни, що невдовзі спричинили негативні наслідки для подальшого розвитку польсько-українських взаємовідносин у XX ст. Саме в цей час набрав сили польських націоналістичний рух. У 1893 році в Королівстві Польському тріумфіратом молодих лідерів: Романом Станіславом Дмовським (1864-1939), Яном Людвігом Поплавським (1854-1908) та Зигмундом Балицьким (1858-1916) була створена нелегальна націоналістична організація – Національна ліга (*Liga Narodowa*). Проголосивши «*інтерес польської нації... найвищою мірою політичних цінностей*» [17, s. 725], керівництво ендеції розробило ідеологію польського інтегрального націоналізму та заклало основу політичної програми польської правиці, названу З. Балицьким програмою «національного егоїзму».

Активна політична діяльність та неординарний талант публіциста сприяли тому, що після реорганізації у 1897 році Національної ліги у Націонал-демократичну партію (*Stronictwo Narodowo-Demokratyczne*, «*Endecja*») головним ідеологом і керманічем націонал-

демократичного табору став Роман Дмовський [4]. Лідер ендеції у своїх політичних переконаннях підносив силу як єдиний аргумент в міжнаціональних стосунках, а найкращим засобом прояву здорової національної енергії вважав національну експансію. Концепція Р. Дмовського була тісно пов'язана з доктриною соціального дарвінізму і передбачала, що «...боротьба є основою життя; нації, що припинили боротися, морально вироджуються і розпадаються» [11, s. 362]. На думку Р. Дмовського, «в стосунках між націями нема справедливості й кривди, а лише сила і слабкість» [5, s. 236].

Постання у 1895 році у Львові суспільно-політичного та економічного часопису «Przeglądu Wszepolskiego», стало логічним результатом поширення націоналістичних настроїв серед польського суспільства. Ідея створення власного друкованого органу націонал-демократичного табору належала саме Р. Дмовському і виникла вона у 1893 році, під час перебування останнього у засланні в російській Митаві [20, s. 427]. У лютому 1895 року він нелегально перебрався до австрійської Галичини і осів у Львові, де невдовзі став редактором головного друкованого органа Національної ліги – «Przeglądu Wszepolskiego». Саме під час перебування у Львові, Р. Дмовський остаточно вийшов на перший план у польському націонал-демократичному русі й почав формувати політичну доктрину свого табору.

За задумом своїх засновників, часопис «Przegląd Wszepolski» повинен був сприяти розвитку та поширенню серед поляків «вшехпольської» ідеології, яка після свого розквіту (1887-1890 рр.) та періоду занепаду (1890-1894 рр.), переживала не найкращі часи стагнації (1894-1897 рр.) [7, s. 212]. У самій назві часопису чітко виявлявся заклик до об'єднання усіх поляків. Основним завданням новоствореного часопису було проголошено боротьбу з політикою русифікації і онімечення на польських землях. Головними напрямками діяльності часопису окреслювалися питання, що були пов'язанні зі справами колонізації, еміграції, освіти та економіки на польських землях і в еміграції [23, s. 4].

Поява часопису «Przeglądu Wszepolskiego» саме у Галичині була зумовлена низкою причин. По-перше, репресивна політика Російської імперії у Королівстві Польському щодо керівництва ендеції, зокрема Р. Дмовського, вкрай ускладнювала пропагандистську роботу Національної ліги. По-друге, у Галичині в першій половині 1890-х років націоналістичні ідеї ендеків мали досить слабку підтримку з боку місцевих поляків. Як і раніше, головними конкурентами Національної ліги в регіоні залишалися угруповання польських консерваторів: краківське об'єднання станьчиків та східногалицькі подоляки. По-третє, правляча польська еліта Галичини була стурбована загрозою розповсюдження українського національно-визвольного руху в регіоні та симпатіями офіційного Відня до українців. І тому була зацікавлена у збереженні свого статус-кво, а для цього агресивні заклики до сепаратизму з боку ендеків були сильним знаряддям впливу на австрійський уряд. В четвертих, в австрійській Галичині, яка у той час була звільнена від політичного тиску Росії та Німеччини, склались сприятливі умови для відродження всіх форм польської національної свідомості й тому цей регіон розглядався ендеками як «польський П'ємонт» у справі відновлення державності Польщі.

Часопис «Przegląd Wszepolski» мав свою власну передісторію. Він виник як продовження польського часопису «Przegląd Emigracyjny» (1892-1895) («Огляд еміграційний») [19, s. 166], який належав Польському Торговельно-Географічному товариству. В цьому журналі друкувалися статті щодо життя поляків у різних країнах світу та освячувались питання про стан польської діаспори. Але журнал «Przegląd Emigracyjny» не мав великого успіху серед польських читачів і тому його власники погодились на пропозицію Р. Дмовського і змінили напрямок діяльності свого видання [20, s. 427].

Перший номер часопису «Przeglądu Wszepolskiego» вийшов у січні 1895 року. В березні того ж року в журналі була надрукована перша авторська стаття Р. Дмовського. А перший випуск часопису під редакцією Р. Дмовського відбувся 15 липня 1895 року [21, s. 36]. До січня 1899 року «Przegląd Wszepolski» видавався у двотижневому циклі, а потім

щомісячному. До 1901 року випуск номерів часопису відбувався у Львові, а з початку 1902 року і до 1905 року журнал друкувався у Кракові та Познані.

Варто відзначити, що наклад «Przegląd Wszechpolski» на протязі свого існування був досить невеликим. Від самого початку свого існування хоча часопис і спирався на досить впливову організаційну структуру – Національну лігу, він так ніколи і не мав достатніх фінансових чи матеріальних ресурсів. Часопис видавався накладом від кілька сотень до 2 тис. примірників, які поширювались серед представників польської громади у багатьох країнах: Бразилії, Великої Британії, Італії, Швейцарії, Німеччини, Сполучених Штатів Америки та ін.

Протягом усього часу існування часопису «Przeglądu Wszechpolskiego» його очолювали відомі громадські і політичні діячі польської правіці: Р. Дмовський (головний редактор у 1895-1897 рр. і у 1901-1905 рр.) та Ян Поплавський (головний редактор у 1898-1901 рр.). Саме вони значною мірою окреслювали інтелектуальні риси журналу та визначали пріоритети й засади його редакційної політики.

Упродовж 1895-1905 рр. на шпальтах часопису друкували свої матеріали відомі діячі ендеції: З. Балицький, Я. Поплавський, Р. Дмовський, З. Василевський та ін. Іноді Р. Дмовський був одночасно і головним редактором і автором усіх статей, що друкувалися в номерах часопису. З цієї причини він писав свої статті під декількома псевдонімами [21, s. 36]. Так, Р. Дмовський на сторінках «Przeglądu Wszechpolskiego» опубліковував свої статті та огляди під іменами I. Zagiewski, R. Skrzycki, J.Z, K. Opalinski, Ignotus, K. Bronski, Zawski, Narodowiec.

Загалом, журнал широко репрезентував на своїх сторінках націоналістичні погляди польської суспільно-політичної думки, а також докладно висвітлював політичні, соціально-економічні, культурні явища та процеси на польських теренах упродовж 1895-1905 років. Тематичний спектр тем, представлених у журналі був досить широкий: це і мовні питання у сфері освіти Росії, Німеччини, Австро-Угорщини, і стан польської колонізації в Америці, і російсько-французьких стосунки тощо.

Крім поточних статей, у журналі друкувалися фрагменти теоретичних праць, що формували польську націоналістичну ідеологію. Саме так, у 1902 році Р. Дмовський у номерах журналу вперше частково надрукував фрагменти своєї праці «Думки сучасного поляка», що невдовзі став Катехізисом польського націоналіста. На шпальтах «Przeglądu Wszechpolskiego», були вперше надруковані політичні програми Національної демократичної партії 1897 і 1903 років [16; 17].

Загальною рисою часопису була його антиросійська скерованість. В численних дослідженнях, критичних оглядах та матеріалах часопису знайшло своє висвітлення чимало питань з польсько-російських, польсько-німецьких, німецько-російських взаємовідносин. «Вшехпольська» ідеологія часопису підкреслювала перевагу європейської культури (німецької, польської) над російською. Саме з цивілізаційної точки зору, а не суто політичної розглядалась боротьба поляків з російським урядом за свою незалежність. Так, на думку Р. Дмовського, репресивна політика Російської політики до поляків мала на меті, насамперед, знищення польської культури. У своїй статті «Школа та суспільство. З приводу так зв. шкільного страйку в Королівстві (Польському)» (1905 р.), Р. Дмовський, даючи оцінку впливу російської та німецької систем освіти на польську молодь, перевагу віддавав останній. Як зазначав Р. Дмовський: *«учитель-німець ... переробляє поляка в егоїстичного матеріаліста, в ультра-практичного обивателя. Але в той же час формує в ньому дисципліну, організаційну солідарність, почуття відповідальності, обов'язковість... Інакше виглядає вплив вчителя-російського. Цей належить до народу, позбавленому сильної суспільної структури, тому що державна система Росії не дозволяла створити її, до народу, ...який історію своєї держави не вважає абсолютно своєю, не любить її і не шанує, бо не може, ...до народу, нарешті, якому наші суспільні встановлення, наші звичаї, вірування, погляди, інстинкти, весь наш спосіб життя як образ західний – чужий і, по суті, ненависний»* [18, s. 168-169].

Вагоме місце у тематиці часопису посідали питання, пов'язані з долею так зв. «східних кресів» або «забраних територій» давньої Речі Посполитої: українських, білоруських та литовських земель. Геополітичне значення цих земель для «польської справи» добре розумілося керівництвом ендеції, зокрема і самим Р. Дмовським. За його оцінкою, територія «східних кресів» становила приблизно 181 тис. кв. миль і понад 26 млн. населення, з яких етнічні поляки склали 6 млн. чол. [15, s. 377-378].

Далека від толерантного ставлення до інших народів націоналістична концепція Дмовського передбачала вважати українців, білорусів та литовців «кепським різновидом поляків» [23, s. 103]. Залишаючись прихильником відбудови моноетнічної Польської держави, але в історичних кордонах 1772 року, Р. Дмовський у своїй статті «Загарбницькі держави як територія польської політики» (1904 р.) визнав, що «східні креси» давньої Речі Посполитої були польськими тільки історично і значна частина цих земель полякам вже не належить. Отже, вже на початку ХХ ст. «точний кордон між польським Сходом та російським Заходом загубився – між нами та Росією створилася широка смуга землі, яка не належить нікому у цивілізаційному сенсі, земля, на території якої зустрічаються два ворожих один до одного впливу, і тому її візьме той, хто в стані завоювати її цивілізаційно» [14, s. 10].

Втім, враховуючи реалії політичної ситуації початку ХХ ст., ідеї відродження польської держави в межах етнографічної Польщі або в межах історичної Речі Посполитої для Р. Дмовського виглядали примарними. На думку лідера ендеків, значна частина етнічної Польщі все ж таки залишиться за кордонами відродженої польської держави. «Компенсацію» за втрачені етнічні польські землі на заході поляки мали знайти на територіях «східних кресів» давньої Речі Посполитої, де чисельність польського населення була значною і відчувався польський цивілізаційний вплив.

На початку ХХ ст. Р. Дмовський вважав, що для поляків кращим потенційним союзником серед усіх «кресових народів» у боротьбі з Росією були б етнічні литовці, а не русини (українці) чи білоруси. Ці погляди лідера ендеції ґрунтувалися на наступних переконаннях. По-перше, литовську народність за своїм цивілізаційним рівнем розвитку (католицька віра, латинська абетка) можна було віднести до західноєвропейської цивілізації. По-друге: литовці, як і поляки мали багатовікову державницьку традицію і починаючи з XIV – XV ст. спільну історію з поляками. По-третє: литовська мова не була слов'янською і тому етнічні литовці майже не піддавалися русифікації [6].

З огляду на це, а також порівнюючи соціально-економічне та культурне положення поляків у Литві та на Русі (Україні), Р. Дмовський перевагу віддавав саме Литві як передовому форпосту польської цивілізаційної присутності на сході. Втім, варто зазначити, що на початку ХХ ст. під назвою «Литва» лідер ендеції мав на увазі ні землі сучасної Литовської держави, а території шести тогочасних губерній Росії: Віленської, Гродненської, Ковенської, Мінської, Могильовської і Вітебської (це майже співпадало з історичними кордонами 1772 р. Великого Князівства Литовського) [8, s. 612]. У статті «В нашому таборі. Листи до політичних друзів» (1901 р.) Р. Дмовський, аналізуючи «існуючий стан речей» політичного розвитку національних сил на цих землях, прийшов до висновку, що «край той [Литва] є і територіально важливішим, і польський елемент є там сильнішим, і серед загального не польського населення вплив нашої культури консолідувався там найбільше» [8, s. 612]. Сприятливі умови подальшого сильного польського впливу на землях Литви, повинен був той факт, що білоруси (за оцінкою Р. Дмовського – 40 % населення цих земель) не мали «жодної національно-політичної свідомості» [8, s. 614]. Друга за розміром етнічна група – литовці, що складала 15 % (за оцінкою лідера ендеції) була занадто мала для серйозного цивілізаційного впливу в цьому регіоні. З боку інших етнічних груп (латишів, українців, євреїв) очікувати будь-якого значного культурного впливу годі було чекати. Саме тому, на думку Р. Дмовського, поляки, що склали 15-20 % від загальної чисельності місцевого населення мали великі шанси на те, щоб обійняти роль провідної національної спільноти на

цих землях, і отже *«білоруська частина Литви є власно полем суперництва між нами і Москалями, нікого третього культурно активного там немає»* [8, s. 623].

Що ж стосується української тематики на шпальтах часопису «Przeglądu Wszepolskiego», то вона була досить широко представлена, адже польсько-українські відносини цього періоду мали надзвичайно динамічний характер.

У статті «Литовське питання», що вийшла у 1895 р., присвяченій 100 річниці ліквідації у 1795 р. державності давньої Речі Посполитої, Р. Дмовський зазначив відправну точку початку генезису українського питання у європейській політиці. Його засновником, на думку лідера ендеції, був відомий австрійський канцлер Клеменс Меттерніх (1773-1859), який у середині XIX ст. *«проти поляків вивів на світ русинську (українську) народність»* з метою знівелювати польський сепаратизм у Галичині [5, s. 294].

Особливою увагою з боку Р. Дмовського користувалися теми, пов'язанні з польсько-українським конфліктом за політичне домінування у Східній Галичині. Треба відзначити, що лідер ендеції досить вороже ставився до українського питання в Галичині, вважаючи цей регіон сферою польських національних інтересів на підставі *«вищості»* польської нації та культури порівняно з *«нижчою», «біднішою і лінивішою», «не розвиненою політично»* українською [1, с. 35-36].

У своїх статтях «Листи варшав'янина в Галичині» (1897 р.) Р. Дмовський ставить перед поляками наступну мету: *«нашим обов'язком є ... розв'язання українського питання»* [9, s. 172]. Він застерігає своїх співвітчизників від марних надій на те, що український національний рух стане противагою російському впливу в Галичині. Крім того, даремними є сподівання поляків на федерацію з незалежною Україною *«від Карпат до Дону»*, завдяки чому було б можливе геополітичне послаблення Росії [9, s. 172]. Головною причиною непорозуміння поляків та українців у політичній площині, на думку Р. Дмовського, є відсутність *«політичної індивідуальності»* в українського народу, яка може бути виплекана тільки *«століттями державності»* [1, с. 35].

Даючи свою оцінку рівню розвитку української інтелігенції Галичини, лідер польської правиці, приходять до висновку, що *«інтелектуальна культура русинської інтелігенції надзвичайно низька»* і за духом своїм вона радикальна [10, s. 197]. Характеризуючи освітній рівень підготовки місцевого українського населення, Р. Дмовський пише, що *«...заслуги русинської освіти... скромні»* і *«прочитавши за шкільною лавою том Шевченка, брошуру Драгоманова і кілька новел Івана Франка... ці люди потім нічого не читають...»*. Але все ж таки визнає, що *«освіта серед руського людю поволі прогресує...»* [10, s. 196].

Отже, розв'язання культурного або точніше цивілізаційного польсько-українського протистояння у Східній Галичині повинно проходити, на думку Р. Дмовського, за французьким сценарієм. Прикладом для поляків повинна слугувати французька політика асиміляції корінного населення таких французьких провінцій як Бретань, Прованс чи Ельзас-Лотарингія [9, s. 174].

Протягом 1902 року на шпальтах часопису «Przegląd Wszepolski» була опублікована знакова праця Р. Дмовського «Думки сучасного поляка» («Myśli nowoczesnego Polaka»), в якій автор виклав основні положення своєї політичної концепції і представив своє власне бачення польського націоналізму, що спирається на національні інтереси і політичний реалізм. Р. Дмовський підтримав тезу, що польська нація повинна перестати бути слабкою та пасивною. Поляки повинні розширювати територію своєї національної діяльності, не звертаючи до уваги, чи це комусь подобається чи ні. Прикладом для цього слугувала енергійна політика Німеччини стосовно загарбання польських земель. Таким чином, якщо для німців об'єктом експансії є польські землі, то для поляків, якщо вони хочуть бути історичною нацією, потрібно ввести наступ на українські й литовські землі. Ці землі, стверджував Р. Дмовський, є *«історичним полем нашої національної експансії, де польська культура кількох віків осягнула великі здобутки... Випустивши з під впливу польської культури і втративши тим самим східні литовсько-польські простори, ми віднімемо велику частину давньої нашої території...»* [13, s. 830-831].

Звертаючись до українського питання лідер ендеків застерігав поляків від поступків українцям, бо це, на його думку, закінчиться тільки поразкою поляків і втратою ними України. З огляду на це, чи не єдиною позитивною стороною існування польсько-українського конфлікту повинна була стати поява на історичній сцені сильного самостійного українського народу. Втім, відсутність такого конфлікту зробить українців лінивими і хтось «енергійніший від нас [поляків] положить на них свою руку» [12, s. 584].

Отже, зазначав Р. Дмовський: «...для нашого національного майбутнього у відносинах з українцями потрібна одна із двох речей: 1) або щоб вони або їх частина, коли це можливо, стали поляками; 2) або щоб стали самостійним, сильним українським народом, здібним боронити свою самостійність не тільки супроти нас, але й супроти росіян, здібним боротися за неї і таким чином бути нашим союзником у боротьбі з Росією... Коли українці мають стати поляками, то треба їх полонізувати» [12, s. 583-584]. Прикладами безболісної асиміляції, на думку Р. Дмовського, є литовська та руська шляхта, яка потрапила в XV – XVI ст. під польський культурний вплив і дуже швидко полонізувалася.

Отже, українській національній рух на теренах російської України розглядався Р. Дмовським як можливий потенційний союзник поляків у їх визвольних змаганнях проти Росії, але ні як повноправний політичний партнер. Головна геополітична роль українців у концепції лідера ендеції полягала у тому, щоб ослаблювати Росію. Мови про федерацію чи конфедерацію поляків з українцями не йшлося. У Галичині український національний рух вважався Р. Дмовським сепаратистським по відношенню до поляків та проявом «австрійської інтриги» з метою послаблення польського впливу в цьому регіоні.

Видання часопису «Przegląd Wszechpolski» припинилося після початку російської революції у 1905 році за ініціативою Р. Дмовського, у зв'язку з легалізацією Націонал-демократичної партії в Росії та переходом польської правниці на проросійські позиції.

Таким чином, можна стверджувати, що часопис «Przegląd Wszechpolski» відіграв важливу роль у розвитку польської політичної думки в якості головного ідеологічного видання польської ендеції. Саме завдяки впливу «Przeglądu Wszechpolskiego», яку мав часопис на значну частину поляків, ендеки спромоглися досить швидко поширити свою войовничо-націоналістичні ідеї та погляди серед середніх верств польського населення і заручитися підтримкою з боку польської інтелектуальної еліти. А його засновник – Р. Дмовський, став відомим знавцем польської справи у загальноєвропейській політиці й отримав значний авторитет серед тогочасних політичних інтелектуалів.

Втім, до матеріалів, що містилися у численних публікаціях «Przeglądu Wszechpolskiego» треба відноситися критично, з огляду на націоналістичні погляди та ідеологічні упередження її авторів. Пропагуючи «вищість» польської державно-політичної культури над українською, ідеологи польської ендеції дозволяли собі нехтувати історичними та політичними реаліями, залишаючись в полоні стійких національних міфів.

Попри це, часопис «Przegląd Wszechpolski» залишається цінним джерелом для вивчення польської націоналістичної думки кінця XIX – початку XX ст. Шпальти цього журналу репрезентували провідні тенденції суспільно-політичної думки польської правниці. Час видання журналу збігся з часом зародження польського інтегрального націоналізму та появою українського національного руху. Часопис дозволяє проаналізувати політичні погляди та ставлення до українського питання провідних лідерів польського націонал-демократичного руху, зокрема, і Романа Дмовського. Високий професійний рівень часопису «Przegląd Wszechpolski» робить його надзвичайно важливим для дослідників польсько-українських стосунків початку XX ст.

Джерела та література

1. Зашкільняк Л. До генези українсько-польського конфлікту у XX столітті / Леонід Зашкільняк // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість: [зб. наук. праць / відп. ред. М. Литвин] / Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2010-2011. – Вип. 3-4. – С. 22-41.

2. Białokur M. Obraz Rusina/Ukraińca na łamach «Przeglądu Wszechpolskiego» w latach 1895-1905 / Marek Białokur // Kraków-Lwów: książki-czasopisma-biblioteki XIX i XX wieku. T. VI, cz. 2. (pod red. J. Jarowiecki). – Kraków, 2003. – S. 110-124.
3. Białokur M. Relacje polsko-ukraińskie w oświetleniu «Przeglądu Wszechpolskiego» (1895-1905) i «Przeglądu Narodowego» (1908-1914) / Marek Białokur // Dzieje tolerancji i nietolerancji w Polsce (red. M. Białokur, I. Koszyk). – Opole, 2003. – S. 31-58.
4. Chrzanowski I., Konopczyński W. Roman Dmowski / Ignacy Chrzanowski, Władysław Konopczyński // Polski Słownik Biograficzny – Kraków, 1939-1945. – T. 5. – S. 213-225.
5. Dmowski R. Niemcy, Rosja i kwestia polska / Roman Dmowski – Lwów, 1908. – 271 s.
6. Dmowski R. Kwestia litewska / Roman Dmowski // Przegląd Wszechpolski. – 1895, nr 19. – S. 293-296.
7. Dmowski R. (pod pseud. Narodowiec) W naszym obozie. Listy do przyjaciół politycznych / Roman Dmowski // Przegląd Wszechpolski. – 1901, nr 4. – S. 209-219.
8. Dmowski R. (pod pseud. Narodowiec) W naszym obozie. Listy do przyjaciół politycznych / Roman Dmowski // Przegląd Wszechpolski – 1901, nr 10. – S. 609-625.
9. Dmowski R. (pod pseud. R. Skrzycki) Listy Warszawiaka w Galicji / Roman Dmowski // Przegląd Wszechpolski – 1897, nr 8. – S. 172-174.
10. Dmowski R. (pod pseud. R. Skrzycki) Listy Warszawiaka w Galicji / Roman Dmowski // Przegląd Wszechpolski – 1897, nr 9. – S. 195-197.
11. Dmowski R. (pod pseud. R. Skrzycki) Myśli nowoczesnego Polaka / Roman Dmowski // Przegląd Wszechpolski – 1902, nr 5. – S. 352-362.
12. Dmowski R. (pod pseud. R. Skrzycki) Myśli nowoczesnego Polaka / Roman Dmowski // Przegląd Wszechpolski. – 1902, nr 8. – S. 581-588.
13. Dmowski R. (pod pseud. R. Skrzycki) Myśli nowoczesnego Polaka / Roman Dmowski // Przegląd Wszechpolski – 1902, nr 11. – S. 825-833.
14. Dmowski R. Państwa rozbiórcze jako teren polityki polskiej / Roman Dmowski // Przegląd Wszechpolski. – 1904, nr 1. – S. 1-18.
15. Dmowski R. Pisma. Polityka polska i odbudowanie państwa. Cz. II Wojna od r. 1917. Pokój / R. Dmowski – t. VI, Częstochowa, 1937. – 400 s.
16. Dmowski R. (współautor) Program stronnictwa demokratyczno-narodowego w zaborze rosyjskim / Roman Dmowski // Przegląd Wszechpolski. – 1897, nr 11. – S. 241-247.
17. Dmowski R. Program stronnictwa demokratyczno-narodowego w zaborze rosyjskim / Roman Dmowski // Przegląd Wszechpolski – 1903, nr 10. – S. 721-758.
18. Dmowski R. A Szkoła i społeczność. Z powodu tzw. strajku szkolnego w Królestwie / Roman Dmowski // Przegląd Wszechpolski. – 1905, nr 3-4. – S. 161-189.
19. Feldman W. Stronnictwa i programy polityczne Galicji 1846-1906 / Wilhelm Feldman – T. 2. Kraków, 1907. – 371 s.
20. Garlicki A. Relacja Romana Dmowskiego o Lidze Narodowej / Andrzej Garlicki // Przegląd Historyczny. – T. 57, z. 3. – 1966. – S. 415-443.
21. Kawalec K. Roman Dmowski / Krzysztof Kawalec – Warszawa : DIG, 1999. – 332 s.
22. Łagoda M. Dmowski, naród i państwo: doktryna polityczna «Przeglądu Wszechpolskiego» (1895-1905) / Maciej Łagoda. – Poznań, 2002. – 287 s.
23. Od administracji. Słowo wstępne / Od administracji // Przegląd Wszechpolski. – 1895, nr 1. – S. 1-4.
24. Toruńczyk B. Narodowa Demokracja: antologia myśli politycznej «Przeglądu Wszechpolskiego» 1895-1905 / Barbara Toruńczyk. – Londyn, Aneks, 1983. – 318 s.
25. Wapinski R. Roman Dmowski / Roman Wapinski. – Lublin, 1989. – 392 s.

Рецензенти: Drozd Roman, dr hab., prof.
Котляр Ю. В., д.і.н., проф.

Лазуренко В. М., д.і.н., професор, Черкаський державний технологічний університет, м. Черкаси, Україна

РАДЯНСЬКЕ ФЕРМЕРСТВО ЯК АЛЬТЕРНАТИВА СТАЛІНСЬКІЙ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ

Проаналізовано розвиток селянських фермерських господарств України в умовах впровадження радянською державою нової економічної політики. Доведено, що в роки непу значна кількість селянських господарств, поклавши в основу своєї діяльності фермерський уклад, почали інтенсивно розвиватися навіть в доволі сприятливих радянських умовах.

Ключові слова: фермер, неп, селянство, сільськогосподарська кооперація, фермерське господарство.

В. Н. Лазуренко

Черкасский государственный технологический университет, г. Черкассы, Украина

СОВЕТСКОЕ ФЕРМЕРСТВО КАК АЛЬТЕРНАТИВА СТАЛИНСКОЙ КОЛЛЕКТИВИЗАЦИИ

Проанализировано развитие крестьянских фермерских хозяйств Украины в условиях внедрения советским государством новой экономической политики. Доказано, что в годы нэпа значительное количество крестьянских хозяйств, положив в основу своей деятельности фермерский уклад, начали интенсивно развиваться даже в довольно благоприятных советских условиях.

Ключевые слова: фермер, нэп, крестьянство, сельскохозяйственная кооперация, фермерское хозяйство.

Lazurenko Valentyn

Cherkasy state technological university, Cherkasy, Ukraine

SOVIET FARMING AS AN ALTERNATIVE TO STALIN'S COLLECTIVIZATION

The article analyzes the development of peasant farms in Ukraine in time of the new soviet state policy implementation.

Studies on the formation and development of peasant farms in Ukraine during the New Economic Policy (1921-1929) showed that we have a quite rare phenomenon for a democratic society. An absolute imperative made in the Stalin-s period for the total prohibition on objective coverage of the essence of successful farms of the 1920-ies and of the crucial role that they played in the reconstruction and development of the agricultural sector of Ukraine, tend to be so powerful that even today a silent taboo works due to their description and the term "farm" itself.

Nowadays, the problem of formation, development, functioning and forced liquidation of peasant's farms in Ukraine in the NEP period has been analyzed only partially, and very often just superficially, that does not make it possible to have a holistic and objective view of this extremely important time for the Ukrainian village of the 1920s.

Practice showed that a significant number of households of the farmed type began to develop intensively even under relatively favorable Soviet conditions. They quickly began to realize all their potentiality, supplying not only their family needs but also selling products at the market.

That is why, while strenthening farms demonstrated rapid recovery of commodity and export orientation of production, dramatically reducing the cultivation of inefficient crops. They vigorously expanded production of high-performance market goods that tended to the continued growth of profitability, and then to the social self-sufficiency. Farms played a leading role in the expansion of export activities of the agricultural cooperation activity and its specialized systems. It was of importance because of industrialization.

Directed against farming the complex of administrative and economic constraints, the terrorist tax policy objectively led to the slowdown in the development of agriculture. It was because Ukrainian farmers began loosing the interest in making their farms successive under high taxe preasure. This resulted was in the destruction of the feeling of ownership in a peasant, turning it into a politically powerless and economically dependent on the totalitarian system producer of agricultural products in the given collective farms.

Keywords: farmer, NEP, peasants, agricultural cooperation, farm.

Вивчення проблеми становлення та розвитку селянських фермерських господарств України в роки нової економічної політики (1921-1929 рр.) засвідчило, що ми маємо перед собою доволі рідкісний для демократичного суспільства стан речей. Абсолютний, ще сталінської доби, імператив щодо повної заборони на об'єктивне висвітлення сутності успішних селянських господарств 20-х років ХХ ст. та тієї визначальної ролі, яку вони відіграли в ході відбудови та розвитку аграрного сектора економіки України, виявивсь настільки потужним, що і на сьогодні все ще спрацьовує інерція багатолітнього мовчазного

табу на використання при характеристиці їх життєдіяльності навіть відповідаючого їх сутності терміну, – фермерське господарство.

Штучно сконструйований сталінським агітпропом зловісний жупел «куркуля» продовжує не просто кидати тінь, а деформує адекватне сприйняття, навіть багатьма сучасниками, сутності соціально-економічних та виробничо-технологічних проблем українського села 20-х років ХХ ст., заважає розумінню того неспростовного факту, що вже на середину років непу українське селянство, спираючись на організаційно-господарську підтримку ним же витвореної, демократичної за своєю природою сільськогосподарської кооперації, зуміло продемонструвати швидко набираючу економічної моці альтернативу примітивній колективізації, – досконало облаштовані господарства фермерського типу.

На сьогодні проблема становлення, розвитку, функціонування та насильницької ліквідації селянських господарств фермерського типу в Україні в добу непу висвітлена лише фрагментарно, а нерідко і просто поверхово, що ніяк не дає можливості мати цілісне та об'єктивне уявлення про цю надзвичайно важливу сферу життя українського села 1920-х років [1].

Головними причинами глибокої економічної кризи сільського господарства після закінчення громадянської війни і не менш гострої політичної кризи у взаємовідносинах селянства з владою стали не лише продрозкладка, голод, але в певній мірі і подальша класова спрямованість аграрної політики радянської держави. Опинившись в умовах жорсткої економічної і соціально-політичної кризи, викликаній наслідками руйнівних військових дій та політики воєнного комунізму, партійно-радянське керівництво, щоб запобігти виникненню ще більш руйнівної фази громадянського протистояння та втрати влади, було змушене піти на часткові поступки переважаючій частині населення – багатомільйонному селянству, і згорнути проведення політики воєнного комунізму.

Введення непу передбачало повернення до товарно-грошових відносин, легалізацію хоч і контрольованої, проте, доволі суттєвої свободи торгівлі особливо в аграрному секторі економіки та допущення обмеженої приватнопідприємницької ініціативи. Наслідком цього стало те, що ситуація в сільському господарстві, незважаючи на тяжкі наслідки стихійного лиха, – жорсткої посухи 1921 року [2, с. 27]. почала швидко стабілізуватися, а невдовзі і змінюватися на краще.

Слід спеціально виділити, що неп, відкривши можливість для прояву трудової приватної господарської ініціативи переважаючої частини селянства, створив передумови і для інтенсивного формування та подальшого розвитку господарств фермерського типу.

Заміна продрозкладки продподатком, дозвіл вільної торгівлі, зняття заборони на оренду землі та найм робочої сили стали потужними активізуючими чинниками розвитку продуктивних сил села. Все це сприяло утвердженню в аграрному секторі економіки України плюралізму форм господарювання.

Певний час, доволі з різних причин, в тому числі і внаслідок запеклої боротьби за владу у вищому ешелоні партійно-радянської верхівки країни, куди в повній мірі було втягнуто і українське керівництво, внутрішньополітичний курс, в тому числі й базові економічні компоненти, відзначалися, переважною мірою, зваженим прагматизмом.

Поточне законодавство, як правило, стимулювало розвиток в сільському господарстві товарного виробництва, а отже, і формування та розвиток господарств фермерського типу. Вже в 1922-1924 рр. у Степу, а також і в інших природно-кліматичних регіонах України, започатковується стійка тенденція до збільшення кількості високорозвинутих інтенсивних господарств товарного спрямування [3]. Кількість фермерських, – за домінуючим в 20-ті роки лексичним визначенням – заможних та середняцьких, господарств, серед яких все більшого значення набувало, знову ж таки за офіційною лексикою радянської статистики 20-х років «вищесереднє» селянство, у 1926 році складала вже понад дві третини усіх селянських господарств України [4, с. VI; 5, с. 16]. Утвердження нових економічних принципів організації функціонування аграрного сектора народного господарства дозволило за короткий час помітно збільшити не лише валові обсяги, але і товарну частину

сільськогосподарської продукції. Вирішальну роль в цьому відіграло молоде українське фермерство.

Слід при цьому спеціально підкреслити, що на середину 20-х років фермерський шлях розвитку став притаманним не лише для традиційно найбільш міцної в господарському плані частини українського селянства. Надзвичайно важливо те, що ця тенденція стала, хоч і поступово, переборюючи економічні та адміністративно-бюрократичні труднощі, ставати притаманною і для більшості середняцького загалу.

Потрібно наголосити і на тому, що вагомим чинником виробничо-економічного розвитку інтенсивних селянських господарств фермерського типу стало розширення діяльності, започаткованої у 1923 році комбінованої державно-кооперативної системи сільськогосподарського кредиту [6]. Позики, які вона надавала, використовувалися селянами на різноманітні виробничі потреби: на придбання робочої та молочної худоби, високоякісного посівного матеріалу, складних сільськогосподарських машин, як то жнивирки та молотарки, а з часом і тракторів.

Варто, однак, спеціально зазначити, що стосовно господарств фермерського типу, то вже в перші роки діяльності державно-кооперативної системи сільськогосподарського кредиту політика кредитування за своєю спрямованістю носила щодо них упереджений характер. Законодавчо закріплені дискримінаційні умови отримання кредитів селянами-фермерами створювали суттєві труднощі в придбанні ними складної ефективної сільськогосподарської техніки та високопродуктивної племінної худоби, високоякісного посівного матеріалу, що зрозуміло негативно впливало на темпи виробничого розвитку їх господарств, відчутно стримуючи інтенсифікацію виробництва.

Склалася парадоксальна ситуація. Активно залучаючи до кооперативної складової, системи сільськогосподарського кредиту, кошти економічно міцних фермерських господарств, держава водночас обмежувала їм доступ до отримання кредитних ресурсів. Тим самим, з одного боку, фермерські господарства позбавлялися стимулу для подальшого накопичення своїх коштів в системі сільгоспкредиту, що з іншого боку майже автоматично обмежувало її можливості кредитувати через сільськогосподарські кооперативні товариства економічно кволі селянські господарства, від чого програвало в першу чергу незаможне селянство, а з ним і сама радянська держава. Адже це звужувало її податкову базу, оскільки кволі господарства оподаткуванню не підлягали.

Більш того, подібне ставлення до фермерства, стримуючи зростання його чисельності і ефективності господарювання, вочевидь заважало вирішенню завдання, яке все гостріше поставало перед країною в цілому, – підвищення товарності, тобто ринкової спрямованості сільського господарства в цілому. Адже, насамперед, господарства фермерського типу могли, і що головне, всією своєю природою були націлені на розширення саме товарної компоненти свого господарювання.

Політичною обумовленістю, точніше пересторогою визначалася і податкова політика радянської держави щодо селянських господарств фермерського типу, яка від самого початку мала чітко визначену догматичну, вульгарно-марксистську, – фактично антиселянську спрямованість. Партійно-державне керівництво УСРР, не будучи самостійним в прийнятті засадничих рішень, що стосувалися питань політичного та економічного життя республіки, змушене було, нерідко всупереч власній волі, виконувати директиви ЦК РКП(б) та його лідерів, які гуртувалися довкола Й. Сталіна. Відповідно і аграрна економіка України та її основа, – сільське господарство розвивалося підпорядковуючись загальносоюзним постулатам.

Створивши фінансово-економічну систему непу, з включенням суттєвих елементів ринкових відносин, радянська влада, однак, водночас сконструювала механізм оподаткування селян, як інструмент викачування фінансових ресурсів із селянських господарств, передусім, заможних, та для політичних маніпуляцій над селянством, з метою його розколу на антагоністичні соціальні групи. Штучне спрямування зростання податкового тиску на фермерство стало особливо очевидним після переходу до насильницького

нав'язування селянству колгоспно-радгоспної системи паралельно із форсуванням індустріалізації та згоранням непу наприкінці 1920-х років.

Спрямована проти заможних економічно самодостатніх верств українського села державно-податкова політика об'єктивно призвела до швидкого уповільнення темпів розвитку сільського господарства, більш того, привнесла в нього хаос та дезорганізацію. Пригнічені не просто надмірним, а фактично конфіскаційним податковим тиском, фермерські господарства втрачали всякий економічний інтерес не те, що до розвитку, а навіть до звичайного ведення власного господарства. Наслідком цього стало знищення в масах українського селянства почуття господаря, перетворення їх на політично безправних й економічно повністю залежних від тоталітарної системи трудівників фактично одержавлених колективних господарств.

Опрацьовані в процесі дослідження матеріали свідчать, що одним із важливих елементів формування фермерських господарств стало використання ними найманої праці. Застосування робочої сили селянськими господарствами досягло максимуму у 1927 році, але вже наприкінці того ж року чисельність зайнятих в них найманих робітників, внаслідок надзвичайних заходів держави, починає зменшуватися.

Радянське законодавство, допускаючи певний час із економічних міркувань використання у сільському господарстві найманої праці, водночас відзначалося збереженням вульгарно-класових підходів і носило обмежувально-дискримінаційний характер, передусім, скерований проти фермерських господарств. Наступ на них в цій сфері, обумовлений буцімто домінуванням експлуататорських умов найму різко посилювався відразу після XV з'їду ВКП(б) (грудень 1927 р.), який проголосив початок суцільної колективізації сільського господарства, що само по собі прозора свідчить про надуманий характер цих звинувачень [7, с. 49]. Штучність, та відверта політична заданість цього положення цілком очевидна. Адже велика кількість пересічних селянських господарств в силу історично обумовленої аграрної перенаселеності, особливо в таких регіонах, як Правобережжя, об'єктивно мали значні надлишки запасів робочої сили. Їх раціональне використання було одним із дієвих каналів грошових надходжень до малозабезпечених землею селянських господарств, а отже, економічно, та і морально цілком оправдане, оскільки оплата праці найманих працівників фермерських господарств була, як правило, значно вищою, ніж вартість продукції, яку вони могли виробити у власному недостатньо забезпеченому землею господарстві.

Більш того, в 20-х роках ХХ ст. в українському селі, внаслідок значних демографічних втрат часів воєнних лихоліть, а це, насамперед, чоловіки, біля 8-10 % господарств взагалі не мали в своєму складі дорослих чоловіків і очолювалися жінками. Зрозуміло, що без найму сторонніх працівників таке господарство функціонувати ніяк не могло.

Однак, держава пішла на алогічний крок спочатку обмеження, а невдовзі і повної заборони найму робочої сили. Здійснюючи в такий спосіб тиск на фермерські господарства влада не тільки підривала їх економічну базу, а й створювала умови, за яких найманим працівникам не залишалося іншого виходу, як йти у колгоспи.

Повсякденно стикаючись із потребою вирішувати безліч господарсько-економічних питань, українське фермерство намагалося легітимним шляхом відстоювати свої інтереси, беручи участь у роботі органів сільського самоврядування, передусім, сільських рад. Слід спеціально підкреслити об'єктивну необхідність цього устремління, яке всупереч спекулятивним заявам партійної пропаганди не мала ніякого зв'язку з політикою, а було обґрунтовано постійними потребами відстоювати економічні потреби своїх господарств у одвічному протистоянні виробника-підприємця та чиновника-бюрократа. Зрозуміло, що повсякденно стикаючись із нерозпорядливістю, а то і прямим невіглаством малокомпетентних радянських чиновників, фермери у ході кампаній до виборів в сільські ради не могли не ініціювати наростання протестних настроїв, а звідси і відкритої критики часто відверто помилкових елементів аграрної політики радянської держави, що вона, власне, повинна була б лише вітати. Адже ці протести та критичні зауваження були спрямовані на ліквідацію саме тих явищ, які підривали економічну міць держави, а отже, і

політичний авторитет радянської влади. Активна громадянська позиція фермерства, логічність добре продуманих перевірених життям аргументів викликала прихильність значної частини виборців і, незважаючи на протидію властей, селяни-фермери регулярно обиралися до складу багатьох сільських, а інколи і районних рад.

Розвиток селянських господарств, в тому числі і фермерських, стримувався вкрай недостатньою забезпеченістю їх сільськогосподарським реманентом. Організація машинопостачання, як і інші заходи влади, особливо в другій половині 20-х років носила чітко виражений вульгарно-класовий, а звідси і антифермерський характер. Зокрема, першочергове право та значно більш фінансово вигідні умови для придбання складної техніки мали товариства по спільному обробітку землі, машинові товариства, кооперативні об'єднання бідняцько-середняцького складу, і навіть індивідуальні малоспроможні господарства, хоч часто їх заявки на техніку, особливо складну, не мали під собою належного виробничо-економічного обґрунтування. Однак і при цьому, сума завдатку для них встановлювалася значно менша, ніж для господарств фермерського типу, а термін кредиту доходив до «4-х і навіть 5-ти урожаїв». Інші ж покупці, тобто господарства фермерського типу, кредити могли отримати на термін лише до «2-х урожаїв», при цьому завдатки становили до 50 % від вартості машин [8, с. 182]. Така політика фактично ставила дуже високу перепону господарствам, насамперед, тим, які лише ставали на шлях фермерства, оскільки за таких невідгідних умов було вкрай важко придбати машини, конче необхідні для подальшої інтенсифікації їх виробничих процесів.

Та навіть за таких вкрай несприятливих умов, молоде українське фермерство виразно лідирувало серед покупців складної сільськогосподарської техніки. Більш того, саме у селян-фермерів складні сільгоспмашини використовувалися максимально ефективно, забезпечуючи негайний приріст виробленої продукції не лише у власних, але і в оточуючих їх господарствах за рахунок економічно доцільної як для здавача, так і наймача оренди.

Слід при цьому підкреслити, що основну, виразно домінуючу частину коштів, які мобілізували для цього сільськогосподарські кооперативні товариства, надавали саме господарства фермерського типу, які, власне, тільки і могли їх надати, оскільки цілком зрозуміло, що в господарствах незаможників таких коштів просто не існувало.

Натомість, виходячи із загальної спрямованості сільськогосподарської кооперації на сприяння економічній розбудові саме незаможницьких господарств, підняття їх на вищий виробничий щабель, основними споживачами послуг прокатних пунктів були саме господарства незаможників, які в такий спосіб отримували можливість підвищувати технологічний рівень виробничих процесів, а отже, і прибутковість. Отже, і в цьому разі фінансово-грошові ресурси фермерських господарств сприяли розбудові сільського господарства України і підняття добробуту селянства в цілому. Фактично, саме завдяки підприємницькій активності фермерства, через створення ним машинних, а потім і машинно-тракторних товариств, українське селянство отримало сприятливу можливість підвищувати продуктивність своїх господарств шляхом використання складної високоефективної сільськогосподарської техніки.

У другій половині 1920-х років, внаслідок прагнення фермерства до виробничої розбудови своїх господарств, майже половина усього сільськогосподарського реманенту, насамперед, складних машин, зосереджувалося у господарствах фермерського типу. В таких умовах важливим було ефективне вирішення проблеми доцільного використання наявного реманенту. При цьому слід мати на увазі те, що велика кількість реманенту в малосильному, недостатньо забезпеченому землею господарстві була невідгідною, навіть за умови отримання ним пільгового кредиту. Нагальним стало не так подальше насичення села реманентом, як ефективне використання вже наявного, що було можливе при створенні сприятливих умов для поширення оренди сільгоспмашин та супряги. Саме господарства фермерського типу і дотична до них частина економічно прогресуючого середняцтва на середину 20-х років ХХ ст. мали у власному користуванні надлишок засобів виробництва –

інвентарю, сільгоспмашин та тяглової сили до них, за допомогою яких можна було доволі ефективно вирішити переважну більшість наявних виробничо-технологічних проблем села.

Проте, партійно-радянське керівництво країни вперто бачило в цьому лише можливості для «збагачення куркульства» та загрозу поширення «експлуатації». Штучно витворений партійно-пропагандистською системою швидко ставший зловісним для селянства жупел «куркульства», почав уособлювати майже відвертого ворога радянського ладу. Про антиселянську спрямованість цього ідеологічного витвору яскраво свідчить те, що з метою тримати в напрузі не лише селян-фермерів, але і будь-якого українського селянина, владою було сконструйовано ще один, вже відверто терористичний щодо селянства жупел, – «підкуркульника», яким вона могла затаврувати кожного, хто осмілювався подати голос проти антинародної політики насильницької колективізації.

Застосування політичних і економічних заходів для обмеження господарської активності економічно передової, найбільш енергійної у виробничому відношенні соціальної групи селянства, яку було проголошено «прямим і рішучим ворогом революційного пролетаріату», повинно було зумовити зменшення не лише її чисельності, господарсько-економічне значення, але й подати прямий сигнал селянству, що влада не зупиниться ні перед чим для того, щоб здійснити проголошену нею мету, – позбавити селянство економічної, а отже, і громадської самодостатності.

Починаючи з 1928 року економічний тиск на фермерські господарства посилювався настільки, що в купі з відверто адміністративними заходами повністю унеможливили придбання ними будь-якої сільськогосподарської техніки [9, с. 97]. Це об'єктивно привело до спаду у інвентарному, а відповідно і тягловому забезпеченні всього сільського господарства.

У післяреволюційний період сільське господарство України переживало важку до того ж системну кризу, що знайшло своє відображення у таких узагальнюючих показниках, як спад валових показників виробництва всіх видів сільськогосподарської продукції, та ще більш суттєве зниження його товарності. Гостре громадянське протистояння в країні та по суті терористичні соціально-економічні кроки більшовицького керівництва в добу «воєнного комунізму» привели до руйнування економічних зв'язків між селом і містом, між селянським господарством і промисловістю. До того ж були ліквідовані не лише головні виробники товарної сільськогосподарської продукції – поміщицькі економії, а й інша категорія товарних господарств – заможні фермерські господарства, які чисельно зросли та економічно зміцніли в умовах сприятливої державної політики початку ХХ ст.

Проте, працелюбність, енергія та відносна свобода господарської (підприємницької) самореалізації українського селянства у роки непу стала основою швидкого і широкого економічного піднесення сільського господарства – основи добробуту українського народу. Практика показала, що значна кількість господарств, поклавши в основу своєї діяльності фермерський уклад, почали інтенсивно розвиватися навіть в доволі сприятливих радянських умовах. Вони почали швидко реалізовувати всі свої потенційні можливості, переходячи від обслуговування потреб лише власної родини до виробництва суто ринкової продукції.

Наполегливо працюючи над розбудовою своїх господарств українське селянство, на чолі із найбільш прогресивною його частиною, до того ж кількісно все більш чисельною, долаючи як об'єктивні труднощі, викликані повоєнною розрухою, голодними та неврожайними роками, так і все нові і нові суб'єктивні перешкоди, які постійно продукувало радянське керівництво, вже на середину 1920-х років не лише відновило валові обсяги, але й розпочало поліпшувати саму структуру сільськогосподарського виробництва.

Такий поступ на шляху відродження продуктивних сил аграрного сектору економіки України вже на середину 1920-х років створив цілком надійний фундамент для налагодження масштабного експорту сільськогосподарської продукції. Саме міцніючи фермерські господарства демонстрували стрімкі темпи відновлення товарної частини та експортної спрямованості виробленої продукції, різко скорочуючи вирощування малоефективних культур і, натомість, енергійно розширювали виробництво ринкових високопродуктивних, що стало важливим чинником постійного зростання їх прибутковості, а отже, і громадської

самодостатності. Таке селянське господарство вже не прагнуло пільг від держави, а само було її надійним економічним фундаментом, проте, що цілком логічно, вимагало для цього підприємницької свободи для себе та суспільної поваги до свого очільника. Фермерські господарства відігравали провідну роль в такій важливій справі, як розширення експортної діяльності сільськогосподарської кооперації та її спеціалізованих систем, що в зв'язку із планами індустріалізації країни набувало вкрай важливого значення.

Об'єктивне вивчення широкого кола проблем, пов'язаних із повсякденною практикою роботи фермерських господарств, дає можливість відзначити таку їх визначальну рису, як високий рівень організації виробництва, постійне прагнення до максимально можливого використання техніки, заміна нею живої робочої сили. Вказана особливість мала виключно важливе значення. Адже вона давала реальну можливість ефективно вирішити обидві іпостасі непереборної для радянської влади проблеми, яку вона так і не зуміла розв'язати до останніх років свого існування, – перманентну нестачу робочої сили, як в промисловості, так і в сільському господарстві. Примноження числа активно функціонуючих фермерських господарств в умовах аграрної перенаселеності, було об'єктивно вигідно як державі, так і самому селянству. З одного боку, зростання чисельності високоприбуткових фермерських господарств за рахунок земельних запасів незаможників, автоматично забезпечувало значно вищий рівень віддачі з одиниці площі, розширювало тим самим для держави надійну базу оподаткування. З другого ж, здача в оренду земельних наділів малоефективних господарств, давала можливість членам останніх не лише отримувати за них стабільний достатньо вагомий дохід, але й одночасно, звільнившись від занять малопродуктивним, при недостатній землезабезпеченості, хліборобством, йти працювати в промисловість, яка у зв'язку з розгортанням індустріалізації потребувала все нових і нових робочих рук. Отже, саме в такий спосіб розвиток фермерських господарств доцільно розв'язував декілька гострих суспільних проблем, що стосувалися максимального збільшення надходжень в бюджет грошових коштів, швидкого збільшення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції, піднесення життєвого рівня незаможних верств селянства, забезпечення промисловості кадрами робітників. І все це вирішувалося без будь-яких суттєвих соціальних потрясінь.

Однак, зміцнення економічних позицій та посилення суспільно-громадського значення все більш чисельно зростаючої в Україні верстви селян-фермерів, кардинально суперечило подальшим політичним планам більшовицького керівництва, яке вбачало в селянстві, а надто українському, лише «історично віджилий клас», а отже, лише об'єкт перманентного грабунку, нещадного визиску всіх матеріальних і грошових ресурсів, з метою досягнення власних, нічого спільного, власне, не маючих з інтересами народу цілей, що й стало основною причиною його відмови від нової економічної політики на селі та поспішного відверто-насильницького згортання процесів утвердження, як в суто економічному, так і в соціальному плані, вельми прогресивного фермерського укладу господарювання в українському селі.

Отже, українське фермерство відіграло важливу роль в соціально-економічному розвитку українського села доби непу. Ініціативність, підприємливість очільників фермерських господарств у виробництві та збуті виробленої товарної продукції, постійне прагнення до підвищення культури сільськогосподарського виробництва, активна громадянська позиція, суттєво сприяли всебічному піднесенню українського села, поліпшенню добробуту українського селянства, а отже, і народу в цілому.

Джерела та література

1. Богушевский В. О. О деревенском кулаке или о роли традиций в терминологии / Богушевский В. О. // Большевик. – 1925. – № 9-10. – С. 59-64; Мигаль Б. К. Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовний період (1921-1925 рр.) / Мигаль Б. К. – Х. : Вид-во при Харк. держ. ун-ті, 1974. – 168 с.; Лях Р. Д. Розв'язання аграрного питання на Україні (1917-1923 рр.). – К. : Вища школа, 1975. – 118 с.; Данилов В. П. Советская доколхозная деревня: социальная структура и социальные отношения / Данилов В. П. – М. : Наука, 1979. – 357 с.; Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя

2. Історія українського селянства : Нариси: В 2 т. Т. 2. / [відп. ред. В. А. Смолій]. – К. : Наукова думка, 2006. – 652 с.
3. Качинский В. Молодая поросль фермерства в украинской степи / Качинский В. // Хозяйство Украины. – 1925. – № 6. – С. 98-106.
4. Гуревич М. Б. Питання сучасного селянського господарства України / Гуревич М. Б. – Х. : Вид-во ЦСУ УСРР. – 1927. – XX. – 182 с.
5. Шліхтер О. Українське сільське господарство за 10 років / Шліхтер О. // Український агроном. – 1927. – № 10-11. – С. 8-20.
6. Левенятам М. Диференціяція селянського господарства України / Левенятам М. // Земельник. – 1924. – № 3. – С. 8-19.
7. Водотика С. Г. Зміни в соціально-класовій структурі селянства України напередодні масової колективізації (1927-1929 рр.) / С. Г. Водотика, І. Д. Мазур // Український історичний журнал. – 1983. – № 2. – С. 49.
8. Шкала кредитування селянства на купівлю сільськогосподарських машин і знаряддя коштом кредитів сільськогосподарського машинопостачання // Бюлетень народного комісаріату земельних справ. – 1927. – Ч. 12. – С. 182-183.
9. Из обращения ЦК ВКП(б) «Ко всем организациям ВКП(б)» от 13 февраля 1928 г. // Документы свидетельствуют : Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации, 1927-1932 гг. / под ред. В. П. Данилова, Н. А. Ивницкого. – М. : Политиздат, 1989. – 364 с.

Рецензенти: Drozd Roman, dr hab., prof.
Котляр Ю. В., д.і.н., проф.

© Лазуренко В. М., 2013

Дата надходження статті до редколегії 13.03.2013

*Нікілев О. Ф., д.і.н., професор, Дніпропетровський національний університет
імені Олеся Гончара, м. Дніпропетровськ, Україна*

**ФОРМУВАННЯ ВИРОБНИЧОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА
середини 1940-х – середини 1960-х років:
ДЖЕРЕЛА РОСІЙСЬКИХ АРХІВНИХ ФОНДІВ У ВІДОБРАЖЕННІ ПРОЦЕСУ**

Здійснено видовий і типовий аналіз джерел з проблеми, що зберігаються у центральних архівосховищах Російської Федерації. Показано особливості та досліджено інформативні можливості кожного з комплексів, що зберігаються в них, а також які аспекти проблеми вони допомагають розкрити. Докладно розглянуто джерела, на які є спорадичні і досить непевні посилання науковців. Звернута увага на комплекси документів, що не залучалися дослідниками до вивчення проблеми.

Ключові слова: село, виробнича інтелігенція, архівні джерела, комплекс документів, види і типи документів.

А. Ф. Нікілев

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара, г. Днепропетровск, Украина

ФОРМИРОВАНИЕ ПРОИЗВОДСТВЕННОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ УКРАИНСКОГО СЕЛА середины 1940-х – середины 1960-х годов: ИСТОЧНИКИ РОССИЙСКИХ АРХИВНЫХ ФОНДОВ В ОТРАЖЕНИИ ПРОЦЕССА

Осуществлен видовой и типовой анализ источников по проблеме, что хранятся в центральных архивах Российской Федерации. Показано особенности и исследовано информативные возможности каждого из комплексов, что находятся в них, а также какие аспекты проблемы они помогают раскрыть. Подробно рассмотрены источники, на которые имеются спорадические и достаточно неопределенные ссылки исследователей. Обращено внимание на комплексы документов, которые не привлекались исследователями к изучению проблемы.

Ключевые слова: село, производственная интеллигенция, архивные источники, комплекс документов, виды и типы документов.

Oleksandr Nikilev

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University, Dnipropetrovs'k, Ukraine

FORMATION OF THE PRODUCTION INTELLIGENTSIA UKRAINIAN VILLAGE mid 1940 – mid 1960's: ARCHIVAL SOURCES OF RUSSIAN FUNDS OF REFLECTION

It was made the variety and typical analysis of the sources with problems that are preserved in the central archives of the Russian Federation. It is presented the peculiarities and investigations of the informative abilities of each complexes that are saved in them, and also what kinds of aspects of the problem they are able to open. Considered in detail the source, which is sporadic and quite uncertain link scientists. Pay attention to the set of documents that are not attracted researchers to study the problem.

The researchers considered only quantitative parameters changes in staff management and technological links farm production and servicing of its structures. And they rested while the corresponding complexes sources. Therefore, they came to the relevant conclusions. Social same factors, namely the full range of factors that affect the formation of a new village for the layers was not taken into account and analyzed. To solve the problem of your own needs and plan for the different nature of the sources, so the latter should be classified in terms of information content, the meaning, origin, characteristics of the material they contain.

Documentary base study of the formation of industrial intellectuals village, located in the archives of Russia, contains a wide range of sources, generated various structures, record creators, and pending in various archives in the first place – Moscow, as the location of the center of decision making. For complex sources are concentrated in them and in their species composition, and its information content, and the possibility of verification of any part of the material has sufficient capacity study of the initial idea of a campaign of a particular event, and implement them on the ground, verifiability implementation decisions subordinate structures, attitudes to the process of both performers and those who, so to speak was the subject of action, identify both direct and indirect factors that affect the process of forming a new village for social class.

Keywords: village, industrial intelligence, archive sources, the complex of the documents, kinds and types of the documents.

Успішність виконання історичного дослідження залежить від адекватності залученої для його здійснення джерельної бази, рівня її репрезентативності та інформативності. Особливо це стосується досліджень з недостатньо вивченої проблематики. Зокрема такої, як

формування виробничої інтелігенції українського села. Творення її та все зростаюче значення у виробничих та соціально-культурних процесах на селі констатувалося істориками як звичайне зростання культурно-освітнього [1], культурно-технічного [8; 32] або виробничо-професійного рівня колгоспного селянства [9]. Дослідниками розглядалися лише кількісні параметри змін у складі працівників керівних і технологічних ланок колгоспного виробництва та обслуговуючих його структур. І спиралися вони при цьому на відповідні комплекси джерел. Тож і приходили до відповідних висновків. Соціальні ж чинники, а саме весь комплекс факторів, що впливали на формування нової для села верстви, не брався до уваги і не аналізувався. Для свого ж розв'язання проблема потребує різних за планом і характером джерел, тож останні необхідно класифікувати за рівнем інформативності, змістом, походженням, особливостями матеріалу, який вони містять. Дане повідомлення є спробою здійснення аналізу архівних джерел з проблеми формування виробничої інтелігенції села, що містяться у центральних архівах Російської федерації, фондоутворювачами яких були вищі органи державної влади та вищі керівні галузеві структури за часів Радянського Союзу.

Оскільки у дослідженні проблеми важливе значення має не лише зміст і спрямованість документів, а й хід їх розробки, процес виконання наміченого відповідними органами, відомствами, установами, організаціями тощо, пошук ними найбільш оптимальних варіантів вирішення поставленого завдання, то найбільш успішно цьому сприяє тип джерел, який являють собою матеріали, що відображають різні рівні процесу формування нової виробничо-професійної ланки села, залежно від місця, яке займала організація-фондоутворювач у системі владної ієрархії в країні.

Зосереджені такі документи у архівосховищах Росії. Це – московські Російський державний архів економіки (РДАЕ), Державний архів Російської Федерації (ДАРФ), Російський державний архів соціально-політичної історії (РДАСПІ) та Російський державний архів новітньої історії (РДАНІ), в яких містяться матеріали вищих органів влади радянської держави. У перших двох – виконавчих, зокрема Міністерства сільського господарства (Ф. 7468), Міністерства радгоспів (Ф. 7803) та Міністерства вищої і середньої освіти і Міністерства культури СРСР (Ф. 9396), а у двох інших – матеріали Центрального комітету Компартії Радянського Союзу хронологічно поділений між ними (до 1953 р. – у РДАСПІ, фонд 17, з 1953 по 1991 рр. – у РДАНІ, фонд 5). Матеріал, зосереджений у них, відзначається високим рівнем аналітичності, узагальнення. Поруч з цифровими і фактологічними даними по Союзу, там міститься значний обсяг інформації по Україні. У них міститься, особливо в РДАСПІ, значний комплекс документів з проблем, до яких раніше дослідники не мали доступу і які дають можливість виявити витoki прийняття тих чи інших рішень, з'ясувати позицію з того чи іншого питання конкретних відомств, ставлення до цього нижчих (республіканських) структур, оскільки містять первинні документи по підготовці цих рішень: довідки, інформації з місць, доповідні записки з розглядуваної проблеми тих, хто готував питання, проекти постанов ЦК КПРС з записами про ознайомлення з ними керівників зацікавлених відомств з їхніми пропозиціями або запереченнями [28, арк. 1-123; 29, арк. 9-30; 30, арк. 6-17; 31, арк. 1-140].

У свою чергу, у РДАНІ, окрім проектів постанов ЦК та підготовчих матеріалів до них, містяться й звіти та інформації керівництва союзних республік, у тому числі й КПУ, Ради у справах колгоспів при Раді міністрів СРСР про хід виконання прийнятих постанов як у цілому з проблем сільського господарства, так і з питань, пов'язаних із забезпеченням його працівниками з вищою і середньою спеціальною освітою, формування керівних і управлінських ланок колгоспів і радгоспів у відповідності з поставленими завданнями, що дає певне уявлення про кількісний бік вирішення проблеми. Значний інтерес представляє комплекс документів, що складається з листів на ім'я першого секретаря ЦК КПРС М. Хрушова та до газети «Правда» від спеціалістів сільського господарства, які перейшли туди в результаті різних політико-господарських кампаній, що переслідували мету наситити колгоспно-радгоспне виробництво фахівцями, про проблеми в оплаті їхньої праці,

пенсійному забезпеченні, про труднощі у роботі і житті спеціалістів у колгоспах тощо [25, арк. 30-118]. Значну цінність для дослідників представляє собою масив документів, у яких М. Хрущов особисто сповіщався про те, що переміщення спеціалістів на роботу у село з промислових, сільськогосподарських, партійних і радянських структур відбувається вкрай складно, що дана категорія працівників не виявляла особливого бажання їхати працювати і жити на селі. Значне місце займають і матеріали про негативну реакцію центру на постійні і досить обґрунтовані прохання республіканського керівництва про додаткове відкриття в Україні (у тих чи інших її регіонах) нових спеціалізованих вузів, факультетів у них, розширення набору на ту чи іншу спеціальність, про переміщення у сільську місцевість навчальних закладів, стан їхньої матеріально-технічної та навчально-виробничої бази [22, арк. 65-131; 23, арк. 3-77].

Певний інтерес представляють матеріали ЦСУ СРСР, що зберігаються в даних архівах, які направлялися як інформація про справжній стан проблеми до ЦК КПРС, і не публікувалися у статистичних збірниках. Вони містять дані про обсяги прийомів і випусків молодих спеціалістів, інформацію про соціальний стан студентських контингентів, скорочення кількості вузів і технікумів в Україні, невисоку кількість випускників навчальних закладів з дипломами про аграрну спеціальність у народному господарстві у цілому і в аграрній сфері зокрема, і свідчать, про значну питому вагу практиків на керівних і технологічних посадах у колгоспах і радгоспах. Особливість таких документів полягає у тому, що вони не супроводжуються аналізом інформації, яка в них міститься, а лише фіксують ситуацію [24, арк. 105-136].

Проте, незважаючи на високий рівень інформативності матеріалів РДАНІ та РДАСП, вони, значною мірою через функціональне призначення їхньої інформації, відбивають процес у загальному вигляді, що обмежує їх можливості у дослідженні ряду складових проблеми. У першу чергу – діяльності навчальних закладів усіх типів по кадровому забезпеченню колгоспного виробництва. Так, оскільки після війни вища сільськогосподарська школа знаходилася у віданні союзних міністерств (сільського господарства, вищої і середньої освіти, культури), фонди яких знаходяться відповідно у РДАЕ (МСГ) та ДАРФ (МВССО, Мінкультури), то саме у цих архівах сконцентрувалася вся узагальнююча документація з питань, пов'язаних з повоєнною відбудовою сільгоспузів і функціонування їх у контексті аграрної політики держави середини 1940-х – середини 1960-х років, прилаштування вищої сільськогосподарської школи до потреб галузі. Вони містять матеріали, насамперед письмові щорічні звіти республіканського мінсільгоспу та інститутів аграрного профілю, які у повному обсязі дають можливість мати уявлення про стан матеріальної бази вузів, рівень їх фінансування, наявність факультетів і відділень, умови навчання і проживання студентів, їх соціальну і національну приналежність, якісний і кількісний склад викладацького персоналу. Проте, текстові звіти вузів, які значною мірою давали змогу з'ясувати дані питання, хоч і були присвячені даній проблемі, але не мали чітко фіксованого характеру [16, арк. 295-351; 17, арк. 11-145].

Важливим доповненням до таких звітів були статистичні звіти, складені за вимогами ЦСУ у конкретній і сталій формі (назва її – 79-КВ). Такі звітні форми заповнювалися окремо по стаціонарній і заочній формах навчання. З часом статистичні звіти доповнювалися новими графами і розділами, що потребували додаткових даних відповідно до додаткових кроків, здійснюваних державою по реалізації аграрної політики того часу [26, арк. 32-143; 27, арк. 7-87]. На початку 1960-х років даний формуляр був замінений на більш повний і отримав назву форма 3-НК. Вона на аркуші 60x50 см містила, окрім зазначених уже даних, ще й інформацію про кількісне представництво у студентських контингентах трьох основних соціальних груп радянського суспільства, як на кожному окремому курсі, так і загалом по вузу, зарахованих на перший курс навчального закладу з виробничим стажем не менше 2 років та тих, хто відслужив армію, виділяла студентів, що готувалися за рахунок господарств, тобто так званих господарських стипендіатів, тих студентів, які мешкали на приватних квартирах, оплачуваних вузами, наводилася загальна площа навчальних закладів з

розподілом її на навчальну і житлову, до того ж – на таку, де мешкали студенти, і таку, де проживали викладачі.

Цей вид звітної документації навчальних закладів, не зважаючи на надзвичайно високий рівень їх інформативності, дослідниками не використовувався. Проте, дані звіти дають змогу аналізувати, в основному, кількісні параметри процесу. Простежити ж діяльність відповідних структур у цій царині дає можливість лише переписка міністерства з навчальними закладами, з Радою міністрів СРСР та ЦК КПРС про хід виконання поставлених завдань. Особливе місце у ній займають листи міністрів: сільського господарства СРСР – І. Бенедіктова, вищої середньої спеціальної освіти – С. Кафтанова, культури – П. Пономаренка на ім'я Г. Маленкова, К. Ворошилова, осіб, що функціонально в уряді відповідали за роботу сільського господарства, та М. Хрущова, коли він очолив ЦК КПРС, про стан матеріально-технічної бази вузів, ступінь насиченості технікою (та її якість) їхніх учбових господарств, умови праці і життя в них студентів та працівників, наявність можливостей для проведення навчально-виробничої практики для студентів, негативні тенденції у якісному складі викладацьких колективів [2, арк. 2-11; 3, арк. 1-18; 10, арк. 2-24; 11, арк. 35-60; 12, арк. 10-202; 13, арк. 6-261].

У цьому контексті важливе місце займає і такий комплекс джерел, на жаль, обділений увагою дослідників, як матеріали нарад керівників вищих навчальних закладів і міністерства культури, у підпорядкуванні якого вони на той час перебували, а це – середина 1950-х років. Вони (документи) містять конкретну інформацію щодо політики міністерства у галузі вищої сільськогосподарської освіти, бачення ним потенціалу тих чи інших вузів, його позиції щодо України, як найбільш забезпеченої, з точки зору Центру, інститутами даного профілю. Ці матеріали дають можливість бачити, як керівники і трудові колективи вузів реагували на проводжувану партією, політику, і кроки міністерства по її реалізації. Виступи на нарадах ректорів і проректорів дають уявлення про складні умови підготовки наукових кадрів, низький рівень зарплати працівників вузів та стипендій студентів порівняно з навчальними закладами інших профілів, дозволяють з'ясувати ситуацію з підготовкою фахівців заочним шляхом, з географією розміщення інститутів, з відповідністю забезпеченості ними певного регіону республіки [4, арк. 8-326; 5, арк. 2-300; 6, арк. 2-240; 7, арк. 1-8].

Попри те, що документи ДАРФ мають високу інформативну цінність і тому є важливою складовою у дослідницькій роботі, значно більший комплекс джерел по проблемі містить РДАЕ, де зосереджено фонд профільного сільськогосподарського міністерства. За змістом його (фонду) документи з досліджуваної проблеми поділяються на дві групи: ті, що висвітлюють діяльність навчальних закладів про підготовку фахівців і ті, що містять інформацію про кадрову ситуацію у матеріальній сфері.

До першої групи входять, окрім вузівських, ще й матеріали середніх навчальних закладів, у першу чергу – технікумів. Проте, особливий інтерес становлять матеріали, так би мовити, позасистемних, або – «нетрадиційних» навчальних закладів, які були створені у перші повоєнні роки, і активно функціонували з певними трансформаціями до середини 1960-х років, а саме: школи майстрів колгоспного виробництва та школи голів колгоспів. Діяльність навчальних закладів даного типу залишилася практично не дослідженою. Джерельна ж база дозволяє зробити це у повній мірі. Вона включає в себе річні зведені звіти про роботу шкіл в цілому по Союзу та по окремих республіках, в тому числі і України за весь період їх існування; матеріали республіканських та міжреспубліканських нарад працівників даних навчальних закладів; дані про стан матеріально-технічної бази шкіл: це інформація як самих закладів, так і перевіряючих з міністерства, житлово-побутові умови їхніх слухачів, особливості формування їхніх учнівських контингентів, форми їх фінансування, розміри стипендій учнів та зарплати викладачів, періодичність її виплати, освітній рівень учнів, що набиралися, причини їх великого відсіву зі шкіл, кількісні і якісні показники випускників і ступінь їх використання за отриманим у школах фахом, а також напрямки трансформації даних навчальних закладів та зміни їх статусу [18, арк. 2-120; 19, арк. 2-139; 20, арк. 120-202].

Документація, що стосується ситуації у матеріальному виробництві сільськогосподарської галузі, являє собою значний і різноманітний масив джерел. Сюди належать математичні розрахунки міністерства про потреби матеріального виробництва галузі і країни, і республік, як у цілому, так і окремих її сфер, на 5, 10 та 20 років у фахівцях, і доповідні записки, довідки про стан забезпечення ними тих чи інших ланок виробництва у певні відрізки часу, про намічені зміни у складі працівників керівних і технологічних ланок та шляхи, якими вони намічалися здійснюватися. Важливу складову цієї групи документів становлять різного роду звіти Управління керівних кадрів міністерства про виконання рішень партійних і господарських органів країни про переміщення працівників апаратів управління усіх рівнів у виробничу сферу.

У цьому контексті важливим чинником виступають матеріали засідань та нарад представників союзного міністерства з керівниками республіканських відомств з питань підбору, підготовки та розподілу кадрів. Вони несуть інформацію про значну плинність посланих на роботу у село працівників та причини такої плинності, про умови життя і праці там. Суттєвим доповненням цих матеріалів є різноманітні довідки на середину або на кінець року про кількісний і якісний склад керівних працівників і спеціалістів як у цілому по системі МСГ СРСР, так і по структурних елементах, у тому числі у МТС, колгоспах, радгоспах. Вони містять дані про їхній освітній рівень, період роботи на даній посаді. Найповнішу картину стану в галузі дають щорічні звіти міністерства сільського господарства УРСР, що направлялися до – союзного. Відображаючи ситуацію у матеріальній сфері, вони дають кількісний і якісний склад керівників МТС та колгоспів на кінець поточного року, кількість знятих і призначених, якісний склад як тих, так і інших, докладно подають причини таких масштабів їхньої ротації [14, арк. 3-60; 15, арк. 2-135].

У комплексі документів, що відображають процес формування керівних і технологічних ланок матеріального виробництва аграрної галузі, особливий інтерес представляє масив документів, що фіксують такий шлях підвищення інтелектуального потенціалу матеріальної сфери села, як залучення до роботи там офіцерів Радянської армії і флоту, що звільнялися в запас у результаті розпочатого державним керівництвом її скорочення. У літературі окремими авторами лише зазначається, що колгоспи були поповнені офіцерами, проте не показано як цей процес відбувався, взагалі не говориться про ступінь його ефективності, які категорії офіцерського складу були задіяні в цьому, який був результат такої ініціативи державного керівництва. Ці ж документи містять кількісні дані запланованих для залучення до колгоспно-радгоспного виробництва України офіцерів, матеріали про діяльність як армійських, так і партійних та господарських структур по пошуку і набору бажаних, ступінь її (діяльності) успішності, про ставлення самих офіцерів до роботи у сільському господарстві, про джерела фінансування запланованого заходу [21, арк. 1-29].

Отже, документальна база дослідження процесу формування виробничої інтелігенції села, що знаходиться у архівосховищах Росії, містить широке коло джерел, сформованих різноманітними структурами-фондоутворювачами, і відкладених у різних архівосховищах, у першу чергу – Москви, як місця знаходження центру прийняття рішень. Адже комплекс джерел зосереджений в них і за своїм видовим складом, і за його інформативністю, і за можливістю верифікації тієї чи іншої частини матеріалу, має достатні можливості дослідження як початків ідей тієї чи іншої кампанії, того чи іншого заходу, так і реалізації їх на місцях, можливості перевірки втілення прийнятих рішень нижчестоячими структурами, ставлення до процесу як виконавців, так і тих, хто, так би мовити був суб'єктами дії, виявлення як безпосередніх, так і опосередкованих факторів, що впливали на процеси формування нової для села соціальної верстви.

Джерела та література

1. Вербицкая О. М. Российское крестьянство: от Сталина к Хрущеву. Середина 40-х – начало 60-х гг. / О. М. Вербицкая. – М., 1992.
2. ДАРФ, ф. 9396, оп. 1, спр. 332.

3. Там само, ф. 9396, оп. 5, спр. 1028.
4. Там само, ф. 9396, оп. 5, спр. 1029.
5. Там само, ф. 9396, оп. 5, спр. 1030.
6. Там само, ф. 9396, оп. 5, спр. 1232.
7. Там само, ф. 9396, оп. 5, спр. 1028.
8. Петренко В. С. Зростання культурно-технічного рівня колгоспного селянства України / В. С. Петренко. – К., 1964.
9. Плысюк В. Ф. Деятельность Коммунистической партии Украины по повышению профессионального и производственного уровня тружеников села / В. Ф. Плысюк, Я. И. Черняк // Научные труды по истории КПСС. – К., 1987. – Вып. 87. – С. 49-55.
10. РДАЕ, ф. 7486, оп. 17, спр. 332.
11. Там само, ф. 7486, оп. 17, спр. 7572.
12. Там само, ф. 7486, оп. 1, спр. 6180.
13. Там само, ф. 7486, оп. 1, спр. 7498.
14. Там само, ф. 7486, оп. 18, спр. 997.
15. Там само, ф. 7486, оп. 18, спр. 1021.
16. Там само, ф. 7486, оп. 17, спр. 2022.
17. Там само, ф. 7486, оп. 17, спр. 2095.
18. Там само, ф. 7486, оп. 17, спр. 2065.
19. Там само, ф. 7486, оп. 17, спр. 2079.
20. Там само, ф. 7486, оп. 17, спр. 6180.
21. Там само, ф. 7486, оп. 17, спр. 2756.
22. РДАНИ, ф. 5, оп. 24, спр. 589.
23. Там само, ф. 5, оп. 45, спр. 215.
24. Там само, ф. 5, оп. 45, спр. 340.
25. Там само, ф. 5, оп. 45, спр. 231.
26. Там само, ф. 7486, оп. 18, спр. 309.
27. Там само, ф. 7486, оп. 18, спр. 727.
28. Там само, ф. 5, оп. 45, спр. 112.
29. РДАСП, ф. 17, оп. 123, спр. 321.
30. Там само, ф. 17, оп. 123, спр. 369.
31. Там само, ф. 17, оп. 122, спр. 166.
32. Шкурко В. Подъем культурно-технического уровня колхозного крестьянства / В. Шкурко. – Мн., 1969.

Рецензенти: Drozd Roman, dr hab., prof.
Котляр Ю. В., д.і.н., проф.

© Нікілев О. Ф., 2013

Дата надходження статті до редколегії 12.03.2013

*Гайдай О. М., к.і.н., доцент, Чорноморський державний університет
імені Петра Могили м. Миколаїв, Україна*

РІД ХАРИТОНЕНКІВ У ПРАЦЯХ АНГЛІЙСЬКОЇ ДОСЛІДНИЦІ К. БЕРТОН

На основі праць К. Бертон проаналізовано діяльність родини Харитоненків на зламі публічного і приватного життя, визначено аспекти ідеологічного статусу сім'ї в суспільстві, продемонстрована їх роль у культурному житті Російської імперії. Історію роду Харитоненків представлено як соціокультурний феномен, що досліджується на засадах міждисциплінарності. Крізь історію особняка Харитоненків у Москві показано етапи формування родинних традицій, громадянської позиції, збереження та передавання духовних надбань.

Ключові слова: історія роду, особняк, картинна галерея, колекція, інтер'єр.

О. М. Гайдай

Чорноморський державний університет імені Петра Могили, г. Николаев, Украина

РОД ХАРИТОНЕНКО В РАБОТАХ АНГЛИЙСКОЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬНИЦЫ К. БЕРТОН

На основе трудов К. Бертон проанализировано деятельность семьи Харитоненко на рубеже публичной и частной жизни, определены аспекты идеологического статуса семьи в обществе, продемонстрирована их роль в культурной жизни Российской империи. Историю рода Харитоненко представлено как социокультурный феномен, который исследуется на основе междисциплинарности. Через историю особняка Харитоненко в Москве показано этапы формирования семейных традиций, гражданской позиции, сохранения и передачи духовных достижений.

Ключевые слова: история рода, особняк, картинная галерея, коллекция, интерьер.

Olha Hayday

Petro Mohyla Black Sea State University, Mykolaiv, Ukraine

THE FAMILY OF KHARYTONENKO IN THE WRITING OF THE ENGLISH RESEARCHER K. BERTON

The author has set himself the task on the basis of the works K. Berton analyze the activities of seven Kharitonenko at the turn of public and private life, identify the aspects of the ideological status of the family in society, to demonstrate the role they played in the cultural life of the Russian Empire. The story lineage of Kharitonenko presented as a socio-cultural phenomenon, which is investigated on the basis of interdisciplinarity. Through the history of the mansion Kharitonenko in Moscow the author demonstrates the stages of formation of family traditions, civil position, preservation and transfer of spiritual attainment.

K. Berton did not accidentally turned to the study of the history of the Kharitonenko's mansion, because in him was the center of social and cultural life of Moscow in the late XIX century, and it is here for many years housed the British Embassy. Today, this luxurious Palace is the residence of the British Ambassador. Special interest to us is the work of K. Berton «the British Embassy in Moscow. Kharitonenko's mansion» the Publication was released in 1991 in London in two languages: English and Russian. Research is devoted to the celebration of the 100-year anniversary of the Kharitonenko's mansion in Moscow, which was built during the 1891-1893. In the first part of the publication, after thanking and entry K. Berton makes the study of the historical origin of the terrain and draws attention to the fact that in the late nineteenth century, the rapid growth of Moscow caused the arrival of many industrial enterprises. Near was mechanical plant of G. I. List. In 1881, I. G. Kharitonenko buy from Gustav Ivanovich List contiguous territory, paying 200 thousand rubles. Kharitonenko ordered the project V. G. Zalesky, which managed to organically fit the new building to the surrounding ensemble, without violating the holistic nature of the embankment. The development of the interior ordered to Moscow architect Fyodor Shekhtel. K. Berton draws attention to the fact that for the interiors created by Shekhtel were characteristic of the majestic staircase. In the Kharitonenko's mansion stairs also became distinctive feature. On the panel of the left side also today you can see the numbers «1893» – this is the date the construction of the house. On the second floor of the mansion were the Red and Blue drawing-rooms. It was the rooms of Vera Andreevna Kharitonenko (Bakeeva). In collection of Kharitonenko was a rich collection of icons, which was considered the third in importance in Russia. The highlight of the Kharitonenko's mansion was art gallery. It should be noted that the Kharitonenko family played a leading role in the artistic life of his generation. They maintained friendly relations with such artists as Michael Nesterov, Philip Malyavin, Ilya Ostroukhov and others. In 1913 Pavel Ivanovich Kharitonenko was elected an honorary member of the Imperial Academy of arts in St. Petersburg, it was also the first Chairman of the Society of friends of the Rumyantsev Museum. The second part of the book K. Berton – «Life in the mansion. Kharitonenko time: 1893-1918», begins expression: «the Life of the house – this is the life of those who populates it and work in it». And this is really so. There are several memoirs and reminiscences about life in the mansion of their owners. K. Berton recalls memories of I. Ostroukhova, M. Nesterov, B. Lockhart. Pavel Ivanovich and his wife Vera Andreevna engaged in the care of educational institutions, make substantial donations to hospitals, orphanages, and helped in the construction of churches and an accomplishment of settlements. For his numerous

charity and donations patron of the arts was awarded with various orders and honorary titles. K. Berton describes the hard fate of the family during the revolution of 1917, which actually became a hostage of the circumstances. Men's line of Kharitonenko interrupted in 1926, after the death of Ivan Kharitonenko.

Collection of Kharitonenko's paintings expanded collection of the State Tretyakov gallery, the Russian Museum and the Hermitage. And in mansion on the Sofiiskaya embankment first briefly housed the Danish Red Cross – the only one in those days organization, which protected the interests of foreigners in Russia, and the house was handed over to the Commissariat of foreign Affairs.

Reviewed by our study of K. Berton «the British Embassy in Moscow. Kharitonenko's mansion» has a considerable scientific interest, draws attention to a number of questions, related to the life and activities of well-known in the Russian Empire of the family sugar breeders, businessmen, patrons of art Kharitonenko. The path of this family, which was able to overcome the distance from the regional to the international tribal elite, complex and requires further research.

Keywords: history of the genus, a mansion, art gallery, collection, interior.

Історія Росії другої половини XIX століття сьогодні викликає інтерес багатьох вітчизняних і зарубіжних істориків. Сучасна дійсність незмінно повертає нас до минулого, до вивчення змісту і форм соціально-економічних проблем, і відповідно до особистостей з якими пов'язано їх вирішення. Історична наука відводить належне місце висвітленню видатних особистостей. Останнім часом в українській історіографії спостерігається активна тенденція до репрезентації неординарних постатей в просторово-часовому вимірі та в особистісно-індивідуальній сфері. Вагомий внесок у дослідження діяльності Харитоненків зробила наприкінці XX століття англійська дослідниця Кетлін Бертон.

Кетлін Бертон – автор праць з історії російського мистецтва. Вона має 24 роботи у 61 публікаціях, перекладених на дев'ять мов. Серед них дев'ять книг присвячені історії, культурі та архітектурі Росії. Її основні публікації: – Russia (7 видань опубліковані в період між 1998 і 2000 роками на 3 мовах), Moscow : an architectural history (16 видань опубліковані в період між 1977 і 1990 на англійській мові), Moscow art nouveau (4 випуски опубліковані в 1997 році англійською мовою), Discovering the Moscow countryside : a travel guide to the heart of Russia (2 видання опубліковані в 2001 році англійською мовою), Moscow : an illustrated history (2 видання опубліковані в 2003 році англійською мовою), St Petersburg : history, art and architecture (3 видання опубліковані в період між 1993 і 1995 англійською мовою), Moscow: history, art and architecture (4 випуски опубліковані в період між 1993 і 2000 англійською мовою), Ors et décors de Moscou (2 видання опубліковані в 1991 році французькою мовою) [1]. Всі її праці це захоплююча подорож в історію, архітектуру, археологію країни. Вона розповідає як хвиля за хвилею загарбники – татари, поляки, французи і німці – намагалися завоювати Росію. Тепер, із розпадом Радянського Союзу, більшість з найкрасивіших монастирів і зруйнованих церков повертаються до життя.

Цією проблемою, але в дещо іншому ракурсі займалися такі зарубіжні автори як М. Маля [2], Д. Кларксон [3], В. Білл [4], Т. Оуен [5] та інші.

К. Бертон не випадково звернулася до вивчення історії особняка Харитоненків, бо саме в ньому знаходився центр соціального та культурного життя Москви кінця XIX століття, і саме тут впродовж багатьох років розміщувалося Британське посольство. Сьогодні цей розкішний палац є резиденцією англійського посла Тімоті Эрла Барроу і його родини, який з 2 серпня 2011 року призначений на посаду Надзвичайного і Повноважного Посла Сполученого Королівства в Москві.

Для нас особливий інтерес представляє робота К. Бертон «Посольство Великобританії в Москві. Особняк Харитоненко» [6]. Публікація вийшла у 1991 році в Лондоні двома мовами: англійською та російською. Дослідження присвячено святкуванню 100-річного ювілею особняка Харитоненко у Москві, який будувався протягом 1891-1893 років.

На основі праць К. Бертон ми намагалися проаналізувати діяльність родини Харитоненків на зламі публічного і приватного життя, визначити аспекти ідеологічного статусу сім'ї в суспільстві, продемонструвати, яку роль вони відігравали в культурному житті Російської імперії.

Роботу можна умовно поділити на частини: 1 частина – особняк Харитоненків: опис; 2 частина – життя в особняку.

Розглянемо докладніше кожну з них. В першій частині, після подяки та вступу К. Бертон робить історичну розвідку походження цієї місцевості та звертає увагу на те, що наприкінці XIX століття швидке зростання промисловості Москви викликало тут появу багатьох промислових підприємств [6, с. 13]. Поруч знаходився механічний завод Г. І. Ліста. До речі в 1881 році І. Г. Харитоненко придбав у Густава Івановича Ліста суміжні території, сплативши 200 тисяч рублів [7, арк. 108].

Особняк веде свою історію з 3 квітня 1872 року – з моменту, коли І. Г. Харитоненко, придбав у Московського купця першої гільдії Антона Михайловича Тарасова кам'яний двоповерховий будинок з усіма належними до нього житловими і нежитловими надвірними будівлями під № 59 старим і № 31 новим, в парафії церкви святої Софії Премудрості Божої на Софійській набережній [7, арк. 107зв.]. В його флігелях і спорудах він влаштував склад своєї продукції.

Але, пройшло трохи більше двох десятиліть, і в 1891 році засновник фірми Іван Герасимович Харитоненко звернувся в Московську міську управу з клопотанням дозволити йому будівництво нового кам'яного будинку і двох флігелів. Невдовзі, після отримання дозволу, Харитоненко замовив проект В. Г. Залеському, якому вдалося органічно вписати нову споруду в навколишній ансамбль, не порушивши цілісного характеру набережної [8, с. 31]. Вид, що відкривався з цього місця був одним із найкрасивіших в Москві. Через вузьку ріку було видно тридцять золотих куполів соборів XV – XVI століть.

Архітектор запропонував особняк палацового типу, зберігши при цьому московський масштаб. Розробку інтер'єру замовили московському архітектору Федору Шехтелю. Це був солідний будинок з високими металевими воротами. В глибині двору розташовувалося двоповерхова з аттиком будівля з двома окремими флігелями і монументально критим ганком. Будинок був пофарбований у звичайний для Москви того часу жовтий колір, але звертав на себе увагу рустикальним нижнім поверхом, великим балконом над входом, високими з сандриками вікнами і бюстами в медальйонах на другому поверсі. У той час Ф. Шехтель вже був відомим театральним художником і книжковим ілюстратором. Згодом він спроектував неоготичний особняк Сави Морозова, дім Рябушинського (сьогодні музей-квартира О. М. Горького), дім Дерожинської (нині посольство Австралії у Москві) [6, с. 15]. К. Бертон звертає увагу на те, що для створених Шехтелем інтер'єрів були характерні величні сходи. В особняку Харитоненків сходи також стали відмінною особливістю. Широкі дерев'яні сходи були прикрашені складним різьбленням, цікавими балясинами і безтурботно сидячим орлом, позаду якого оголює зуби дракон, що звивається. На панелі з лівого боку і сьогодні можна побачити цифри «1893» – це дата спорудження будинку [6, с. 17].

На другому поверсі особняка знаходились Синя та Червона вітальні. Це були кімнати Віри Андріївни Харитоненко (Бакєєвої). Вона була дружиною Павла Івановича Харитоненка – сина Івана та Наталії Харитоненків, на той час дійсного статського радника [7, арк. 13в.]. Поряд із Червоною вітальнею знаходилася танцювальна зала. Це була найбільша кімната, з трьома вікнами з видом на Кремль. Велика частина меблів з єгипетськими мотивами збереглася з часів Харитоненків. Віра Андріївна була пристрасною шанувальницею музики. Вона запрошувала до виступів у Танцювальній залі Скрябіна та Шаляпіна [6, с. 25].

У зібранні Харитоненків була багата колекція ікон, яка вважалася третьою за значимістю в Росії. В 1911-1912 роках, у дні святкування 300-річчя Дому Романових частина ікон експонувалася на виставці іконопису і художньої старовини в Москві. Після націоналізації в 1920-1930-х роках ця колекція поповнила фонди музеїв Москви і Ленінграду.

Родзинкою особняка Харитоненків була картинна галерея. Галерея була декорована в стилі Другої Імперії: позолочена різьба, дзеркала в золочених рамах. Окрасою зали був і є живописний плафон стелі, де зображено струнний оркестр, який слухають кавалери і дами в одязі XVIII віка, а також два картуша над дверима. Вони були виконані в 1893 році французьким художником Франсуа Фламенгом, який спеціально приїхав до Москви на

запрошення П. Харитоненка. Тоді ж художник написав портрет господині дому, Віри Андріївни, який тепер зберігається в Ермітажі.

Необхідно зазначити, що родина Харитоненків відігравала провідну роль в художньому житті свого покоління. Вони підтримували дружні стосунки з такими художниками як Михайло Нестеров, Пилип Малявін, Ілля Остроухов та інші. В 1913 році Павло Іванович Харитоненко був обраний почесним членом Імператорської Академії мистецтв у Петербурзі, також він був першим головою Товариства друзів Румянцевського музею [6, с. 27]. В колекції Харитоненків можна було зустріти картини Айвазовського, Рєпіна, Сурикова, Полєнова, Верещагіна, Малявіна, Васнецова і багатьох інших талановитих живописців. Гордістю господарів і перлиною цього унікального зібрання стало знамените полотно І. Крамського «Невідома». Харитоненки товаришували з художником Нестеровим. У Павла Івановича в колекції були його картини «Тихе життя», «Мовчання», «Осінній день», «Вечірній дзвін», «Тихі води» [6, с. 29].

Після смерті І. Г. Харитоненка 30 листопада 1891 року господарем особняка стали його дружина Наталія Максимівна та син – Павло Іванович Харитоненко. Згодом мати відмовилась від своєї частки на користь сина, який достойно продовжив всі справи й починання свого батька [7, арк. 108]. Успадкувавши від батька 11 господарств, мережу контор торгівельного дому, потужне цукрово-рафінадне виробництво на теренах України (сім цукрових і один рафінадний завод), П. Харитоненко зумів підняти сімейну справу на новий рівень. Виробництво і технології постійно модернізувались, велася селекційна робота, вивчався іноземний досвід ведення виробництва [10]. Представництва фірми були в Москві, Харкові, Санкт-Петербурзі, Томську, Новосибірську, Владивостоці і навіть в Персії [11]. Підприємства Харитоненка отримували високі нагороди на промислових та сільськогосподарських виставках в країні і за кордоном, а на Всесвітніх виставках у Парижі та Глазго в 1900-1901 рр. фірма мала власні павільйони, які проектував той же Федір Шехтель [12].

Друга частина книги К. Бертон – «Життя в особняку. Час Харитоненків: 1893-1918 роки», починається виразом: «*Життя дому – це життя тих, хто його населяє і працює в ньому*» [6, с. 35]. І це дійсно так. Існує декілька мемуарів та спогадів про життя в особняку та їх господарів. К. Бертон згадує спогади І. Остроухова, М. Нестерова, Б. Локкарта.

Англійський віце-консул в Москві 1912-1917 років Брюс Локкарт описує званий вечір, який відбувся в будівлі цукрозаводчика Харитоненка в січні 1912 року: «...огромный дворец, волшебная страна цветов, привезенных из Ниццы, с оркестрами, игравшими в каждом вестибюле» [6, с. 36].

Безумовно, можна стверджувати, що особняк Харитоненків відіграв соціальну, політичну та культурну роль в російському суспільстві. Крізь долі окремих людей, крізь рамки родинної хроніки – проступає доля цілого російського стану. В спогадах письменниці Т. Аксакової-Сіверс можна прочитати: «*Харитоненко горячо окликались на все события русской жизни. В начале 1912 года капитан Седов приехал в Москву собирать средства на свою экспедицию к Северному полюсу. Павел Иванович первым подписал крупную сумму на оснащение «Святого Фоки*» [13, с. 124].

Павло Іванович і його дружина Віра Андріївна займались опікою учбових закладів, робили значні грошові пожертви лікарням, дитячим притулкам, допомагали в спорудженні церков і благоустрої населених пунктів. За свої численні благодіяння та пожертви меценат нагороджувався різними орденами і почесними званнями [14].

За заслуги перед Вітчизною в 1899 році Павло Іванович був зведений у потомственне дворянське достоїнство з правом на внесення в першу частину Дворянської родословної книги. На гербі Харитоненка відображені всі сфери його діяльності: жезл вказує на заслуги на поприщі торгівлі й промисловості, колосся символізують успіхи в області сільського господарства. На дворянському гербі, пожалуваному П. І. Харитоненку та його потомкам указом Миколи II, написано: «*Трудом возвышаюсь*» [14, арк. 3]. Всі члени великої сім'ї Харитоненків були прихожанами храму Софії Премудрості Божої в Садовниках, що

знаходився недалеко від особняка, а сам Павло Іванович десять років був його церковним старостою. Одночасно з будівництвом нового дому, в подяку за зцілення доньки він спорудив нову трапезну храму на заміну старої. В 1914 році Павло Іванович Харитоненко раптово помирає, але життя в особняку продовжується.

Революція. 1917 рік. Революційні події розвивались швидко та безжалісно. Особняк Харитоненків знаходився на передовій лінії вогню. К. Бертон описує нелегку долю родини, яка фактично стала заручницею обставин. Дві доньки господарів: Наталія з чоловіком, князем Горчаковим та двома доньками – близнючками, Олена з чоловіком та сином, англійська гувернантка Мейбл Ханнінгтон, няня та слуги відсиджувалися в будинку, доки загони червоноармійців обстрілювали Кремль, зайнятий білими [6, с. 36]. Згодом до родини приєдналась вже літня Віра Андріївна, яка доти мешкала в Україні. Лише після народження онучки – Олени Олив, влітку 1918 року, родина покидає особняк. Спочатку усі виїхали в Україну, а звідти, складними шляхами дісталися Парижу. Чоловіча лінія Харитоненків перервалася у 1926 році, після смерті Івана Харитоненка.

Колекція картин Харитоненків поповнила зібрання Державної Третьяковської галереї, Російського музею і Ермітажу. А в особняку на Софійській набережній спочатку ненадовго розмістився Датський Червоний Хрест – єдина в ті часи організація, що захищала інтереси іноземців у Росії, а по тому дім перейшов у відання Наркомату іноземних справ.

Тут мешкали заступники наркома М. Литвинов і його дружина Айві (англійка за походженням) і Л. Карахан; зупинялася танцівниця Айседора Дункан, кузина Уїнстона Черчилля – скульптор Клер Шерідан, журналіст і письменник Артур Ренсом, один з воєнних лідерів Туреччини Енвер-паша, американський мільонер Арманд Хаммер, король Афганістану Амманулла-хан. Відомий письменник Герберт Уеллс, автор книги «Россия во мгле», звідси направлявся в Кремль на зустріч із В. І. Леніним [15, с. 78].

У 1931 році особняк був переданий посольству Великобританії – першій державі, що встановила дипломатичні відносини з Радянським Союзом. Саме тут, в жовтні 1944 року, після відкриття «другого фронту», Уїнстон Черчилль, що приїхав до Москви, запросив на обід до посольства Й. В. Сталіна. У 1960-х роках гостями англійського посольства були М. С. Хрущов і А. М. Косигін; тут зупинялися члени британської королівської сім'ї – герцог Глостер, принц Едвард, принцеса Діана, чоловік Королеви герцог Единбург, принцеса Анна, а в жовтні 1994 року проживала королева Єлизавета II. За її словами, «особняк на Софійській набережній – найкрасивіша британська резиденція в світі» [16].

У 2000 році для Посольства Великобританії в Москві було побудовано сучасне приміщення на Смоленській набережній, а особняк на Софійській набережній став резиденцією англійського посла.

Розглянуте нами дослідження К. Бертон «Посольство Великобританії в Москві. Особняк Харитоненко» має значний науковий інтерес, привертає увагу до ряду питань, які стосувалися життя і діяльності відомої у Російській імперії родини цукрозаводчиків, підприємців, меценатів Харитоненків. Шлях цієї родини, яка змогла подолати відстань від регіональної до міжнародної родової еліти, складний та потребує подальших наукових досліджень.

Джерела і література

1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://www.librarything.com/author/murrellkathleenberto>
2. Malia Martin E. Russia under western eyes: from the Bronze Horseman to the Lenin Mausoleum / Martin Malia // First Harvard University Press paperback, 2000.
3. Jesse D. Clarkson. A history of Russia / Random House New York. 1961.
4. Bill V. T. The Forgotten Class: The Russian Bourgeoisie from the Earliest Beginnings to 1900. N.Y., 1957.
5. Owen T. C. Capitalism and Politics in Russia: A Social History of the Moscow Merchants, 1855-1905. Cambridge, 1981.
6. Berton K. The British Embassy Moscow: The Kharitonenko mansion. Посольство Великобританії в Москві. Особняк Харитоненко / text by Kathleen Berton ; photographs by John Freeman ; translation by Sergei Romanuk ; editorial support provided by Rodric and Gillian Braithwaite. 1991. – 76 p.: ill.
7. Державний архів Сумської області (далі – Держархів Сумської обл.), ф. 235, оп. 1, спр. 32, арк. 107зв.

8. Григорьев Д. Н. Востребованные временем. Династия Харитоненко / Д. Н. Григорьев. – Сумы : РИО «АС-Медиа», 2003. – 72 с. : ил. – (Сумщина в именах).
9. Держархів Сумської обл., ф. 1197, оп. 1, спр. 1.
10. Там само, ф. 37, оп. 1, спр. 1, спр. 6, спр. 13, спр. 15.
11. Там само, ф. 235, оп. 1, спр. 93.
12. Там само, ф. 235, оп. 1, спр. 57.
13. Аксакова Т. А. Семейная хроника : в 2 кн. / Т. А. Аксакова. – Сиверс ; Париж : Atheneum, 1988, Кн. 1. – 371 с.
14. Держархів Сумської обл., ф. Р-2362, оп. 1, спр. 4.
15. Тихенко С. В. Особняк Харитоненків у Москві / С. В. Тихенко // Матеріали історико-краєзнавчої конференції до 190 річчя з дня народження І. Г. Харитонена. 5 жовтня 2012 р., м. Суми. – Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2012. – 89 с.
16. Пилишек И. Особняк Харитоненко: готика с видом на Кремль. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.m-mos.ru/2008/03/02.htm>

Рецензенти: Верменич Я. В., д.і.н., проф.

Тригуб П. М., д.і.н., проф.

© Гайдай О. М., 2013

Дата надходження статті до редколегії 31.03.2013

*Кучеренко А. А., к.і.н., доцент, Херсонський державний університет,
м. Херсон, Україна*

**УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ В ГАЛИЧИНІ
ТА ПРОЦЕСИ МОДЕРНІЗАЦІЇ В АВСТРО-УГОРЩИНІ (1900-1918 рр.)
В ІСТОРИОГРАФІЇ**

Розглянуто зміст модернізаційних процесів в Австро-Угорщині у 1900-1918 роках; встановлено склад основних політичних угруповань у Галичині, проаналізовано їх цілі і напрями; висвітлено проблеми польсько-українських відносин та їх вплив на модернізацію політичної системи імперії. Основну увагу акцентовано на відображенні визначеної проблеми в історіографії.

Ключові слова: Галичина, Австро-Угорщина, українці, поляки, консерватори.

А. А. Кучеренко

Херсонский государственный университет, г. Херсон, Украина

УКРАИНСКО-ПОЛЬСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В ГАЛИЦИИ И ПРОЦЕССЫ МОДЕРНИЗАЦИИ В АВСТРО-ВЕНГРИИ (1900-1918 гг.) В ИСТОРИОГРАФИИ

Рассмотрено содержание модернизационных процессов в Австро-Венгрии в 1900-1918 годах; установлен состав основных политических группировок в Галиции, проанализированы их цели и направления; освещены проблемы польско-украинских отношений и их влияние на модернизацию политической системы империи. Основное внимание акцентировано на отражении данной проблемы в историографии.

Ключевые слова: Галиция, Австро-Венгрия, украинцы, поляки, консерваторы.

Alla Kucherenko

Kherson state university, Kherson, Ukraine

UKRAINIAN-POLISH RELATIONS IN GALICIA AND MODERNIZATION PROCESSES IN AUSTRIA-HUNGARY (1900-1918) IN THE HISTORIOGRAPHY

The study of modernization processes in Austria-Hungary in 1900-1918 arouses great interest in modern historiography. The significance of this problem is caused by a considerable influence of the modernization on the society, its ideological, political and social relations and values. Modernization may unfavourably affect the internal situation of the country; result in its political disruption. Under these conditions, the political factors, which ensure stable state development, are a matter of much consequence. An example of such a force can be a grouping of "Cracow conservatives" in Austria-Hungary, who tried to give the political changes in the country in the early twentieth century manageable character and positive dynamics. Lack of knowledge of this group activity in the context of the political system crisis in Austria before the World War I defines the urgency of this issue.

The development of modernization processes at the turn of the XIX and XX centuries stimulated the socio-economic and political changes in the empires of Central and Eastern Europe. In Austria-Hungary the manifestation of this tendency was an attempt to democratize the political system. An important step in this direction was the adoption in 1907 of a new law on the parliamentary elections (reichsrat), according to which the right to vote was given to all men, who reached the age of 24. Reforming the electoral law, the ruling circles of Vienna hoped that the extension of the voting right would help to reduce ethnic conflicts in the parliament.

As a result of the general voting right establishment the Ukrainian parliamentary representative office significantly strengthened. If in 1901 they had 9 seats, when in 1907 their number increased to 32. The National Democratic Party became the main Ukrainian political force: in 1907 it got 22 seats in the parliament.

However, we should bear in mind that the Galician government and all its institutions diligently protected the interests of the Austrian Government and the Polish magnates in Galicia, conducted stable chauvinistic policies. Galician government and the whole body of the colonial administration ceased its activities in October 1918 due to with the collapse of the multinational Austro-Hungarian Empire.

Keywords: Galicia, Austria-Hungary, Ukrainian, Polish, conservatives.

У сучасній історичній науці все більший інтерес викликає дослідження модернізаційних процесів у Австро-Угорщині в період 1900-1918 рр. Значимість цієї проблеми обумовлена суттєвим впливом модернізації на суспільні відносини, ідейно-політичні та соціальні процеси, ціннісні орієнтири. Модернізація може як позитивно так і негативно позначитися на внутрішньому становищі країни, привести її до політичної дезорганізації. В таких умовах особливе значення відіграють політичні фактори, які забезпечують стабільний розвиток держави. Прикладом сили на яку могла опертися

центральна влада слугує угруповання «краківських консерваторів» в Австро-Угорщині, що намагалися надати політичним змінам в країні на початку ХХ століття керований характер і позитивну динаміку. Значну увагу консерватори приділяли осмисленню шляхів збереження позицій землевласницької знаті як впливової соціальної сили в галицькому суспільстві. Вони вважали шляхту органічною частиною національної спадщин польського народу, носієм культури. Цінність її політичного капіталу консерватори бачили в її досвіді управлінської діяльності, зв'язках при Віденському дворі та в бюрократичних структурах імперії, здатності мислити загальнонаціональними категоріями. Шляхта розглядалась і як фактор збереження польського впливу на сході краю, де домінувало українське населення. Недостатня вивченість діяльності цього угруповання в контексті кризи політичної системи Австро-Угорщини напередодні Першої світової війни й визначила спеціальне звернення до цього питання. Маємо зазначити, що вже наприкінці ХІХ – початку ХХ століття краківські консерватори (у вужчому розумінні «краківська історична школа») отримали в наукових колах серйозного опонента з боку «варшавської історичної школи».

Економічна і політична криза початку ХХ століття стимулювала центральну владу шукати вихід із становища. Розвиток модернізаційних процесів на зламі ХІХ і ХХ століть стимулював соціально-економічні та політичні зміни в імперіях Центральної й Східної Європи. В Австро-Угорщині проявом цієї тенденції стало намагання демократизувати політичну систему. Важливим кроком у цьому напрямі було прийняття в 1907 році нового закону про вибори до парламенту (рейхсрату), відповідно до якого виборче право надавалося всім мужчинам, що досягли 24-річного віку. Реформуючи виборче законодавство, правлячі кола Відня розраховували на те, що розширення виборчого права допоможе ослабити градус міжнаціональних протиріч у парламенті [12, с. 79].

Помітне перегруповання сил відбулося в польському таборі. За підсумками парламентських виборів 1907 року соціалісти отримали в Галичині – 4, національні демократи – 16, а людовці – 17 депутатських мандатів у рейхсраті. Важливою опорою центральної влади стало Польське коло. На думку Р. Канна, в умовах політичної нестабільності Польське коло було одним із найбільш відданих уряду парламентських блоків [4, с. 390]. Політична боротьба у середовищі польських політичних партій і угруповань вела до постійних і тимчасових об'єднань. Так, лідер «краківських консерваторів» М. Бобжинський у своїх публікаціях намагався пояснити власні дії, обстоював правоту втілюваної політики. У встановленні у 1907 році зв'язків із Польською селянською партією на чолі з Я. Стапінським він вбачав бажання «станьчиків» припинити конфронтацію між поміщиками і селянством Галичини та вказав на позитивні наслідки цієї співпраці [3, с. 328-329]. Інший «краківський консерватор», С. Естрейхер, підкреслював бажання своєї партії забезпечити польське домінування в Галичині, вказував на її антиросійську позицію.

У результаті встановлення загального виборчого права помітно зміцнилось і парламентське представництво українців. Якщо в 1901 році вони посідали в рейхсраті 9 мандатів, то в 1907 році – вже 32. Основною українською політичною силою стала Національно-демократична партія: в 1907 році вона отримала 22 місця в парламенті [16, с. 443-444, 573-574].

Одним із проявів суспільно-політичної кризи в Австро-Угорщині на початку ХХ століття було зростання відкритої та прихованої корупції. Для забезпечення парламентської підтримки уряд вдавався до різного роду «задобрювання» партій. Як саркастично відмітив сучасник тих подій, ліберальний політик І. Редліх, уряд набував авторитету лише під час *«кормління самих різноманітних тварин, що гризлися між собою за корм»*. *«Кормом у нас, – зазначав він, – є, по-перше, розмір грошової винагороди депутатів, по-друге, можливість впливати на владу, особливо в ситуації прийому на державну службу, заміщення дохідних посад ... на кінець, виконання особливих побажань громад, земель і областей, коли все зводилося до надання їм державних фінансів, і, по-третє, для великих тварин – міністерські портфелі та по можливості збільшені до 20 тисяч крон – міністерські зарплати»* [6, с. 90]. Відомий «краківський консерватор» і товариш М. Бобжинського С. Тарновський

підкреслював, що саме з встановленням курії «загального виборчого права» розпочався занепад австрійського парламентаризму [7, с. 35]. Краківські консерватори проводили прагматичну політику при вирішенні питання стосовно реформи крайової виборчої системи. Будучи переконаними в недостатній зрілості галицького суспільства і його неготовності до радикальних перемін виборчого права, вони, тем не менше, йшли на поступки і шукали компромісу з лівими та демократичними силами в реформуванні крайового виборчого законодавства.

Позиція польських консерваторів мала принципове значення під час голосування за більш демократичну виборчу реформу (1906 р.). Знаючи про їх негативне ставлення до радикальних змін виборчої системи, імператор Австро-Угорщини Франц Йосип вирішив особисто зустрітися з лідером «краківських консерваторів», намісником Галичини А. Потоцьким і переконати його в необхідності прийняття реформи. У відповідь на небажання намісника підтримати виборчий законопроект імператор нагадав, що він особисто багато зробив для поляків, причому не тільки в Австро-Угорщині. Високо оцінивши підтримку, яку польські політики надавали монархії впродовж багатьох років, Франц Йосип все ж зазначив, що якщо поляки будуть противитися реформі, то ставлення до них буде переглянуто. Незважаючи на таку загрозу, намісник не поспішав здаватися. *«В цьому питанні я можу підпорядкуватися не побажанням Вашої Великості, а тільки наказу»*. *«Ну, так я Вам наказую!»* – заявив імператор [5, с. 79].

Окрім представницьких органів влади важливе місце відводилося наміснику. При намісництві створювалась і діяла постійна змішана комісія під головуванням та керівництвом намісника чи призначеного ним заступника з намісницького правління. До її складу належали радники намісництва і члени вищого суду в Галичині у рівній кількості. До її компетенції входив розгляд справ, що стосувалися особового складу та посадових осіб повітів (подання міністерству внутрішніх справ трьох кандидатів на заміщення посади повітового старости, призначення його заступника, а у випадку необхідності актуаріуса, накладення стягнень за дисциплінарні проступки, надання відпусток тощо). Рішення комісія приймала простою більшістю голосів. Крім того, намісник (чи його заступник) могли призупинити виконання будь-якого рішення комісії та передати його голові вищого судового органу краю. В такому випадку справу вирішували за спільною згодою голови судового органу і намісника (крім тих випадків, коли справа мала бути вирішена міністерством). Якщо вони не знаходили компромісу, то справу передавали на розгляд міністерству внутрішніх справ, яке приймало рішення з погодженням із міністерством юстиції. Більше того, якщо намісник вважав, що випадок нагальний, він мав право видавати рішення у зазначених справах самостійно під свою відповідальність. У такому випадку був зобов'язаний повідомити про це міністерство внутрішніх справ і змішану комісію [24, с. 16].

До компетенції Галицького намісництва входило підтримання встановленого правопорядку, поліцейського нагляду, питання освіти, релігійних культів, торгівлі, промисловості, сільського господарства, будівництва. Намісництво самостійно керувало найважливішими справами Галичини, в решті випадків воно діяло через повітові органи влади та органи місцевого самоврядування. Діяльність намісника у межах його компетенції практично не була обмеженою ні місцевими представницькими органами, ні навіть відповідними міністерствами. Більше того, деякі галицькі намісники заявляли, що ніякі міністерства не можуть втручатися у їхню роботу [23, с. 103].

Галицьке намісництво видавало три урядові газети: «Народний часопис» (українською мовою), «Gazeta Lwowska» (польською мовою), «Lemberger Zeitung» (німецькою мовою).

У намісництві, як і в усьому апараті управління Східної Галичини, працювали майже винятково представники панівної польської національності, які вороже ставилися до українців, і, використовуючи своє службове становище, на кожному кроці обмежували права та інтереси українського населення краю. Майже всі галицькі намісники (11 із 17) були польські магнати, які в переважній більшості вороже ставились до українського населення краю. Намісникові підлягали поліція, крайові, повітові, міські й сільські органи управління.

За вказівками намісника, їх головне завдання зводилося до придушення навіть найменшого невдоволення австрійським пануванням. Прикладом може слугувати таємне розпорядження намісника А. Потоцького від 27 листопада 1903 року, яким він зобов'язав усіх повітових старост і начальників управління поліції у Львові і Кракові негайно повідомляти про участь шкільної молоді в політичних демонстраціях [17, арк. 8]. Іншим розпорядженням від 28 квітня 1904 року він зобов'язав повітових старост Східної Галичини і начальника управління поліції у Львові телеграфом повідомляти керівництво намісництва про всі події в повітах, які можуть мати політичне значення, а також про вжиті заходи [18, арк. 2]. Очевидно, за таку діяльність граф А. Потоцький був віднесений до ворогів українського народу і під час прийому в квітні 1908 року його вбив студент Львівського університету М. Січинський, вбачаючи в цій акції справедливу помсту за вчинену кривду галицьким українцям. *«Я дійшов до переконання, – говорив він на суді, – що граф Потоцький вороже відноситься до трудящих класів кожного народу в Галичині, а могого народу зокрема»* [13, с. 52]. І, звичайно, хоч цим терористичним актом М. Січинський не поліпшив долі поневолених, його надзвичайно відважний і самовідданий вчинок сколихнув широкі маси населення, став відомим далеко за межами краю.

Польська шовіністична пропаганда використала факт вбивства А. Потоцького для найпідліших цькувань проти українського народу. Передусім, невдовзі була досить об'ємна книга з детальним описом вбивства і тенденційно підібраними фрагментами української і польської преси [9]. У середині травня 1908 року краківські консерватори провели нараду, на якій професор Ягеллонського університету священник В. Хотковський із приводу вбивства М. Січинським намісника голосливо заявив, що кожний українець ненавидить поляків. Українців він назвав народом дурнів, ледарів, поганої слави, а з такими, за його словами, неможлива чесна боротьба, а відтак їх треба знищувати всякими засобами [21, с. 16].

Вчинок М. Січинського викликав дискусії й в українському таборі – від схвалення до засудження. Не залишилася осторонь цих подій церква. *«Коли роком пізніше від кулі українського студента загинув намісник Анджей Потоцький, митрополит відразу засудив той вчинок, не вбачаючи для нього виправдання навіть зважаючи на патріотичні пориви вбивці. Та однозначна позиція архієпископа викликала лавину брутальних звинувачень стосовно нього з боку націоналістично налаштованих українських політиків і газет. Закидали йому його польське походження, також класовий зв'язок із загиблим. Тим часом митрополит Шептицький впродовж всього того часу був переконаним противником насилля і терору, які не відповідали християнській моралі в проявах суспільного життя»* [8, с. 109].

Після загибелі А. Потоцького намісником Галичини став краківський консерватор М. Бобжинський. Оцінюючи свою діяльність на посту намісника, М. Бобжинський відмітив, що старався зберегти політичну безпристрасність у роботі крайової адміністрації і підтримувати мирний розвиток відносин між польським і українським народами. Дослідженням політики М. Бобжинського стосовно українського питання спеціально займалась О. Аркуша [10]. Вона позитивно оцінила дії консерватора в урегулюванні польсько-українських протиріч. Тим не менше, на її думку, дії М. Бобжинського не підтримала значна частина польської спільноти, яка зберігала елементи імперської психології стосовно українців і була не готова сприймати їх як рівноправного партнера [11, с. 79]. Загалом українські дослідники солідарні у визнанні того, що у порівнянні з іншими польськими партіями «краківські консерватори» займали більш конструктивну позицію в урегулюванні польсько-українських відносин, виражаючи готовність йти на певні політичні поступки [14; 15, с. 93; 22, с. 26].

Історія «краківського консерватизму» не залишилась без уваги і в працях російських дослідників. У дореволюційний період аналізом наукової спадщини «краківських консерваторів» займався знаний російський вчений М. І. Кареев. У «краківських консерваторів» він високо поцінував прагнення пізнати об'єктивну історичну істину та критичне ставлення до минулого Польщі. Серед істориків цього напрямку М. І. Кареев

виділяв М. Бобжинського. Він звернув увагу на велику роль сильної урядової влади в концепції польського історика, на засудження М. Бобжинським «плантаторської» політики поляків на східних землях Речі Посполитої, що стало однією з суттєвих причин польсько-козацьких війн.

Соціально-економічне життя українців, їх політичні права й при наміснику М. Бобжинському були обмеженими. Український депутат С. Дністрянський в грудні 1912 року з трибуни австрійського парламенту підкреслював, що «... у Галицькому намісництві, як і в повітових старостах Галичини, українських службовців майже немає, а ті, які, як виняток, там і є, мусять відректися від свого патріотизму і всі сили віддати на послуги польської політики проти українців... Становище українців у Галичині є прямо безвихідне ... Польські чиновники знають із досвіду, що за всі беззаконня на шкоду українців вони не тільки не будуть покарані, а, навпаки, за це чекає їх ще похвала» [2, с. 333].

Новий виборчий закон 1914 року, що регулював вибори в Галицький сейм, за своїми основними параметрами відповідав стратегічній установці консерваторів – здійснити поступову демократизацію регіональної політичної системи. «Станьчикам» вдалося добитися принципової згоди «подоляків» на реформування місцевого самоврядування, яке передбачало підключення шляхти до вирішення загальних справ разом із селянством. Крім того, консерватори добилися згоди інших політичних партій враховувати інтереси шляхти при створенні нової моделі місцевого самоврядування. Хіба, що з польськими національними демократами компроміс виявився недосяжним. Однією з головних причин конфронтації були різні підходи «станьчиків» і ендеків до українського питання. Діячі правіці рахували політику останніх вкрай націоналістичною, деструктивною, направленою на боротьбу з українцями. Побоювання консерваторів викликало і намагання національних демократів до завоювання лідерських позицій у польському суспільстві, витіснення «станьчиків» на периферію політичного життя.

У роки Першої світової війни з метою відбудови зруйнованого народного господарства розпорядженням Галицького намісництва від 25 травня 1916 року був створений як його складова частина Крайовий центр для господарської відбудови Галичини, а для працевлаштування інвалідів і допомоги дітям, батьки яких загинули на фронті, – Крайова комісія опіки над інвалідами [19, арк. 138-139]. Для допомоги Центру створено дорадчий орган – Прибічну раду для господарської відбудови Галичини. Вона складалася з 38 членів, з яких 6 призначав крайовий комітет (виконавчий орган крайового сейму), а решту, 32 члени – намісник. Прибічна рада поділялася на три секції: 1) відбудови зруйнованих сіл і міст, 2) відбудови сільського і міського господарства, 3) відбудови ремесла, промисловості та торгівлі. За потребою для допомоги секціям могли створюватися повітові прибічні ради. Розпорядженням намісника К. Г. Гуйна від 14 квітня 1917 року було реорганізовано Крайове господарське управління і поділено його на три відділи. До першого відділу відносилися організація постачання населення продуктами харчування, регулювання і встановлення максимальних цін та боротьба із спекуляцією. Другий відділ відав справами обороту і споживання хліба та виробів з борошна. Третій відділ здійснював контроль за належним виконанням усіх постанов і розпоряджень, що стосувалися двох попередніх відділів [20, арк. 2].

Таким чином, в умовах втрати політичної стабільності, посилення міжнаціональних протиріч і кризи парламентської системи Австро-Угорщини «краківські консерватори» були конструктивною політичною силою. Виступаючи з позицій австрійського патріотизму, соціального і національного миру, добиваючись згуртування народів Австро-Угорщини перед лицем зовнішніх загроз, «краківські консерватори» зберегли вплив при дворі та розглядалися в якості важливої опори центральної влади у важких умовах політичного розвитку держави на початку ХХ століття. Галицьке намісництво та всі установи при ньому ретельно захищали інтереси австрійського уряду і польських магнатів у Галичині, проводили цілеспрямовану шовіністичну політику. Галицьке намісництво, як і весь апарат

колоніального управління Галичиною, припинило свою діяльність в жовтні 1918 року в зв'язку із розпадом багатонаціональної Австро-Угорщини.

Джерела та література

1. Bobrzynski M. Dzieje Polski w zarysie. – Warszawa, 1931. – Т. 3.
2. Bobrzynski M. Z moich pamietnikow. – Wroclaw; Krakow, 1957.
3. Bobrzynski M. Dyalog o zasadach i kompromisach. – Krakow, 1916.
4. Przegląd polityczny // Przegląd Polski. – 1912. – Т. 184. – № 552. – З. 12 (czerwiec)
5. Schicksaljahre Osterreichs 1908-1919. Das politische Tagebuch Josef Redlichs. – Graz; Koln, 1954. – Bd. 2.
6. Sprawozdania stenograficzne z posiedzen Sejmu Krajowego Krolestwa Galicji i Lodomerii. Posiedzenie z dnia listopada 1905 r.
7. Stępień S. Stanowisko metropolity Szeptyckiego wobec zjawiska terroru politycznego // Metropolita Andrzej Szeptycki... – Zięba, 1994.
8. Zielinski Z. Die Ermordung des Staathalters Grafen Andreas Potocki. Materialien zur Beurteilung des ukrainischen Terrorismus in Galizien. – Wien : Leipzig, 1908.
9. Аркуша О. Міхал Бобжинський та українське питання в Галичині // Вісник Львівського університету. – Сер. істор. – Львів, 2000. – Вип. 35-36.
10. Аркуша О. Парламентська традиція галицьких українців у другій половині XIX – на початку XX ст. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2000. – Вип. 6.
11. Балухтин М. А. Австрийский парламентаризм и «краковские консерваторы» накануне Первой мировой войны // Вестник Пермского университета. – 2009. – Серия: История. – Вип. 1(8).
12. Веселовський Я., Лозинський М. Як судили Мирослава Січинського. – Львів, 1910.
13. Демкович-Добрянський М. Потоцький і Бобжинський: цісарські намісники Галичини. 1903-1913. – Рим, 1987.
14. Зашкильняк Л. А. Польское национальное движение и украинский вопрос на рубеже XIX – XX вв. // Актуальные проблемы славянской истории XIX и XX веков: к 60-летию проф. Моск. гос. ун-та Г. Ф. Матвеева. – М., 2003.
15. Kann R. A. Geschichte des Habsburgerreiches. 1526-1918 / R. A. Kann. – Wien; Koln; Graz, 1982.
16. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848-1914: на підставі споминів / К. Левицький. – Львів, 1926.
17. Держархів Львівської обл., ф. 350, оп. 1, спр. 2776.
18. Там само, ф. 350, оп. 1, спр. 2839.
19. Там само, ф. 350, оп. 1, спр. 4246.
20. Там само, ф. 350, оп. 1, спр. 4401.
21. Михайлів М. Новий «Projekt na zniszczenie Rusi» або як польські гнобителі збираються знищити українсько-руський народ. – Львів, 1909.
22. Михальський Ю. Польські політичні партії та українське питання в Галичині на початку XX століття (1902-1914). – Львів, 2002.
23. Моряк-Протопопова Х. Правовий статус та повноваження Галицького намісництва (1849-1918 рр.) // Вісник Львівського університету. – Серія юрид. – 2011. – Вип. 52.
24. Утвержденные Императором 14 Сентября 1852 г. Постановления об учреждении и порядке действий окружных установлений (Bezirksamter) // Областное, административное и общинное устройство Галиции по австрийскому законодательству. – Петроград : Государственная Тип., 1915.

Рецензенти: Верменич Я. В., д.і.н., проф.
Тригуб П. М., д.і.н., проф.

© Кучеренко А. А., 2013

Дата надходження статті до редколегії 23.03.2013

Прокоп Ю. В., Одеська національна академія зв'язку
імені О. С. Попова, м. Одеса, Україна

**ПЕРЕСЕЛЕННЯ ЄВРЕЇВ ІЗ ГАЛИЧИНИ ДО ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.:
ПРИЧИНИ ТА ЕТАПИ**

Досліджено проблему переселення євреїв з Галичини до Херсонської губернії у кінці XVIII – першій половині XIX ст. Проведено аналіз основних причин і процесу переселення. На основі виявлених архівних документів виділено етапи переселення, розглянуто кількісний і професійний склад євреїв-переселенців.

Ключові слова: євреї, іноземці, переселення, Галичина, Херсонська губернія, Одеса.

Прокоп Ю. В.

Одесская национальная академия связи имени А. С. Попова, г. Одесса, Украина

ПЕРЕСЕЛЕНИЕ ЕВРЕЕВ ИЗ ГАЛИЦИИ В ХЕРСОНСКУЮ ГУБЕРНИЮ В КОНЦЕ XVIII – ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX в.: ПРИЧИНЫ И ЭТАПЫ

Исследовано проблему переселения евреев из Галиции в Херсонскую губернию в конце XVIII – первой половине XIX в. Выполнен анализ основных причин и процесса переселения. На основании выявленных архивных документов, выделены этапы переселения, рассмотрен количественный и профессиональный состав евреев-переселенцев.

Ключевые слова: евреи, иностранцы, переселение, Галиция, Херсонская губерния, Одесса.

Yulia Prokop

OSPopov Odesa national academy of Telecommunications, Odesa, Ukraine

MIGRATION OF JEWS FROM GALICIA TO KHERSON PROVINCE IN THE END OF XVIII – FIRST HALF OF XIX CENTURY: REASONS AND STAGES

The problem of Jewish migration from Galicia to Kherson province in the end of 18th through the beginning of 19th century is investigated. Analyzing the reasons and the process of migration, the conclusion is made that Jews were forced to leave their homes, on one hand, by discriminative reforms of the Austrian government (strengthening the tax burden, recruitment, forceful movement of Jews from villages to cities, some professional limitations, etc.). On the other hand, Galician Jews were attracted by the wide opportunities for earning money and conducting business in seaport cities of the South of the Russian empire, with loyalty of the Russian government and support from the General-Governor of Novorossia region M. S. Vorontsov.

The author discovered archive documents concerning Jewish foreigners, on the funds of the office of Novorossia and Bessarabia general-governor, Odesa city head, Odesa city дума and Odesa city magistrate in the State Archive of Odesa region, office of Mykolaiv construction and Mykolaiv magistrate in the State Archive of Nikolaev region, of Kherson Treasury Chamber in the State Archive of Kherson region, and of the Police department in Russia State Historical archive. Based on the documents, author defines 3 stages of Jewish migration from Galicia to Kherson province and considers the quantitative and professional distribution of Jewish migrants.

The first stage of migration (1770-s through 1798) characterized by the lack of distinct rules of arrival and settlement of Jewish foreigners and unimpeded pass through the border of everyone who wanted to settle in Novorossia region. Most of those migrants were poor people, but some of them were successful traders. Many of migrants of the first stage came to Russia without last names.

The characteristic features of the second stage (from 1798 to 1824) was establishing clear rules of arrival and settlement, and introduction of a strict border control. Among the immigrants of the second stage were traders of different levels and a large number of artisans and workers.

During the third stage (from 1824 to the end of 1840), despite the ban on Jewish foreigners to settle in the Russian Empire and to take Russian citizenship, quite a few poorer merchants from Galicia came to Odessa, who founded banks and major shopping offices. Over the time, they managed to get Russian citizenship thanks to petitions of Count M. S. Vorontsov.

Keywords: Jews, foreigners, migration, Galicia, Kherson province, Odesa.

Перед українськими законодавцями стоять нині завдання вдосконалення міграційної політики України, чіткого регламентування правового положення іноземців на території країни й попередження нелегальної імміграції.

Для розв'язання цих завдань велике значення має вивчення історії імміграційних процесів Російської імперії, зокрема особливостей переселення в країну іноземних євреїв. Однією з проблем, що вимагають висвітлення, є історія переселення з Галичини до

Херсонської губернії євреїв, які зробили чималий внесок у соціально-економічний і культурний розвиток півдня України.

У низці дисертацій на здобуття ступеню кандидата юридичних наук російських авторів досліджено політику царського уряду щодо іноземців, юридичні аспекти приїзду іноземців до Росії, прийняття ними підданства й зарахування до податних станів, правове положення іноземців у Росії. Однак автори зробили акцент на християн, а юдеїв торкаються лише мимохіть [1; 2].

У сучасній історичній науці існує чимало досліджень соціально-правового становища російських євреїв у першій половині XIX століття, однак специфічний аналіз процесу переселення у той час євреїв-іноземців до Російської імперії не проводився. В окремих роботах лише згадуються євреї з Галичини, що оселилися в Одесі й Миколаєві [3-6].

У своїй фундаментальній праці з історії Одеси П. Герлігі вважає, що політика царського уряду щодо іноземних євреїв, які переселялися до Росії, була цілком доброзичливою. Вона вказує лише, що *«в 1843 г. під час однієї зі спорадичних антисемітських кампаній російський уряд вирішив обмежити діяльність іноземних підданих – євреїв в імперії»* [3, с. 124]. Проте, як буде показано далі, ще в 1824 році оселення євреїв-іноземців у Росії було заборонено, після чого кілька десятиліть послідовно проводилася політика, спрямована проти євреїв-іноземців, і багато з тих, хто прибув до Російської імперії після 1824 року, з часом були вислані із країни.

Сучасний американський дослідник С. Ципперштейн, розповідаючи про євреїв-переселенців з Бродів до Одеси, згадує лише купців: *«...близько трьох сотень бродських купців перенесли до Одеси свої торгівельні контори. Згодом багато з них стали постійними мешканцями міста»* [4, с. 50]. Але він нічого не говорить про інші групи євреїв-іноземців, які насправді склали більшість серед переселенців.

Мета даної статті – проаналізувати причини й процес переселення галицьких євреїв до Херсонської губернії, виділити основні етапи переселення й розглянути склад євреїв-переселенців.

Як відомо, після першого розділу Речі Посполитої у 1772 році влада в Галичині перейшла до Австрійської імперії, уряд якої відразу ж почав проводити реформи щодо євреїв. Сума податків на євреїв зросла у порівнянні з попереднім (польським) періодом у 3-4 рази [7]. Було запроваджене оподаткування євреїв при вступі до шлюбу [8] і за місце проживання, а також великий штраф за жебрацтво [7]. Бідняків, які не могли платити податки, тисячами виселяли із країни [8; 9].

Австрійський уряд ліквідував єврейські кагали [8]. Євреї були виселені із сіл. Їм заборонили орендувати там землю, млини, маєтки й селянські господарства. У результаті третя частина єврейського населення втратила шматок хліба й дах над головою і була примусово переміщена в перенаселені й зубожілі міста. В 1788 р. для євреїв була започаткована служба в армії, яку спочатку скасували через кілька років, але потім відновили. Євреям було наказано прийняти родові прізвища [8; 9]. Були введені деякі професійні обмеження для євреїв [7]. З'явилися два нових тяжких для євреїв податки: кошерний і свічковий. Почалося швидке зубожіння єврейського населення. Податковий й економічний гніт супроводжував культурний.

Внаслідок дискримінації євреїв у Галичині, що поступово підсилювалася з 70-х років XVIII століття, євреї все більше стали від'їжджати до Польщі й Росії¹ [8; 9].

У той же час політика російського уряду була спрямована на залучення до країни іноземних переселенців, особливо на заселення ними Новоросійського краю [2]. Вони отримували у Російській імперії різноманітні пільги, найбільшими з яких було звільнення від податків на 10 років та відбування військової повинності.

---

¹ Йдеться про кордони держав до другого поділу Речі Посполитої (1772-1792 рр.).

Ми вважаємо, що переселення євреїв з Галичини до Херсонської губернії можна розділити на три етапи: перший – із 70-х років XVIII століття до 1798 р., другий – із 1798 р. до 1824 р. й третій – із 1824 р. до кінця 40-х років XIX століття.

Про перший етап збереглося дуже мало документів. Поштовхом до початку переселення послужили описані вище реформи австрійського уряду після першого розділу Речі Посполитої. Багато євреїв були вислані або виїхали самі на територію Польщі в Брацлавське, Подільське й Волинське воєводства. Частина переселенців опинилася у заснованих на той час причорноморських містах – Херсоні, Миколаєві, Одесі, Севастополі.

Нам удалося встановити, що задовго до 1800 року в Херсоні проживало 38 родин безпрізвищних австрійськопідданих євреїв, які займалися переважно торгівлею, не мали паспортів і видів на проживання й не платили податків [10]. Відсутність у цих євреїв прізвищ свідчить про те, що виїхали вони з Австрії ще до наказу прийняти прізвища у 1787 році або одразу ж після нього.

Вважається, що першими євреями, що оселилися в Миколаєві, були вихідці з Галичини [11]. Відомо, що серед них були іноземні купці, що брали участь у поставках для будівництва міста й кораблів у 1790 році [5; 12].

В архівних документах зустрічаються згадки про окремих австрійськопідданих євреїв в Одесі з 1795 року. Зокрема, у ревізькому реєстрі міщан-євреїв Одеси 1795 року зазначена одна безпрізвищна родина, що приїхала з Ярослава [13], а в 1797 році цесарськопідданий єврейці Рухлі Давидовій було видане свідоцтво на право проживати й займатися торгівлею в Одесі [14]. В архівних документах початку XIX століття вже трапляється чимало згадок про австрійських євреїв, що приїхали спочатку до Польщі, а після приєднання її території до Росії оселилися в Миколаєві й Одесі.

Спочатку суворих правил приїзду й оселення не було – приймалися всі, хто побажали оселитися в Росії. У той час діяло правило: *«Люди будь-якої національності й віросповідання, що перетинають кордон із наміром вступити на службу або поселитись у Новоросійській губернії, повинні негайно допускатись до названої губернії. У них не слід ні питати про їх націю і віру, ані просити показати паспорт»* [15, с. 67-68]. Завдяки цьому протягом першого етапу переселення до Російської імперії потрапило чимало вихідців із Галичини, висланих за зраду або тих, що втекли від реформ австрійського уряду.

У 1798 році указом «Про пропуск іноземців у Росію для торгівлі» були встановлені суворі правила в'їзду іноземців до країни [16]. На кордоні з Росією ретельно перевірялися документи, вівся облік іноземців, що в'їжджали до країни або виїжджали за кордон [17]. Рапорти військових губернаторів і відомості про іноземців направлялися на ім'я імператора. Пізніше (з 1807 р.) ці документи направлялися міністрові юстиції [2].

Друга хвиля переселення євреїв-іноземців до Російської імперії була найчисленнішою. Під час цього етапу російський уряд почав створювати закони й правила, що регламентували процес приїзду, оселення й прийняття присяги на підданство Росії, а також впроваджувати обмеження на права іноземців, щоб стимулювати їхній вступ до російського підданства [2]. Саме тоді після повторного введення в Австрії у 1804 році обов'язкової військової повинності для євреїв молоді люди масово стали залишати Галичину й переселятися до Росії.

Правила приїзду й оселення для євреїв були такими само, як і для всіх іноземців, що переселялися до Російської імперії. При перетинанні кордону іноземцям видавалися кордонні свідоцтва, що заміняли протягом трьох місяців паспорт, після чого їх потрібно було продовжити в земському суді на шість місяців [18]. Таким чином, іноземцям давалося дев'ять місяців для визначення місця оселення, після чого їм слід було обрати собі рід життя, вступивши в один із податних станів [19]. Із цього моменту вони повинні були платити податки відповідно до заявленого стану, однак не вважалися повноцінними міщанами або купцями доти, поки не приймали російське підданство.

Ті, хто не мали письмових видів або чий види були прострочені, уважалися волоцюгами й підлягали відправленню на фортечні роботи [20]. Однак іноземців, які були заарештовані лише за відсутність документів, військовий губернатор мав право звільнити від фортечних

робіт для повернення за кордон або для оселення в Росії. Вони отримували паспорта в першому випадку на три, а у другому – на дев'ять місяців [19; 21; 22].

Іноземні піддані, які дотримувались законів Російської імперії й мали відповідним чином оформлені документи, не були обмежені граничним терміном перебування в країні. Через 5 років кожний з них міг просити про прийняття його в підданство Росії. Для цього він повинен був подати прохання в канцелярію губернатора, який розглядав питання про прийняття підданства й клопотав про це перед Правлячим Сенатом, котрий виносив остаточне рішення [1].

В австрійськопідданих євреїв у Росії була можливість одержувати так звані заступницькі види в австрійського консула [23]. Це дозволяло їм жити в Росії, уникаючи платежу податків і служби в армії, що було дуже вигідно переселенцям. Однак небажання євреїв обирати собі рід життя й приймати російське підданство не було єдиною причиною того, що багато євреїв жили довгі роки в Росії, не вступаючи в податний стан. Велике значення мало й те, що процедура прирахування часто затягувалася Херсонською казенною палатою на роки. Навіть відомі випадки, коли про деяких євреїв насправді забували [24; 25].

З документів Державного архіву Одеської області (далі – ДАОО) нам удалося виявити понад 700 родин євреїв, що прибули до Одеси із-за кордону у 1798-1823 рр. Всі вони, за поодинокими винятками, були австрійськопідданими. Біля 10 % з них становили купці різних гільдій.

У той час Одеса бурхливо розвивалася, у ній кипіли будівництво й торгівля; були затребувані люди самих різних професій, більшість з них добре оплачувалася [26]. Тому серед євреїв, що приїхали з Галичини, було багато торговців різного рівня й ремісників, а також чорнороби, слуги, робітники, візники, учителі, прикажчики, маклери й фактори. Згідно з виявленими нами архівними даними, більшість іноземних євреїв-торгівців займалися торгівлею цитрусовими й гарячим вином. Серед ремісників більше половини становили кравці.

За даними, зібраними нами з різних документів ДАОО, більше половини євреїв-іноземців, що переселилися протягом другого етапу в Одесу, були родом з міста Броди. Істотно менше – з Лемберга (Львова), Золочева, Підкаменя, Дрогобича, Жовкви й Сокаля, а також з багатьох інших населених пунктів Галичини: Бучача, Тернополя, Куликова, Станіслава, Лешнева, Пшемишля, Хелма, Жешува, Ярослава, Чернівців та ін. Одні до приїзду в Одесу якийсь час поневірялись по інших містах (Острог, Проскурів, Гайсин, Миколаїв, Херсон, Овідіополь, Балта), інші їхали в Одесу цілеспрямовано – багатьох залучав молодий місто-порт, який швидко зростав і розвивався, а також приваблювали привілеї, дані урядом місту та його жителям.

Початок XIX століття для євреїв-іноземців в Одесі був часом великих можливостей. Вони не мали обмежень на в'їзд у Росію, могли працювати й нарощувати капітали [4]. Однак уже в 1824 році євреям-іноземцям було заборонено переселятися до Росії. Приводом для цього стала записка міністра фінансів від 19 січня 1824 р., що він вніс до Комітету міністрів. Указуючи на збільшення єврейського населення за 20 років в 2,5 рази, міністр пояснив це впливом іноземних євреїв, які ухиляються від військової повинності й платежу податей, *«звичайно бідні, ведуть бродячий спосіб життя»*. Міністр підкреслював *«шкідливість євреїв для місцевого населення»* і запропонував *«покласти межю надзвичайному розмноженню єврейського племені в Росії»*. Для цього, на думку міністра, було необхідно *«заборонити євреям ... поселення через кордон, навіть й у ті губернії, де їм не заборонено мати постійну осілість»* [27].

Запропоновані заходи були схвалені, й Комітет міністрів 15 березня 1824 р. заборонив іноземним євреям жити в Росії. Тих із них, хто вже оселився в Росії, було наказано записати по містах у робітники з обкладанням міщанськими податками. Були складені списки не зарахованих до станів іноземнопідданих євреїв, що живуть у російських містах, з описом, чи хочуть вони залишитися в Росії, коли, звідки й за якими документами вони прибули, чим займаються й чим планують займатися в майбутньому.

Список євреїв-іноземців, що жили в Одесі, містив близько 300 родин [23]. Список євреїв-іноземців, що побажали залишитися жити в Миколаєві, складався з 25 родин [28]. Є підстави думати, що ці списки містять неповні дані – можливо, тому, що частина документів втрачена. Так, в інших документах нами виявлено ще 57 родин одеських євреїв-іноземців, що жили в 1824 році в Одесі [29; 30], й 11 родин, що жили в Миколаєві й побажали зарахуватися до міщанства [24; 31]. Крім того, як видно зі звіту Херсонської казенної палати, розглядалося питання про прирахування до миколаївського міщанства 86 чоловік [23], що у півтори рази перевищує кількість душ у згаданих 25 родинах.

Більшість євреїв-іноземців побажали прийняти російське підданство й зарахуватися до міщанства, оскільки багато з них приїхали до Росії малолітніми дітьми, вирости, обзавелися тут родинами, вели бізнес, володіли нерухомістю. Інші висловили бажання покинути Росію, повернувшись у Галичину. За даними, знайденими нами в документах ДАОО, в Одесі відмовилися приймати російське підданство близько чверті євреїв-іноземців. Однак, як видно з документів наступних років, виїхали із країни лише деякі з них. Більшість одержали відстрочку на виїзд під різними приводами й надалі залишалися у Росії [32; 33].

Реалізація поставленого урядом завдання по прирахуванню до податних станів або виселенню євреїв-іноземців сильно затяглася. Протягом 1823-1826 років Херсонська казенна палата заслухала й розглянула 84 повідомлення Херсонського губернського правління із приводу бажання іноземних євреїв назавжди залишитися в російському підданстві й записатися до міщанства по містах Херсонської губернії. Але питання було вирішене лише для малої частини всіх євреїв-іноземців, що побажали залишитися в Російській імперії. З 1825 року для подачі в Сенат списків слід було зазначати рік приїзду до Росії, а пізніше – рік прийняття присяги на російське підданство. Уточнення цих даних вимагало додаткового листування і ще більше затягувало розгляд. Ще одним фактором, що уповільнював вирішення питання з євреями-іноземцями, була відсутність прагнення в євреїв приймати присягу. Деяких з них доводилося розшукувати за допомогою поліції [23; 25].

Для прирахування до міщанства або купецтва кожен іноземний єврей повинен був дістати згоду місцевої громади прийняти його у свої лави. Громадам було вигідно приймати багатих купців або міщан, що мали постійний заробіток, але вони не хотіли брати відповідальність за тих, хто не міг платити за себе податки. Питання по кожному єврею, якому громада відмовляла в прирахуванні, розглядалося по кілька разів, що також затягувало процес.

З 1826 року іноземні євреї могли бути зараховані в міські стани тільки в тому випадку, якщо прибули до Росії до 1824 р. і прийняли присягу до 1825 р. Однак виявилось чимало тих, хто жив у Росії до 1824 року, але не встиг вчасно прийняти присягу або по власній провіні, або через бюрократичну тяганину. За законом, вони мали виїхати з Росії. Але незважаючи на досить чіткі вимоги й сувору заборону, у цього закону була маса винятків, і кожний з випадків розглядався Правлячим Сенатом окремо. Архівні документи свідчать про те, що певну роль грали клопотання губернаторів. Так, за клопотаннями херсонського й новоросійського губернаторів чимало євреїв-іноземців у 1828-1829 роках отримали дозвіл залишитися в Росії і прирахуватися до міщанства, в той час як євреям інших губерній було відмовлено й наказано виїхати з країни [34].

15 липня 1830 року було знов вирішено надати чотирьохмісячний термін для запису в стани тих, хто жив у Росії до 1824 року, вчасно прийняв присягу на підданство й може надати про це свідоцтво, але за поважними причинами не був вчасно прирахований до міщанства чи купецтва. Після закінчення зазначеного терміну зачисляти в стани іноземних євреїв під будь-яким приводом заборонялося. Проте архівні документи, зібрані нами, свідчать про те, що залишалося чимало іноземнопідданих євреїв, які не прийняли присягу на вірність Росії, не були прираховані ні в який стан, не платили податки і при цьому не збиралися їхати на батьківщину.

Особливо багато таких євреїв жило в Одесі, користуючись заступництвом місцевої влади. За клопотанням генерал-губернатора Новоросійського краю графа М. С. Воронцова,

20 січня 1831 року було прийнято Положення «Про залишення в Одесі іноземних євреїв ...» [30, арк. 15зв.]. Одеським євреям-іноземцям, що прийняли присягу до 1825 року, знову дозволили прираховуватися до одеського міщанства й купецтва. На практиці це положення поширили й на тих, хто вчасно не прийняв присягу. В 1831 році в Одесі працювала спеціальна комісія із розбору іноземних євреїв. Як і у 1824 році, були складені списки всіх євреїв-іноземців, що проживали в Одесі, й розділили їх на «корисних» та інших. Почалася нова хвиля прирахування до міщанства й купецтва. У список «корисних» потрапило 755 євреїв, 21 % з яких складали купці. На той час чимало євреїв встигли раніше прийняти підданство Росії, однак усе ще не одержали з Херсонської казенної палати підтвердження про прирахування до міщанства через бюрократичну тяганину і вважалися іноземцями. Деяким з них довелося приймати присягу повторно. Користуючись можливістю, наданою євреям-іноземцям Одеси, в одеське міщанство стали записуватися і євреї з інших міст Херсонської губернії, насамперед Овідіюполя [25].

Після запровадження заборони на переселення в Росію євреїв-іноземців, їхній потік у Херсонську губернію істотно зменшився, однак не припинився. Як свідчать архівні документи, євреї продовжували приїжджати в Росію по справах торгівлі й привозили із собою прикажчиків і прислугу [35; 36].

Третій етап переселення австрійськопідданих євреїв був характерний тим, що великий відсоток тих, хто приїхав у той час, становили небагаті купці. Вони не мали наміру оселятися в Росії й приїжджали лише з торгівельними цілями [37]. Положенням від 20 січня 1831 року було наказано всім *«іноземним євреям, які займаються банкірством і торгівлею й не бажать вступити до підданства Росії та записатися у гільдії, надати можливість торгувати за правами заїжджого іноземного гостя, як взагалі усім іноземцям»* [34, арк. 92]. Багатьом із цих євреїв було не по кишені викуповувати свідчення другої гільдії, які були потрібні за законом для іноземних гостей, що залишалися торгувати в Росії довше одного року. Завдяки М. С. Воронцову, їм було дано право торгувати за свідоцтвами третьої гільдії [30].

Незважаючи на всі зусилля влади, до 1843 року в Одесі, як і раніше, проживало багато євреїв-іноземців [34]. Деякі з них оселилися в Одесі ще до 1824 року, інші приїхали пізніше. За законом всі вони підлягали виселенню із країни. Однак граф Воронцов дуже цінував цих євреїв і знову клопотався про дозвіл їм прийняти російське підданство, незважаючи на категоричну заборону на це [3; 39]. У листопаді 1843 року дозвіл все-таки був отриманий і протягом наступних 4 років сотні родин євреїв-іноземців, що жили в Одесі до 1832 року, яких місцева єврейська громада погодилася прийняти у свій стан, виконали присягу й прираховувалися в одеське міщанство й купецтво [32; 33; 39; 40]. Підрахунки, виконані нами за даними документів ДАОО, показують, що найбільша кількість цих євреїв (30 %) займалися торгівлею. Служителів було 20 %, чорноробів – 14 %, бухгалтерів – 9 %, комісіонерів – 8,5 %, кравців – 7,5 %. Серед них було 5 медиків з університетською освітою. Також були прикажчики, учителі, ювеліри, годинникарі, палітурники, оптики, візники тощо. Майже чверть з цих євреїв становили купці 2-ої та 3-ої гільдій.

Таким чином, у кінці 1840-х років переселення галицьких євреїв у Херсонську губернію фактично завершилося. Однак у ревізькому реєстрі євреїв Єлісаветграда в 1858 році значиться 15 родин австрійськопідданих євреїв, що зараховувались до єлісаветградського міщанства [41]. На нашу думку, мова йде про родини, що прийняли присягу на підданство Російської імперії задовго до 1858 року й здобули підтвердження Херсонської казенної палати про прирахування в міщанство з настільки великим запізненням. Також ми знайшли відомості про окремі випадки прийняття присяги в Одесі, згідно указу 1843 року, ще впродовж двох десятиліть.

Галицькі євреї залишили великий слід в історії Півдня України. Вважається, що саме ці євреї, яких прийнято називати бродськими, становили кістяк єврейської громади Одеси в першій половині XIX століття [4]. Багато хто з них стали відомими купцями й добродійниками. Достатньо згадати банкірський будинок бродських купців Ашкеназі та їх

земляків – «цукрових королів» Бродських. Серед почесних громадян Одеси були й вихідці з Галичини та їх нащадки: І. А. Вальтух, С. М. Гурович, О. С. Хаїс та інші [42]. Саме галицькі євреї привезли до Одеси ідеї освіти й створили перше у Російській імперії єврейське училище, яке довгі роки очолював виходець із Тернополя Базіліус Штерн, а вчителями багатьох предметів були колишні австрійські євреї [4; 43; 44].

Отже, аналізуючи причини і процес переселення євреїв з Галичини до Російської імперії, можна зробити висновки, що, з одного боку, євреїв змусили полишити рідні будинки дискримінаційні реформи австрійського уряду, а з іншого, галицьких євреїв приваблювали широкі можливості для заробітків і ведення бізнесу в портових містах Півдня Російської імперії при лояльності російського уряду наприкінці XVIII – початку XIX ст. і підтримці з боку генерал-губернатора Новоросійського краю графа М. С. Воронцова.

Можна виділити три етапи переселення євреїв з Галичини. Перший етап (кінець XVIII ст.) характеризувався відсутністю чітких правил приїзду й оселення євреїв-іноземців, безперешкодним пропуском через кордон усіх бажаючих. Більшу частину переселенців становили бідняки, однак були серед них і успішні купці. Багато переселенців першого етапу приїхали в Росію без прізвищ. Характерними рисами другого етапу (початок XIX ст. до 1824 р.) були встановлення чітких правил приїзду й оселення, введення строгого прикордонного контролю. Серед переселенців другого етапу були торговці різних рівнів і велика кількість ремісників і робочих. Під час третього етапу, незважаючи на заборону євреям-іноземцям оселятися в Росії, наприкінці 1820-х – початку 1830-х років в Одесу приїхало чимало купців-євреїв із Галичини. Згодом їм удалося прийняти підданство Росії завдяки клопотанням графа Воронцова.

Джерела та література

1. Николаев В. Б. Подданство Российской Империи, его установление и прекращение (историко-правовой анализ): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Николаев Владимир Борисович. – Н. Новгород, 2008. – 205 с.
2. Тесленко А. М. Правовой статус иностранцев в России (вторая половина XVII – начало XX вв.): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Тесленко Анатолий Михайлович. – Екатеринбург, 2000. – 226 с.
3. Herlihy P. *Odessa: A history, 1794-1914* / Patricia Herlihy. – Cambridge : Harvard Ukrainian Research Institute, 1986. – 411 pp.
4. Ципперштейн С. Евреи Одессы. История культуры, 1794-1881 / Стивен Ципперштейн ; науч. ред. и пер. с англ.: А. Локшин. – М. ; Иерусалим : Гешарим, 1995. – 207 с.
5. Щукин В. В., Павлюк А. Н. Земляки. Очерки истории еврейской общины города Николаева (конец XVIII – начало XX вв.) / В. В. Щукин, А. Н. Павлюк ; Науч. ред. Н. Н. Шитюк ; Государственный архив Николаевской области. – Николаев : Изд-во Ирины Гудым, 2009. – 352 с.
6. Lyall R. *Travels in Russia, the Crimea, the Caucasus and Georgia* : In 2 vol. / Robert Lyall. – London, 1825. – Vol. 1. – XXI, 527 p.
7. Хонігсман Я. Права євреїв у законодавстві Австро-Угорської імперії [Електронний Ресурс] / Хонігсман Я. // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2007. – № 48. Режим доступу до журн.: <http://www.ji.lviv.ua/n48texts/chonigsman4.htm>
8. Балабан М. Йосиф II і реформи для євреїв у Австрії. Галичина 1772-1795 рр. [Електронний Ресурс] / Маєр Балабан // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2007. – № 48. Режим доступу до журн.: <http://www.ji.lviv.ua/n48texts/balaban.htm>
9. Дубнов С. М. Новейшая история еврейского народа. Том первый (1789-1848) / Дубнов С. М. – 2-е изд. – Пг. : Изд-во «Кадима», 1919. – 484 с.
10. Російський державний історичний архів, ф. 1374, оп. 4, спр. 27.
11. Николаев : [Електронний Ресурс] / Электронная еврейская Энциклопедия / Режим доступу : <http://www.eleven.co.il/article/12975>
12. Держархів Миколаївської області, ф. 243, оп. 1, спр. 31.
13. Держархів Херсонської області, ф. 22, оп. 1, спр. 1.
14. Держархів Одеської області, ф. 17, оп. 1, спр. 28.
15. Клиер Дж. Д. Россия собирает своих евреев (происхождение еврейского вопроса в России: 1772-1825) / Клиер Дж. Д. – Москва : Мосты культуры / Гешарим, 2000. – 190 с.
16. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Первое (далі – ППСЗ), т. XXV, № 18564-18565.
17. Російський державний історичний архів, ф. 1286, оп. 54, спр. 10.
18. Свод законов Российской Империи о состояниях, раздел 7, гл. 1, № 897-901.
19. Російський державний історичний архів, ф. 1286, оп. 54, спр. 39.
20. ППСЗ, т. XXX, № 22837.

21. Російський державний історичний архів, ф. 1286, оп. 54, спр. 102.
22. Держархів Одеської області, ф. 17, оп. 3, спр. 302.
23. Там само, ф. 4, оп. 107, спр. 1.
24. Там само, ф. 4, оп. 1, спр. 340.
25. Там само, ф. 4, оп. 3, спр. 560.
26. Скальковский А. Опыт о торговых и промышленных силах Одессы / Скальковский А. – Одесса, 1839. – 88 с.
27. ППСЗ, т. XXXIX, № 30004.
28. Держархів Миколаївської області, ф. 280, оп. 1, спр. 21.
29. Держархів Одеської області, ф. 4, оп. 1, спр. 339.
30. Там само, ф. 4, оп. 6а, спр. 1189.
31. Держархів Миколаївської області, ф. 280, оп. 1, спр. 36.
32. Держархів Одеської області, ф. 4, оп. 107, спр. 4.
33. Там само, ф. 4, оп. 107, спр. 5.
34. Російський державний історичний архів, ф. 1286, оп. 4, спр. 912.
35. Держархів Одеської області, ф. 2, оп. 6, спр. 188.
36. Там само, ф. 2, оп. 6, спр. 190.
37. Там само, ф. 4, оп. 1, спр. 341.
38. Там само, ф. 4, оп. 107, спр. 6.
39. Там само, ф. 4, оп. 107, спр. 1.
40. Там само, ф. 4, оп. 107, спр. 3.
41. Держархів Херсонської області, ф. 22, оп. 1, спр. 61.
42. Белоусова Л. Интеграция евреев в российское сословное общество: почетные граждане города Одессы еврейского происхождения / Лилия Белоусова // Альманах «Мория». – Одесса : Друк, 2006. – с. 6-23.
43. Держархів Одеської області, ф. 1, оп. 190, спр. 47.
44. Лернер О. М. Евреи в Новороссийском крае. – Одесса : Тип. Г. М. Левинсона, 1901. – 239 с.

Рецензенти: Верменич Я. В., д.і.н., проф.
Тригуб П. М., д.і.н., проф.

© Прокоп Ю. В., 2013

Дата надходження статті до редколегії 03.04.2013

*Тимів І. М., Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ, Україна*

ХРОНОЛОГІЯ ПЕРШИХ ТАТАРСЬКИХ І ТУРЕЦЬКИХ НАБІГІВ НА ЗЕМЛІ РУСЬКОГО ВОЄВОДСТВА У XV ст.

Розглянуто питання про хронологію та чисельність перших татарських і турецьких набігів на землі Руського воєводства у XV ст. та їх основні напрями. З'ясовано основні мотиви і наслідки нападів. Звернуто увагу на причини частих ворожих набігів. Розглянуто перебіг найважливіших збройних сутичок польських військ та гарнізонів українських міст із турецько-татарськими силами. Зазначено особливості військової тактики супротивників.

Головні підсумки дослідження такі: хронологія татарських і турецьких нападів на землі Руського воєводства досі ще не була предметом спеціального дослідження.

Метою татарських, а згодом і турецьких походів в українські землі був пошук і захоплення здобичі та ясиру для наступного продажу невільників з метою отримання прибутку.

Розглянутий нами фактографічний матеріал засвідчує часті ворожі напади. Лише за період з 1438 до 1498 року ординці вчинили 14 різних за своїм масштабом нападів на землі Руського воєводства, що свідчить про значну військову активність нападників. Сезонність вчинених набігів підтверджує той факт, що татари частіше нападали навесні і влітку. Вторгнення до Руського воєводства татари і турки робили частіше з Волозького і Кучманського шляху. Кінцевим стратегічним пунктом на цих шляхах був Львів.

Польська держава виявилася нездатною ефективно захищати підвладні їй українські території. Головну роль в обороні українських земель відіграло місцеве населення.

Нападники вміло використовували фактор внутріполітичної нестабільності та незахищеності кордонів Польського королівства. Важливий вплив на стан безпеки українських земель мав і геополітичний фактор.

Ключові слова: *напад, воєводство, джерела, хроніки, татари, турки, похід, збитки.*

И. Н. Тымив

Прикарпатский национальный университет имени Василия Стефаника, г. Ивано-Франковск, Украина

К ВОПРОСУ О ХРОНОЛОГИИ ПЕРВЫХ ТАТАРСКИХ И ТУРЕЦКИХ НАБЕГОВ НА ЗЕМЛИ РУССКОГО ВОЄВОДСТВА В XV в.

Рассмотрено вопрос о хронологии и численности первых татарских и турецких набегов на земли Русского воєводства в XV в., их основные направления. Выяснены основные мотивы и следствия нападений. Обращено внимание на причины частых вражеских нападений. Рассмотрено ход важнейших вооруженных стычек польских войск и гарнизонов украинских городов с турецко-татарскими силами. Указано на особенности военной тактики противников.

Главные итоги исследования: хронология татарских и турецких набегов на земли Русского воєводства еще не была предметом специального исследования.

Целью татарских, а позже и турецких походов в украинские земли был поиск и захват добычи и ясыря для продажи и получения прибыли.

Рассмотренный нами фактографический материал свидетельствует о частых вражеских набегах. Только за период с 1438 до 1498 года ордынцами осуществлено 14 разных за своими масштабами набегов на земли Русского воєводства, что свидетельствует о значительной военной активности нападающих. Сезонность осуществленных набегов подтверждает тот факт, что татары чаще всего нападали весной и летом. Вторжение в Русское воєводство татари и турки совершали чаще с Волошского и Кучманского пути. Конечным стратегическим пунктом на этих путях был Львов.

Польское государство оказалось неспособным эффективно защищать подвластные ему украинские территории. Главную роль в обороне украинских земель играло местное население.

Нападавшие умело использовали фактор внутривполитической нестабильности и незащищенности границ Польского королевства. Важное влияние на состояние безопасности украинских земель имел и геополитический фактор.

Ключевые слова: *нападение, воєводство, источники, хроніки, татари, турки, поход, урон.*

Ivan Tymiv

Vasyl Stefanyk Carpathian National University, Ivano-Frankivsk, Ukraine

TO THE QUESTION ABOUT CHRONOLOGY OF THE FIRST TATAR AND TURKISH RAIDS ON THE LANDS OF RUS VOIVODESHIP IN THE XV c.

This article is about chronology and strength of the first Tatar and Turkish raids on the lands of Rus voivodeship in the fifteenth century and their main directions. It is defined the main motives and consequences of these raids. The attention is payed to the reasons of frequent hostile raids. The course of the major armed collisions of the Polish troops

and garrisons of the Ukrainian cities with Turkish-Tatar forces is considered. The features of military tactics of opponents are marked.

The aim of research is an analysis of annalistic, chronicle and historiography sources about the first Tatar and Turkish raids on Ukrainian lands in XV century; determination of their initial date and chronologic sequence, closer definition of the reports given in historical literature about reasons and motives of frequent hostile invasions, periodicity of the Crimean and the Ottoman raids on Galychyna lands and their results.

The main results of research are: chronology of the Tatar and Turkish attacks on the lands of Rus province haven't been the subject of special research yet until now.

The aim of the Tatar and later the Turkish campaigns on Ukrainian lands there was a search and capture of booty and jasyr for the next sale of slaves with the aim of getting the profit.

The actual material proves about frequent hostile invasions. Only for the period from 1438 to 1498 the horde did 14 different by its dimensions attacks on the lands of the Russ province that testifies about considerable military activity of the invaders.

Seasonality of the perfect raids confirms that Tatars more often attacked in spring and in summer.

The invasion to Russ province the Tatars and rhe Turks made more often out of Walachian and Kuchman way. An eventual strategic point on these ways was Lviv.

The Polish state turned out incapable to protect effectively the Ukrainian territories which were under its power. A leading role in the defensive of Ukrainian lands played the local people.

The invaders skilfully used the factor of home policy instability and unprotectedness of borders of the Polish kingdom.

The important influence on the state of safety of Ukrainian lands had a geopolitical factor.

Keywords: raid, voivodship, sources, chronicles the Tatars, the Turkish, invasion, losses.

Зовнішньополітичне та економічне становище Речі Посполитої у 30-90-х роках XV ст. було доволі складним. Незважаючи на те що польська держава у той час була ще доволі могутньою, у неї були не менш могутні сусіди: Молдавське (Волоське) князівство на чолі із господарем і воєводою Стефаном (роки правління 1458-1504), Кримське ханство Гірейів¹, за якими стояла Османська імперія, що захопила у Польської Корони Волощину, спрямовувала на її землі кримську орду і власні війська. За таких умов питання оборони кордонів польської держави набуло особливої гостроти. На з'їзді у Левочі 1493 р. польський король Ян I Ольбрахт (1492-1501) та чеський і угорський Владислав (1490-1526) обговорювали питання захисту держав від татар та вирішення волоського питання. Зокрема йшлося про введення на Поділля із Пруссії німецьких рицарів (план еп. Вальцероде 1463 р.) та план Філіпа Каллімаха Буонокорсі, що передбачав вигнання Стефана III і встановлення на молдавському престолі королевича Сигізмунда [29, с. 3].

Відповідно до цього плану з пропозицією усунення Стефана виступив Ольбрахт, який вважав Молдавського господаря ненадійним союзником. Однак Владислав не тільки відхилив цю пропозицію, але й зажадав від Ольбрахта не починати воєнну акцію проти османів за Кілію і на Белгород без домовленості зі Стефаном. Ця необережна пропозиція Ольбрахта мала негативні наслідки й стала однією з причин поразки його молдавського походу. Польському королю не вдалося залучити союзників, створити коаліцію проти османів, у результаті чого він опинився один перед об'єднаними силами молдаван, османів, татар і угорців. Послаблення Польщі спричинило активізацію ворожих їй сил. Походи османів і татар на територію Польщі й Литви у 1498 р. стали одним із наслідків поразки Яна Ольбрахта у Молдавії 1497 р. [21, с. 12, 13]. Ці та інші проблеми взаємовідносин Польщі з її сусідами стали предметом дослідження як вітчизняних, так і зарубіжних учених.

Першим на проблему турецьких і татарських набігів на українські землі у XV ст. звернув увагу польський дослідник Антоній Ролле, він же підрахував кількість таких набігів. За його спостереженнями, від 1433 до 1469 року татари здійснили десять набігів на українські й польські землі. Однак, це були переважно нападники Золотої Орди [53, с. 13].

---

¹ Правителями Кримського ханату були представники династії Гаджі Гірей (1456-1466), зокрема його спадкоємці Менглі Гірей (1468-1475); Лише два роки 1476 і 1477 ханський престол тимчасово займав ставленник Великої Орди – Джанібек. До нього і після ханами у Криму були Нур-Девлет Гірей (1475-1478) та знову Менглі Гірей (1478-1515) [Некрасов А. Возникновение и эволюция Крымского ханства в XV – XVI вв. // Отечественная история. – 1999. – № 2. – С. 50].

Працювали над питанням польсько-татарських та польсько-турецьких військових стосунків у XV ст. й українські історики В. Антонович [1], М. Грушевський [10], М. Володимирський-Буданов [9], Д. Зубрицький [13, 14], А. Кримський [17], С. Рудницький [29] та інші. Останній, спираючись на працю А. Ролле, зауважив, що *«від часів Менгли Герая починаються регулярні напади кримської татарви на руські землі польської корони. А від 1474 р. – набіги кримців і тривають близько три століття»* [29, с. 3]. Загалом С. Рудницький намагався проаналізувати організацію оборони українських земель у складі Польщі, з'ясувати причини й напрями ворожих вторгнень [29, с. 1-54]. М. Володимирський-Буданов досліджував вплив ординських набігів на процес заселення південних українських земель [9, с. 1-20]. Хронологію татарських і турецьких набігів на галицькі землі у формі літопису подав Д. Зубрицький [13, с. 323-420]. Загальнополітичний аспект проблеми висвітлювали М. Грушевський [10, с. 318-332] та А. Кримський [17, с. 124-186].

Хоча цієї проблеми торкалися як українські, так і польські дослідники, і у наш час хронологія перших татарських нападів на землі Руського воєводства, що почалися в 30-х роках XV ст., продовжує залишатися малодослідженою. Порівняльний аналіз польських хронік Бельських і Стрийковського щодо ворожих нападів зробив Я. Дзига [11, с. 83-102]. Напрями перших османських вторгнень на основі турецьких і польських джерел прослідкували В. Крот [19, с. 137-142] і Н. Раба [18, с. 101-110]. Військові та політичні чинники, перебіг і наслідки татарських нападів досліджували В. Панашенко [28, с. 115-132], О. Галенко [4, с. 52-68], Я. Кісь [15, с. 34-36], О. Мазур [24, с. 74-79], І. Тимів [31, с. 79-83] та ін. Питання фортифікації та організації оборони міст Руського і Белзького воєводств вивчали О. Мацюк [25] і Б. Омельчук [27, с. 15-23].

Цій же проблемі, але у польській історіографії XIX – XX ст., були присвячені археографічні видання К. Пуласького [50], Абрагамовича [33], К. Риму та [48]. Напади татар і турків на окремі землі Руського воєводства простежили у своїх працях А. Вінаж [59], О. Гурка [39] та Зд. Спіральський [54]. Питаннями оборони краю від ворожих набігів у XV ст. займався Л. Колянковський [41], а загальну картину польсько-татарських взаємин у XV – XVIII ст. проаналізував сучасний польський дослідник Л. Підгородецький [51].

Якщо окреслений часовий проміжок 1438-1498 рр., наповнений ординськими набігами, залишився майже цілком поза увагою дослідників (за винятком С. Рудницького, Я. Дзири та О. Галенка), то події останніх років XV ст. значно краще вивчені істориками України і Польщі.

Однак географічні межі наукових досліджень згаданих авторів сягали здебільшого України й Польщі в цілому, а регіон, що складав Руське воєводство (Львівська, Галицька, Перемишльська, Сяноцька, Холмска земля), спеціально не досліджувався. Тому обсяг фактичного матеріалу, що стосується хронології ворожих нападів на ці землі, є незначним, лаконічним і фрагментарним за своїм характером (за винятком розвідок Я. Дзири і В. Крот) і потребує додаткового вивчення й узагальнення.

Основними джерелами нашого дослідження були польські хроніки та Львівський літопис, складений невдовзі після описуваннях у ньому подій (1498-1649). Цей літопис з огляду на його наближеність до описуваннях подій, має значення першорядного джерела для вивчення піднятої проблеми. Важливі відомості про вторгнення татар і турків подають хроніки Я. Длугоша (1415-1480) [40], Б. Ваповського (1450-1535) [54], М. Бельського (1495-1575) [44], М. Кромера (1512-1589) [46], М. Стрийковського (1547-1582) [45] та ін. Суттєві уточнення дають змогу зробити й сучасні дослідження українських та польських вчених.

Метою цієї історичної розвідки є встановлення початкової дати та хронологічної послідовності перших ординських і османських набігів на землі Руського воєводства у XV ст.; аналіз поданих в історичній літературі повідомлень про періодичність набігів на галицькі землі та їхні наслідки.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1438-1498 роки і включають події від першого татарського нападу до першого великого вторгнення турків у галицькі землі.

Ключовими поняттями розвідки є «татарські набіги» й «татаро-турецькі напади», а не «турецько-татарські». Хоча в літературі зустрічаються обидва словосполучення, проте перше більше відповідає історичній дійсності. Оскільки татари почали нападати на українські галицькі землі ще задовго до того, як стали васалами Порти, до того ж кількість цих нападів була значно більшою, ніж османських, а головне – татарські наїзди, в основному, і були самовільними, тобто відбувалися, зазвичай, без згоди хана й султана. Про «турецько-татарські напади» йдеться тоді, коли татари, як васали Порти, виступали у складі турецької армії у військові походи, під час яких здійснювали наїзди на українські міста і села за здобиччю.

Татарські напади – одне з найбільших і найтриваліших бід у історії краю і всієї України, адже цілтю ординських чамбулів були такі давні регіони України, як Поділля, Волинь, Червона Русь (більша частина останньої входила до Руського воєводства). Найчастіше ординці нападали саме на ці землі. Так, у період із 1438 по 1457 рік татари сім разів нападали на Південну Русь [47, с. 36]. Виходить, що упродовж 19-ти літ напади відбувалися в середньому майже три рази на рік. За підрахунками Анатолія Валявендера, з 1450 по 1586 роки відбулося 84 напади татар на Польщу, а разом із двома турецькими – 86 [56, с. 63]. Загалом на Україну ж лише за 1450-1556 роки кримські орди вчинили 86 великих грабіжницьких нападів [7, с. 10]. Наведені цифри не дають змоги виокремити кількість нападів на Руське воєводство, але переконливо засвідчують про численні ворожі набіги вже у XV – XVI ст.

Ближчими до зазначеної території є дані Л. Колянковського, за якими від 1480 до 1520 року терени Русі Коронної (воєводства Подільське, Руське, Белзьке) майже щорічно спустошувалися татарами, котрі за цей період вчинили більше 20 великих нападів [41, с. 467]. *«На цей проміжок часу припадають чотири роки: 1483-1486, впродовж яких не було жодного нападу татар»*, – стверджує Л. Підгородецький [51, с. 32]. Для Галицької землі повторні руйнівні напади орди були уже звичним явищем. Так, у XV на початку XVI ст. на Прикарпатті було знищено 33 населені пункти, деякі з них спустошувались по кілька разів: Снятин – 10 разів, Коломия – 8, Тисмениця – 6, Войнилів – 5, Калуш – 4, Рогатин – 3 [8, с. 25].

Наведені вище статистичні матеріали дають підставу стверджувати про доволі інтенсивний характер татарських нападів та охоплення ними значних територій України й Галицької Русі.

Успішність переважної більшості татарських набігів була зумовлена *«недостатньою обороною краю від степових чамбулів»* [43, с. 280]. Не чисельне і нерегулярне наймане військо було залежне від скупих податкових ухвал. А намагання короля поставити на захист кордонів платне військо зустріло опір шляхти. До того ж, слабким місцем оборони краю був «регіональний сепаратизм» [56, с. 67]. Єдиного командування військовими силами Литви і Польщі не існувало. Проти нападів кримських феодалів виступали здебільшого розрізнені місцеві військові загони [28, с. 115].

Низька боєдатність війська призвела до страшної поразки польських загонів на Поділлі у 1438 році. Це військо під командуванням подільського воєводи, галицького каштеляна Михайла Бучацького, було оточено внаслідок удару татар із тилу. В бою загинув сам воєвода і кілька тисяч шляхти. За свідченнями Яна Длугоша, татари влаштували пастку полякам, зайнявши позиції за межами болотистої місцевості. Розпочавши стрімкий наступ, польське військо враз загрузло в болоті і було знищено. Висвітлюючи перебіг подій 1438 року, Ян Длугош характеризує це бойове зіткнення як першу велику битву з татарами, місця якої не вказує, лише зауважує, що *«то була велика поразка поляків, під час якої загинуло кільканадцять тисяч шляхти, панів і лицарів. Татар охопило таке шаленство, що усіх поляків вони повбивали списами і нікого не брали у неволю»*.

Поразка на Поділлі (1438 р.) переконала нападників у слабкості польського війська і недосконалої оборонної системи Речі Посполитої, вона відкрила епоху систематичних нападів татар на Русь. Цим татарським нападом була охоплена і територія Руського

воєводства, про що переконливо засвідчують матеріали «Історії Польщі» Яна Длугоша, хронік Бартоломея Зіморовича (1597-1677) і Дениса Зубрицького (1777-1862) та інших авторів. У «Хроніці міста Львова» Б. Зіморович спостеріг, що *«1438 року татари брутально, наповнивши цілу Русь вбивствами й вогнем, поспішили на знищення найпрекраснішого міста (Львова. – І.Т.). Біля самих брам, незважаючи на опір змішаної громади, помстилися вогнем на хатинах, які знаходилися за мурами, їздили на конях довкола міських брам і, взаємно допомагаючи, намагалися перелізти через мури...»*. Денис Зубрицький у своїй «Хроніці міста Львова» теж повідомляє про битву, що відбулася того ж 1438 року *«між татарами і польсько-руськими військами, у якій наші зазнали поразки»*. Далі, посилаючись на Я. Длугоша, хроніст пише, що *«татари посунули на Львів. Почали облягати місто, але, не маючи для цього належної підготовки й через пізню пору, змушені відступити, попаливши передмістя»*. Про цей перший напад татар згадував у своїй «Хроніці Європейської Сарматії» й О. Гваньїні, який чомусь обмежує обшир татарського наїзду лише Поділлям. *«Тим часом (року 1438) татарський хан Шахмат (Сеїд – Ахмет Гірей) з великим військом прийшов до Подільських країв, де на озеристому місці розбив добре військо, завдав значної шкоди, набравши худоби і здобичі»* [39, с. 549; 12, с. 80-81; 46, с. 956; 34, с. 40-41; 43, с. 285, 6, с. 141]. У цій битві загинув і Подільський староста Михайло Бучацький. Однак про місце битви польський історик не залишив ніяких відомостей [13, с. 323]. Отже, 1438 рік, без сумніву, можна вважати початком татарських вторгнень на землі Руського воєводства.

Свідчення про наступний набіг татар на землі Руського воєводства знаходимо у Яна Длугоша, який у своїй праці зробив такий запис: *«У тому році (1442) татари напередодні Зелених свят (20 травня) вторглися великою ордою в Подільські, Руські землі і, не зустрічаючи жодного опору, сплюндрували їх аж до самого Львова»* [40, с. 631].

Повідомлення про наближення орди аж до Львова надibuємо у Б. Ваповського, хроніках М. Бельського і М. Кромера *«Татари, впавши до тієї землі, жорстоко спустошили її аж до Львова, кілька тисяч невільників забрали»* [58, с. 431], – писав Бернанд Ваповський. *«В Русі теж було доволі смутку, – каже Мартин Бельський, – оскільки татари аж біля Львова палили і людей багато набрали»* [44, с. 673-674]. У Мартина Кромера дізнаємось, що то були казанські татари: *«Цар московський, взявши собі татар казанських, несподівано до Литви вторгся. Поділля також і Русь аж до Львова спустошили...»* [46, с. 976].

На основі наведених вище фактів можна стверджувати, що саме 1438 і 1442 роки є початковими датами історії систематичних татарських нападів на землі Руського воєводства. Наші висновки про більш ранній період татарських рацій знаходять підтвердження і в дослідженнях сходознавця Олександра Галенка, який, спираючись на повідомлення іспанського мандрівника Перо Тафура, спостеріг, що татарські походи на українські землі за ясиром відомі ще від початку 30-х років XV ст. [5, с. 181-182]. Про це у свій час писав історик Денис Зубрицький, який справедливо зазначив початком відліку ординських нападів 1438 р.

Водночас у історичній літературі зустрічаються і значно пізніші датування, що пов'язано із певними лакунами у слов'янських джерелах. Найближче до встановлених ранніх відомостей, які, очевидно, теж не слід вважати остаточними, стоять А. Валявендер та І. Сварник. Вони називають 1450 р. часом першого фіксованого джерелами нападу на галицькі землі [56, с. 24; 30, с. 91]. Алан Фішер нагадує, що такий набіг стався 1468 року [38, с. 26]. Й. Енгель, О. Чоловський та Я. Кісь називають 1474 рік початковою датою ординських вторгнень [37, с. 39; 36, с. 2; 16, с. 32]. В. Панашенко вказує на 1479 рік [28, с. 115], а О. Бевзо стверджує, що саме 1498 рік є початком татарських нападів на Галицьку Русь і Поділля [3, с. 56].

Визначивши початкову дату татарських набігів на Руське воєводство, розглянемо дії польського війська проти татар у 1442 році та події, пов'язані з наступними нападами кримських татар. Отож, розповідаючи про опір, вчинений татарам, хроністи описують спробу Глинянського старости й орендаря тих маєтків Віндики, відбити захоплені ординцями ясир. *«Коли вони (татари. – І.Т.) з великою здобиччю поверталися, на них напав*

Віндика з невеликим загоном і розбив кілька відділів орди», – пише Ян Длугош і далі зазначає, що в сутичках загинула вся дружина Віндики і він сам, як хоробрий воїн, впав на полі бою [40, с. 549]. М. Бельський каже, що Віндика мав лише кілька сотень коней, тому був оточений і знищений більшістю татар [44, с. 674]. Причиною поразки Д. Зубрицький вважає беззахисність краю, оскільки ще в 1441 році великий військовий підрозділ на чолі з львівським воєводою і старостою Петром Одровонжем та новим Подільським воєводою Грицем Кирдієвичем вирушили до Угорщини на запрошення короля Владислава [13, с. 338].

У цей же час татарам було завдано нищівної поразки під Боднаровом [55, с. 29]. Під час бою значну частину бранців було звільнено, більшість яких врятувалися втечею [44, с. 674]. Ваповський додає, що невірники скориставшись метушнею, яка виникла під час сутички. *«В змішанні кілька громад невірників вирвалися з рук неприятеля» [58, с. 431].*

На жаль, кількості захопленого ясиру названі автори не вказують. Та й відомості про цей напад орди обмежуються лише наведеним епізодом. Загалом свідчення джерел про перші напади є часто досить стислими. Зокрема такими є повідомлення хронік про два наступні напади: 1443 і 1444 років. *«Татари, – писав М. Кромер про події 1443 року, – частими набігами Поділля і Русь, спустошили...» [46, с. 985].* Під назвою «Русь» треба мати на увазі Червону або Галицьку Русь, що включала терени Руського воєводства.

Щодо османського набігу 1444 року, то відомості про нього знаходимо у хроніках Б. Зіморовича та відомого дослідника Львова Дениса Зубрицького. Останній, вказуючи на збитки, спричинені нападом, писав: *«Кляшторик і каплиця того самого року (1444) була спалена турками, які цілу Русь і передмістя Львова спустошили» [60, с. 105].* Вторгнення турецьких військ на землі Руського воєводства стало можливим унаслідок поразки польських військ Владислава III у битві з турками під Варною у 1444 р.

Новий татарський напад на подільські і руські землі стався в 1450 році, коли польські війська перебували на Волощині. Скориставшись цією нагодою, татарський хан Садахмат (Хаджи-Девлет-Гірей 1441-1456 рр. – *І.Т.*) вторгся зі своїми ордами на Україну [11, с. 89-90]. *«Русь і Поділля наїхав і все жорстоко вогнем і мечем спустошив, до городка занесла його злобність. Велику здобич у невірниках і пожитку захоплено...» [57, с. 79].* Територіальний обшир цього нападу, за даними М. Бельського, охоплював галицькі землі аж до Белза, і всієї околиці Олеська. Проходив набіг в літню пору року [44, с. 711; 56, с. 2].

У 1452 році, цей же хан Садахмат знову вторгся на територію Руського воєводства і Поділля. *«Татари, знаючи про поразку руської шляхти в Молдавії, напали на Поділля і Русь, руйнуючи і спалюючи аж за Львів до Городка. Але поки наші зібралися, – писав М. Стрийковський, – татари з великим полоном пішли в орду» [45, с. 234].* Ваповський вважав, що напад стався *«через недбалість Михайла з Бучача, подільського старости, який мав тримати у степу чати для пильнування нападників» [57, с. 123].* Хоча загалом вина тут всієї шляхти, котра байдуже ставилася до захисту країни, збираючись на війну надто повільно. Беззахисність краю дозволила татарам повертатися для повторного грабежу: *«Повернувшись, – каже Бельський, – татари ще більшої шкоди завдавали, (...) і так було кілька разів у тому році» [44, т. 2, с. 720].* За Кромером, татари *«чотири рази вторгалися»,* а за даними Валявендера, ординці, *«повертаючись п'ять разів, змогли забрати великий ясир і здобич».* Цю подію зафіксував у своєму творі і хроніст Олександр Гваньїні: *«Року 1452 маса татар напала на Поділля й завдала великої шкоди в людях і худобі. Взяли Ров, де схопили Збігнева Рея з дружиною. Цього ж року в день св. Варфоломія татарський хан Шахмат знову завдав великої шкоди Русі; обертаючись у різні кінці, він захопив багатьох беззахисних людей...» [46, с. 1030; 56, с. 2; 6, с. 147].*

Успіхові татар сприяла і та обставина, що то був час жнив, і люди повиходили на працю. До того ж, як відомо, татари використовували навіть виїзди панів на сейми, щоб безкарно ганятися за здобиччю. А саме в цей час, проходили засідання Сірацького сейму [46, с. 1030; 56, с. 266].

Отже, нападниками був використаний зручний для нападу час, беззахисність території дала змогу здійснювати повторні набіги, що й забезпечило їм максимальний результат.

Однак кількість захопленого ясиру джерела не повідомляють, проте одностайно свідчать, що орда дійшла аж до Львова.

Не легшим виявився і наступний 1453 рік, коли *«татари, незважаючи на сувору зиму, напали на Польщу, землю Волинську аж до Олеська спустошили. Обтяжені здобиччю без найменшої перешкоди відійшли...»*, – пише хроніст Ваповський. Є також думка про те, що ординці тоді *«через Волинь і Галичину дійшли аж до Львова. Напад стався між 1-6 січня після спалення львівських передмість, татари з 9000-м полоном повернулися до своїх поселень»*. Про таку кількість полону повідомляють усі джерела. На думку Я. Дзири, це повідомлення про чисельність ясиру дає можливість хоча б приблизно встановити число людських жертв (не рахуючи вбитих) в результаті одного татарського набігу [58, с. 159; 30, с. 91; 56, с. 2; 44, т. 2, с. 721; 45, с. 235; 46, с. 1030; 11, с. 90].

Об'єктом нового ординського набігу в тому ж році стало галицьке Поділля (частина подільської території з м. Тереховля, що входила до Галицької землі – *І.Т.*). На початку квітня 1453 року два війська татарських напали на Поділля і страшно спустошили ту землю аж до Тереховлі [57, с. 161]. Подільське військо напало на татар, коли вони вже поверталися. Під час нічного нападу на татарський табір військо Яна Лаца, Івана Острозького, Яна Лятичівського і Яна Збараського у двох сутичках під Тереховлею відбило весь ясир, повернуло захоплену здобич і знищило близько 300 татар. За даними Бельського і Кромера, напад стався перед Великоднем, а Стрийковський пише, що після Великодніх свят. У Гваньїні ця подія датована 1454 р. *«У цей же час, – зазначає хроніст, – оті татари воювали Руські землі. Проти них швидко вирушив Ян Лац з дому Помян, староста з Жуковця, з іншим зібраним рицарством. Лац розбив їхній перший загін, потім на світанку їхній кіш»* [44, т. 2, с. 721; 46, с. 1034; 6, с. 149].

Таким чином, у 1453 році територія воєводства зазнала двох спустошливих нападів орди, залишаючись майже беззахисною перед грізною навалою чужинців.

Згадка Д. Зубрицького про напад у 1455 не знаходить підтвердження в інших джерелах, а за своїм змістом відповідає подіям січневого набігу 1453 року, *«коли татари вторглися на Русь, вишир і вздовж край пустошачи, і передмістя львівське попалили»* [60, с. 104].

Шестирічний відносний спокій у воєводстві закінчився черговою навалою заволзьких татар на чолі з ханом Мам'яком. У 1469 році татари трьома ордами вторглися в Литву, Поділля і Волощину. Друга частина татарського війська рушила на галицьке Поділля, до Тереховлі. Але дізнавшись що поблизу є польське військо, повернулася, захопивши заледве 40 осіб. *«На Поділлі, – пише М. Бельський, – татари мало скористалися, а коли почули про військо наше під Тереховлею під командуванням Рафаїла Ярославського, старости львівського та Павла Ясінського, белзького і холмського старости, повернули назад»* [11, с. 90; 56, с. 27; 44, т. 2, с. 830]. Далі татари в тому році не пішли.

Наступний великий татарський напад був пов'язаний зі зміною позицій Криму щодо Польщі й Литви, що сталася в 70 році XV ст. Польський король Казимир (1447-1492) для боротьби з Москвою за золотоординську спадщину, уклав союз із Великою Ордою – ворогом Криму. Отож кримський хан Манглі Гірей I побачив у Москві свого союзника і під впливом московської політики й багатих дарунків почав агресію проти України. У межі воєводства, а саме у Сяноцьку землю, татари вторглися ще в 1471 році, але більш масштабний напад відбувся 1474 року. За даними Олени Мавриної, військо татар, очолюване третім сином Хаджи Гірея Хайдаром, здійснили набіг на Поділля і Верхню Валахію [30, с. 92; 59, с. 306; 23, с. 88].

Джерела засвідчують, що напад відбувся влітку, перед святом Івана, тобто до 7 липня, коли селяни і шляхта були зайняті польовими роботами. Це дозволило кримчакам захопити великий (100 тис.) ясир, (цифра, звичайно, перебільшена, але вказує на значне число невільників). Нападом була охоплена значна територія поблизу Кам'янця, Галича, Глинян, Дунаєва, Галогор, Збаража. Кількісний склад нападників джерела теж подають однозначно – 7 000 осіб. Лише у двох місцях, Поморянах і Дунаєві, ординцям було вчинено опір. У Поморянах оборонив свій замок рицар Швінка, а в Дунаєві – Львівський архієпископ Юрій

(Григорій) [44, т. 2, с. 855-856; 46, с. 1253; 45, с. 277; 56, с. 28, 52; 52, с. 12; 2, с. 99; 50, с. 206]. Ці містечка ординці так і не змогли захопити.

Отже, нападами 1469, 1471 і 1474 років були охоплені майже усі землі воєводства, крім Перемишльської землі. Характер нападів свідчить про те, що то були здебільшого грабінницькі виправи за здобиччю і ясиром (1474). Напад 1469 р. мав скоріше розвідувальний характер. Кількість учасників набігу 1474 р. – 7 тис. воїнів вказує на середню величину татарського нападу, а період жнив – на його основну ціль – ясир, худобу та іншу здобич, що давало татарам додатковий прибуток та сприяло виживанню в умовах господарської кризи. Польський історик Анджей Морачевський, конкретизуючи обставини цього набігу, зазначав, що *«у листопаді 1474 року, ще перед походом до Шльонська, татарський відділ під командою Хайдура напав на Поділля і Русь, де біля Кам'яця, Галича, Глинян, і Дунаєва все на 100 миль вздовж і 40 миль уперек спустошив, безліч простого люду і шляхти обох статей в ясир забрав»* [49, с. 153].

У 1475 році Кримське ханство стало васалом Туреччини. Татари були зобов'язані до участі в усіх війнах Туреччини. Для Османської імперії Кримське ханство повинно було стати впливовим засобом тиску на Польщу й Московщину. *«Османи, – зауважує О. Галенко, – прагнули до того, аби зробити татар слухняним зряддям. Але цього недостатньо, щоб вважати кримські рації виключно політичною акцією Порти. Попри розбіжність з фактами, – пише далі історик, – політична мотивація кримських набігів та вбачання у Криму слухняного васала вже тривалий час домінує в російській, радянській та й українській історіографії. Вона коріниться в ідеї суперництва слов'янства з турецьким світом, що здається монолітним. Ця ідея втілювалася в образах то протистояння християнства ісламові, то боротьби лісу зі степом, то несумісності цивілізації та варварства тощо»* [50, с. 202; 30, с. 92; 4, с. 54].

Під впливом модних у XIX сторіччі орієнталістичних ідей перебував і дослідник історії Кримського ханства В. Смірнов, на що звернув увагу ще у середині XX ст. А. Новосельський. Аналізуючи творчий доробок сходовознавця, А. Новосельський так показує бачення В. Смірновим мілітарного та соціально-психологічного впливу османів на кримських татар. *«Турки, – писав В. Смірнов, – намагалися створити з кримців розбійницьку кавалерію, готову кожної хвилини йти куди завгодно в напад»*. Як відомо, татарське військо завжди було доброю кіннотою і не було потреби там щось створювати. Важко сьогодні погодитися також із тезою дослідника стосовно того, що турки *«знищили в кримських татарах прагнення до мирного трудового життя і привчили їх жити за рахунок здобичі»* [26, с. 25]. Адже походи за ясиром і здобиччю татари здійснювали задовго до встановлення турецького васалітету над Кримським ханством (1438, 1442-1444, 1452), то й привчати їх до цього не було жодної потреби. Не витримує критики і твердження про вроджену войовничість татар, якою в добу романтизму історики намагалися пояснювати мотиви татарських набігів.

Про спільні турецько-татарські походи в українські землі можна вже говорити після 1475 року, коли Крим опинився під владою османів. Але татари все-таки намагаються виступати як окрема воєнна сила, принаймні до кінця XV ст. Зокрема досить відчутним був татарський напад у 1489 р. на Поділля і 1490 р. на Червону Русь. У М. Кромера ці події подані під 1488 роком. *«Поділля і Русь (...) вздовж і вишир татари пустошили»*, – писав хроніст. Напад стався в зимову пору, а великий сніг зупинив просування ординців. За свідченням М. Бельського, польські загони розгромили тоді татар, знищивши 9 000 їхніх воїнів. *«Перші походи татар, – зазначав С. Леп'явко, – викликали спроби спротиву з боку Польщі. Найяскравішим прикладом цього є переможний похід на Поділля королевича Яна Ольбрахта у 1489 році на Східне Поділля. Це був перший, але водночас і останній випадок, коли представник правлячої династії очолював виправу проти татар»* [46, с. 1005, 1306; 44, с. 288; 22, с. 147]. Треба зазначити, що під час цього походу з метою вигнання звідти татар, польське військо могло успішно просуватися у подільських степах лише завдяки тому, що його провідниками були місцеві козаки [18, с. 107].

Польський дослідник Валявендер вказує також 1490 рік як дату окремого нападу, що відбувся 25 грудня. «Татари, – пише історик, – виправились на Русь в кількості 9-10 тис. осіб і прийшли аж до околиці Холма, страшно спустошуючи ті райони краю і Волинь» [56, с. 29]. Під час повернення орди на татар напав львівський каштелян Микола із Ходча з Семеном Гольшанським. У битві неподалік місцевості Заслав'я 25 січня 1491 року польське військо розгромило нападників, знищивши 8 000 татар [56, с. 30]. Особливістю хронологічних відомостей про напад 1489 року є розбіжність у його датуванні. Якщо допустити, що у 1489 р. відбувся окремих татарський набіг, який охопив Поділля, то наступний напад татар, згідно наведених фактів, мав тривати з 25 грудня 1490 р. до 25 січня 1491 року.

Історичні джерела повідомляють про появу двадцятитисячної татарської кінноти сілістрійського паші Балі Бея Малкочоглу в середині травня 1498 р. біля Рогатина, Львова і Сянока, а наприкінці листопада 1498 р. поблизу Галича, Жидачева, Дрогобича, Самбора, Львова. Через Дністер турки переправились, використовуючи очерет, з якого сплели спеціальну доріжку і, постеливши її на воді, дісталися іншого берега. Саад-ед-дін пише, що «*турецько-татарське військо перебравлося через Дністер (Турлу), зв'язавши човни*» [54, с. 50-51, 54; 32, с. 74-75]. Під час цього спільного походу лише турки вибрали з українських земель від 15 до 20 тисяч ясиру [54, с. 51]. У нападі брало участь військо волоського господаря Стефана, який прагнув помсти за наступ Яна Ольбрахта на Волощину 1497 р. Загальна чисельність об'єднаних військових сил вторгнення, за турецькими джерелами, складала 40 тис. воїнів. Турецький літописець Саад-ед-дін з цього приводу повідомляв: «*Балі-бей невдовзі зібрав сорокатисячне добре озброєне військо воїнів віри, приєднавши загони румульських радників, щоб провчити зухвалих недовіроків*» (поляків, русинів (українців). – *I.T.*) [35, с. 42; 27, с. 21-22].

Всього, за підрахунками О. Мазура, від часу утворення Кримського ханства до кінця XV ст. на українські землі вчинено не менше 41 нападу, в тому числі 9 із них – на терени Руського воєводства [24, с. 77]. Зазначена статистика нападів не має великого розходження із нашими спостереженнями, за якими у 1438-1498 рр. на землі Руського воєводства було вчинено щонайменше 14 татарських і турецьких набігів у 1438, 1442-1444, 1450, 1452, 1453, 1469, 1471, 1474, 1489, 1490-1491, 1498 (два напади). Це при тому, що у джерелах, зокрема у літописах, знайшли відображення лише найбільші набіги ворожих загонів, а дрібні сутички з ними і прикордонні конфлікти часто залишалися поза увагою літописців [20, с. 103].

Значна кількість ворожих набігів свідчить про слабкість або, точніше, відсутність ефективної системи оборони краю. «*Головна проблема оборони, – на думку Сергія Леп'явка, – полягала навіть не в чисельності збройних сил, а в її належній організації. Важливо було мати систему швидкого реагування на татарські напади, яка б включала в себе розвідку, сторожову службу і ефективні мобілізаційні заходи. Прикладами такої організації для Речі Посполитої могли служити сусідня московська Україна і Військовий Кордон в Хорватії. Польська влада так і не змогла цього зробити. Це особливо дивно, оскільки термін збору татарської орди сягав чотирьох місяців, і про це знали всі, хто хотів*» [22, с. 151]. Тому весь тягар оборони рідних земель лягав на плечі селян, міщан та магнатських загонів. Саме ці сили несли сторожову службу, брали участь у бойових діях проти татар і турків у переслідуванні й вигнанні ворожих загонів. За умов постійної загрози нападу володіння зброєю селянами і міщанами прикордонних територій, стало загальною необхідністю [20, с. 104].

Докладніше події, пов'язані із спільними військовими походами турків і татар на українські галицькі землі у 1498 та 1499 роках розглядатимуться в окремій статті.

Підсумовуючи, можна стверджувати наступне:

Територія Руського воєводства на предмет татарських і турецьких нападів від другої третини XV ст. спеціально не досліджувалася ні українськими, ні польськими істориками.

Розглянутий нами фактографічний матеріал засвідчує, що в період з 1438 до 1498 року ординці вчинили 14 нападів на землі Руського воєводства, з яких 1 (1498) був найбільшим за

кількістю турецько-татарських військ (20-40 тис.), наступні 4 (1452, 1453, 1474, 1489) були середніми за кількістю учасників і охопленою територією, решта – дрібними.

Сезонність вчинених ординцями нападів свідчить про те, що частіше татари нападали весною і влітку, щоб застати селян під час польових робіт і захопити якомога більший ясир. Не бракувало їх і в зимову пору року.

Спрямованість нападів на Львів вказує на те, що свої вторгнення до Руського воєводства татари робили частіше з Волоського і Кучманського шляху. Кінцевим стратегічним пунктом на цих шляхах був Львів.

Прикордонні фортеці не мали належного військового забезпечення і боєздатних гарнізонів. Шляхетське ополчення було непридатне для ведення війни. Найманих військ було недостатньо (бл. 2-3 тис.) для захисту кордонів. Держава нездатна була захищатися від османських і татарських набігів. Головну роль в обороні українських земель відіграло місцеве населення.

Нападники вмiло використовували фактор внутріполітичної нестабільності та незахищеності кордонів Польського королівства. Водночас спроби польського уряду і окремих воевод організувати оборону краю не відповідали масштабам наступальних дій татарських і турецьких військ. Тому жертвами стали всі українські землі аж до Перемишля. Зовнішня політика Польської Корони у ставленні до Криму була малоефективною.

Метою татарських, а згодом і турецьких походів в українські землі був пошук і захоплення здобичі та ясиру для наступного продажу невільників у Туреччину та країни Близького Сходу і Середземномор'я. Отже, економічний мотив нападів залишався пріоритетним.

Важливий вплив на стан безпеки українських земель мав і геополітичний фактор. Адже після перетворення Кримського ханату на васальну державу в складі Османської імперії (1475) розстановка сил в регіоні змінилась. Перевагу в боротьбі із литовсько-золотординською коаліцією здобула кримсько-московська коаліція, що сприяло занепаду Золотої Орди і зміцненню Московської держави, яка дарунками і дипломатичними засобами заохочувала і направляла кримських татар на українські землі. До того, у цей же час відбулася переорієнтація політики кримських ханів Гіреїв з Польської держави на Османську імперію, що спричинило зростання загрози південно-східним окраїнам Польського королівства, які зазнавали спустошливих набігів.

Таким чином, татарські напади були викликані змінами геополітичної ситуації в Північному Причорномор'ї, поширенням османських володінь на пониззя Дністра й Дніпра підпорядкуванням Кримського ханства і Молдавського князівства, слабкістю оборони кордонів Речі Посполитої. Водночас правителі Кримського ханства розглядали контрольовані ними набіги кочовиків як засіб вирівнювання сил у Центральній і Східній Європі, допускав надмірного зміцнення Польщі й Московії.

Дослідження хронології кримськотатарських набігів на українські землі й нагромадження в ході пошуково-дослідницької роботи значної кількості нововиявлених джерел створює можливість для підготовки і видання збірника документів із зазначеної тематики.

Джерела та література

1. Антонович В. История Галицкой Руси (Літографовані лекції). – Київ, 1879-1880. – 296 с.
2. Алекберли М. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI – первой половине XVII в. – Саратов, 1961. – 272 с.
3. Бевзо О. Значення літопису і Острозького літописця як джерела з історії України періоду феодалізму / Бевзо О. Львівський літопис і Острозький літописець. – Київ, 1970. – 198 с.
4. Галенко О. Про татарські набіги на українські землі // Український історичний журнал. – 2003. – № 6. – С. 52-68.
5. Галенко О. Крим у 1438 р. (Подорожні нотатки Перо Тафура). – Україна в минулому. – Київ – Львів, 1996. – Вип. 8. – С. 176-190.
6. Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії / Упорядкував та переклав з польської о. Юрій Мицик. – Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 1006 с.

7. Грабовецький В. Роксолана в історії. – Івано-Франківськ, 1993. – 38 с.
8. Грабовецький В. Історія Калуша. З найдавніших часів до початку ХХ ст. – Дрогобич : Відродження, – 1997. – 224 с.
9. Володимирський-Буданов М. Население Юго-Западной России от второй половины XV до Люблинской унии (1569) // Архив ЮЗР, издаваемый Комиссией для разбора древних актов. – Киев, 1890. – Том II. – 644 с.
10. Грушевський М. Історія України-Руси в 11 томах. 12 кн. – К. : Наукова думка, 1993. – Т. 4. – 535 с. – (Репринтне видання).
11. Дзига Я. Татаро-турецькі напади на Україну XIII – XVI ст. за хроніками Бельських і Стрийковського // Український історико-географічний збірник. – Київ, 1971. – Вип. 1. – С. 83-102.
12. Зіморевич Б. Потрійний Львів: Leopolis Triplex / Переклад з латинської Н. Царьова. – Львів : Центр Європи, 2002. – 224 с.
13. Зубрицький Д. Критико-историческая повесть временных лет Червонной или Галицкой Руси. – Москва, 1845. – 420 с.
14. Зубрицький Д. Хроніка міста Львова / Переклад з польської І. Сварника. – Львів : Центр Європи, 2002. – 640 с.
15. Кісь Я. Татарсько-турецьке лихоліття в XV – XVI ст. на Галицьких землях // Галицька земля: історія та сучасність. Матеріали наукової конференції, присвяченої 1100-річчю Галича. – Івано-Франківськ, 1998. – С. 34-36.
16. Кісь Я. З історії татарських набігів на Прикарпаття в кінці XV – на початку XVII ст. // Краєзнавчий збірник на пошану Богдана Гаврилів. – Івано-Франківськ, 2003. – С. 30-35.
17. Кримський А. Історія Туреччини. – Київ – Львів, 1996. – 288 с.
18. Крот В., Рашба Н. Боротьба населення України проти турецько-кримських завойовників наприкінці XV – в першій половині XVI ст. // Український історичний журнал. – 1983. – № 5. – С. 101-110.
19. Крот В. Перші вторгнення османських військ на Україну в 1498 р. // Український історичний журнал. – 1986. – № 1. – С. 137-142.
20. Крот В. Османсько-татарські напади на українські землі в останній чверті XV – на початку XVI ст. // Вісник Східноукраїнського університету ім. Володимира Даля. – Луганськ, 2003. – № 9. – С. 101-105.
21. Крот В. Османська експансія в Південно-Східній Європі та зовнішня політика Польщі в останній чверті XV на початку XVI ст.: Автореферат дис... канд. іст. наук. – Луганськ, 2004. – 21 с.
22. Леп'явко С. Проблема захисту українських земель від татарських нападів і становлення козацтва // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2009. – Вип. XXVI. – С. 147-153.
23. Мавріна О. С. До питання про обставини приходу до влади у Кримському ханаті хана Менглі-Гірея // IX Сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції м. Київ, 1-2 червня 2005. – Київ, 2005. – С. 86-90.
24. Мазур О. Динаміка набігів орд кримських і османських феодалів на українські землі в другій половині XV – XVI ст. // Берестецькій битві – 340 років. Тези республіканської науково-теоретичної конференції. – Рівне, 1991. – С. 76-79.
25. Мацюк О. Замки і фортеці Західної України. – Львів, 2005. – 192 с.
26. Новосельський А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в. – Москва – Ленинград, 1946. – 451 с.
27. Омельчук Б. Організація оборони міст Руського і Белзького воєводств на «татарських шляхах» у другій половині XV – XVI ст. // Мандрівець. – 2010. – № 1. – С. 15-23.
28. Панашенко В. Агресія Кримського ханства і султанської Туреччини на Україну в кінці XV – першій половині XVI ст. // Феодалізм на Україні. Збірник наукових праць. – К., 1990. – С. 115-132.
29. Рудницький С. Руські землі Польської Корони при кінці XV ст. Ворожі напади й організація оборони // Записки НТШ. – Львів, 1889. – Т. 31-32. – С. 1-54.
30. Сварник І. Крим і Україна // Історія України / Керівник авторського колективу Ю. Зайцев. – Львів, 1996. – 488 с.
31. Тимів І. Перші татарські напади на Галицькі землі // Обрії. – 2002. – № 2. – С. 79-83.
32. Туранли Ф. Історія Хотина за даними турецьких джерел // Роль націй і народів у формуванні історико-культурної спадщини Хотинщини. Матеріали міжнародної наукової конференції (жовтень 2003). – Чернівці, 2003. – С. 74-75.
33. Abrahamowicz Z. Katalog dokumentów do dziejów Polski i krajów ościennych w latach 1455-1672. – Т. 1. – Cz. 1: Katalog rękopisów orientalnych ze zbiorów polskich. – Warszawa : Państwo we Wydawnictwo Naukowe. – 362 s.
34. Barącz S. Pamiatniki Buczackie. – Lwów, 1882. – 168 s.
35. Colectanea z dziopisów Tureckich. Rzeczy do historyi polskiej słożących z dodatkiem objaśnień potrzebnych uwag przez I. S. Sękowskiego. – Warszawa, 1824. – Т. 1. – 328 s.
36. Czołowski A. Polska a Tatarszczyzną Stan badań i dezydyraty / IV. Zjazd historyków polskich w Poznaniu 6-8 grudnia 1925. – Т. 1. – S. 3-7.
37. Engel I. Geschichte der Ukraine und Cosaken. – Halle, 1796. – 492 s.

38. Fisher Alan. The Crimean Tatars. – Stanford. CA : Hoover Institution Press, 1978. – 259 p.
39. Górka O. Niznany żywot Bajezida II – źródło dla wyprawy czarmorskie i najazdów turków za Jana Olbrachta // *Kwartalnik Historyczny*. – Lwów, 1938. – Roczn. 3. – S. 375-427.
40. Iana Długosza Kanonika Krakowskiego *Dziejów Polskich*. Książ dwanaście. – Kraków. – 1869. – Tom. IV. – Ks. XI-XII. – 712 s.
41. Kolankowski L. Obrona Rusi za Jasiellonów na przełomie XV i XVI wieku. / Z księgi Pamiętkowej ku czci Bolesława Orzechowicza. – Lwów, 1916. – S. 466-480.
42. Kolankowski L. Roty Koronne na Rusi i Podolu 1492–1572 // *Ziemia Czerwińska*. – Lwów, 1935. – Roczn. 1. – S. 141–174.
43. Kolankowski L. Problem Krymu w dziejach Jagiellonów // *Kwartalnik Historyczny*. – Lwów, 1935. – Roczn. XLIX. – Zeszyt 1-2. – S. 279-300.
44. Kronika Marcina Bielskiego. – Sanok, 1856. – Tom. I. – Ks. 1-3. – 699 s.; Tom. II. – 1790 s.
45. Kronika Polska, Litewska, Zmódzka i wszyskiej Rusi Macieja Strykowskiego. – Warszawa, 1846. – Tom II. – 572 s.
46. Kronika Marcina Kromera. – T. 2. – Warszawa, 1854. – 1064 s.
47. Król K. Tatarzy a Polska. – Warszawa, 1922. – 87 s.
48. Listy polskiej XVI wiku. / Pod red. K. Rymuta. Listy z lat 1525-1548. – Kraków, 1998. – T. 1. – 504 s.
49. Moraczewski A. Dzieje Rzeczpospolitej Polskiej z drugiej połowy XV wieku. – Poznań, 1846. – T. 3. – Ks. 13. – 322 s.
50. Podhorodecki L. Tatarzy. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1971. – 404 s.
51. Podhorodecki L. Chanat Krymski i jego stosunki z Polską w XV-XVIII w. – Warszawa, 1987. – 316 s.
52. Pułaski K. Stosunki Polski z Tatarszczyzną od połowy XV w. Stosunki z Mendli – Girejem chanem Tatarów perekopskich (1469-1515) / *Akta i Listy*. – Warszawa, 1881. – T. I. – 451 s.
53. Rolle A. Zameczki podolskie na kresach multañskich. – Warszawa, 1880. – T. 1. – 308 s.
54. Spieralski Zd. Po klęsce bukowińskiej 1497 r. pierwsze najazdy turków na Polskę // *Studia i materiały do Historii Wojskowości*. – Warszawa, 1963. – T. IX. – S. 45-58.
55. Tatomir L. Slady króla Iana III. w kraju naszym. – Lwów, 1883. – 112 s.
56. Walawender A. Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1450-1587. – Cz. II: Zniszczenia wojenne i pożary. – Lwów, 1935. – 299 s.
57. Wapowski B. Dzieje Korony polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego od r. 1380 do 1535. – T. 2. – Wilno, 1847. – 518 s.
58. Wapowski B. Dzieje Korony polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego od r. 1380 do 1535. – T. 3. – Wilno, 1848. – 511 s.
59. Winarz A. Ziemia Sanocka w latach 1463-1552 // *Kwartalnik Historyczny*. – Lwów, 1896. – Roczn. X. – Zeszyt 2. – S. 286-306.
60. Zubrycki D. Kronika miasta Lwowa. – Lwów, 1844. – 635 s.

Рецензенти: Верменич Я. В., д.і.н., проф.

Тригуб П. М., д.і.н., проф.

*Шабашов А. В., к.і.н., доцент, Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова, м. Одеса, Україна*

ТЮРКСЬКИЙ І СЛОВ'ЯНСЬКИЙ СУБСТРАТИ У МОЛДАВАН УКРАЇНСЬКОГО БУДЖАКА: ЗА МАТЕРІАЛАМИ ТЕРМІНОЛОГІЇ СПОРІДНЕНОСТІ

Проаналізовано терміни спорідненості у молдаван українського Буджака, які мають імовірно тюркське або слов'янське походження. Встановлено, що на формування східно-романських народів значний вплив зробили слов'янський і тюркський субстрати, особливо підкреслено роль середньовічних тюрко-болгар.

Ключові слова: *терміни спорідненості, молдавани, тюрко-болгари, слов'янський і тюркський субстрати.*

А. В. Шабашов

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова, г. Одесса, Украина

ТЮРКСКИЙ И СЛАВЯНСКИЙ СУБСТРАТЫ У МОЛДАВАН УКРАИНСКОГО БУДЖАКА: ПО МАТЕРИАЛАМ ТЕРМИНОЛОГИИ РОДСТВА

Проаналізовано терміни родства у молдаван українського Буджака, которые имеют предположительно тюркское или славянское происхождение. Установлено, что на формирование восточно-романских народов значительное влияние оказали славянский и тюркский субстраты, особенно подчеркнута роль средневековых тюрко-болгар.

Ключевые слова: *терміни родства, молдавани, тюрко-болгари, славянский и тюркский субстраты.*

Andriy Shabashov

ИИMechnikov Odesa National University, Odesa, Ukraine

TURKIC AND SLAVONIC SUBSTRATUM AMONG MOLDOVANS FROM UKRAINIAN BUDJAK: ON MATERIAL OF THE KINSHIP TERMINOLOGY

The article is founded on field materials of the author, collected in 7 Moldavian villages of the south Odessa region, as well as on analysis of the studies given problems foreign historian and linguist.

In article are analysed kinship terms among Moldovans from Ukrainian Budjak, which have supposedly Turkic or Slavonic origin. To him author refers the lexemes: mama "father", леля "female senior relative", бадя, батя, учу "male senior relative", неня "senior relative, male or female", неваста "wife of the younger brother".

On base of the etymological analysis of these lexemes, the Author comes to conclusion about that on origin East Romanians people significant influence have rendered Slavonic and Turkic substratum, is particularly emphasized role medieval Turkic-Bulgarian. So, Turkic-Bulgarian origin of the Moldavian term kinship бадя/бадика/бэдицэ is motivated absence convincing Slavonic and Indo-European etymology of this term kinship; the spreading it in importance "senior brother" in non-relative languages, but territorial close from Balkan-Carpathian area: Hungarian, Gagauzian, Bulgarian, Serbian, Czech, Slovak, Moravian, Ukrainian, Romanian and Moldavian; the absence beside European folk of the kinship category, distinguishing age of Alter (senior – younger), unlike Uralic-Altai folk, beside which principle of the relative age or slithering count of the generations for separation term kinship is one of most broadly wide-spread, as well as presence of the direct parallels in Hungarian, Komi and Moksha languages.

This folk – Turkic-Bulgarian – created own state in Balkan-Carpathian region – I Bulgarian kingdom, as well as played observable role in Avar khanate and Hungarian kingdom, what our studies show, has played the greater role and in ethnogenesis of the folk of this region.

Remains unknown, entered in Orient-Romanian languages supposedly Turkic-Bulgarian terms kinship from language of this folk directly, or by means of Slavonic dialect.

The Author is marked chronology of these borrowing: from archaic period (mama) before borrowing last two ages (батя, учу).

The further studies to kinship terminology and kinship terminology systems among Moldavian Budjak will allow to spilt the additional light on ethnic history and particularities of the culture this national minority of the Ukraine.

Keywords: *kinship terms, Moldavian, Turkic-Bulgarian, Slavonic and Turkic substratum.*

В українському Буджаку – південно-західних районах Одеської області, розташованих в південній частині Пруто-Дністровського межиріччя широко представлено молдавське населення. Воно складає більшість сільського населення Ренійського району; домінує в населенні таких крупних сіл, як Озерне, Утконосівка, Комишівка, Нова Покровка Ізмаїльського району; Дмитрівка, Приозерне, Фурманівка, Червоний Яр Кілійського району; Борисівка, Глибоке Татарбунарського району; Міняйлівка, Новоселівка, Старосілля,

Фараонівка Саратського району; Крутоярівка Білгород-Дністровського району; а також складає певний відсоток жителів у багатьох інших, змішаних за етнічним складом, населених пунктах регіону (особливо – в Тарутинському районі) [1; 2].

Молдавани заселяли територію сучасного українського Буджака одночасно з представниками інших народів, що складають і понині значний відсоток населення краю: болгарами, гагаузами, росіянами і українцями – в час і після російсько-турецької війни 1806-1812 рр., в результаті якої Бессарабія була приєднана до Російської імперії. Проте, на відміну від них, історія і культура молдаван Буджака залишаються практично невивченими. Відомий російський географ Л. С. Берг ще на початку минулого століття писав: «*Побут молдаван Бессарабії, до сорому нашого, майже абсолютно невідомий*» [3, с. 82]. Приблизно таке ж положення зберігається, на жаль, в усякому разі для молдаван Буджака, до теперішнього часу. Ми не знаємо, звідки і з яких причин це населення прийшло в даний край, яке його етнографічне і діалектологічне ділення, які його основні культурні особливості.

Першим досвідом вивчення термінології і системи термінів спорідненості – важливих сторін культури будь-якого народу – молдаван українського Буджака є дослідження, що представляється тут. У статті розглядаються терміни спорідненості молдаван регіону, які імовірно були запозичені із слов'янських або тюркських мов.

Дослідження базується на основі відомостей, зібраних методом анкетування і інтерв'ювання студентами історичного факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова у інформаторів-молдаван. Відомості надані вісьмома інформаторами з семи молдавських сіл: Новоселівки Саратського району (Мамалига Лідія Георгіївна, 1960 р. народж.), надалі скорочено – Новос.; Дмитрівки Кілійського району (Мамалига Ганна Степанівна) – Дмитр.; Крутоярівки Білгород-Дністровського району (Боляк Андрій Андрійович, 1988 р. народж.) – Крут.; Фурманівки Кілійського району (Ступак Олена Олександрівна, 1988 р. народж.) – Фурман.; Озерного Ізмаїльського району (Мічиняну Прокопій Петрович, 1957 р. народж.) – Озер.; Броски Ізмаїльського району (Севастьян Марина Сергіївна, 1975 р. народж.) – Брос. і два інформатори з Утконосівки Ізмаїльського району: Тудоран Андрій Іванович, 1938 р. народж. – Уткон.-1 і Рошу Аурелія Федорівна, 1992 р. народж. – Уткон.-2.

Слід сказати, що не всі опитані однаково добре знали і орієнтувалися в рідній термінології спорідненості, що відображає процес її розкладання, виходу із вживання старовинних термінів, етнолінгвістичну асиміляцію. Ці процеси, як правило, особливо активно проходять у представників молодого покоління. Слабку інформованість продемонстрували Мамалига Ганна Степанівна з Дмитрівки (її рік народження встановити не вдалося), Ступак Олена Олександрівна, 1988 р. народж. з Фурманівки і Рошу Аурелія Федорівна, 1992 р. народж., з Утконосівки. Звернемо увагу на молодість двох останніх інформаторів. Втім, інші представники молодого покоління виявилися компетентнішими. Проте, основні терміни і особливості системи спорідненості молдаван встановити вдалося, як і вірогідні запозичення, до розгляду яких і переходимо.

1. Новос., Брос. *тата, тетіку*, Дмитр. *тетіку*, Фурман. *тата, тятю*, Брос., Уткон.-1 *тата*, Озер. *тате*, Уткон.-2 *татко* «батько», рум. *tată*, молд. кир. *тамэ*. Пор.: рос. *тата, тятя*, укр. *тато, татко*, болг. *тато, тате, теті*, сrb.-хрв. *та́та, тата*, словен., чес., слвц., польск., в.-луж., н.-луж. *tata*. Правда, слово носить загальноіндоєвропейський характер, наприклад, др.-інд. *tatas*, грец. *τέτα, τατά*, алб. *tatë* і ін. [4, с. 26]. Хоча, М. Фасмер приводить і лат. *tata* «отець, годувальник» [4, с. 26], але звичайне латинське – *pater*. Враховуючи широке розповсюдження і глибоку адаптованість терміну в східно-романських мовах, якщо він є запозиченням, то, ймовірно, дуже раннім – періоду раннього середньовіччя.

2. *леля* і зменш. форми – *леліка* і *леліца* мають значення бічної кровної родички або внутрішньої своячениці з першого висхідного покоління і – старшої – з нульового покоління, в основному, – «сестра батька і сестра матері», «старша сестра»: Новос. *леля* «сестра батька і сестра матері», *леліка* «сестра; дружина брата»; Дмитр. *леліка* «дружина брата батька і

дружина брата матері»; Брос. *леля* «сестра батька і сестра матері»; Фурман. *леля*, *леліка* «старша сестра» (молодша сестра – по імені); в Озер. для старшої сестри зафіксовано три терміни: *ляля*, *нана* і *соре*; Уткон.-1 *леля* «молодша сестра батька і молодша сестра матері» (старша – *танті*), «старша сестра» (також – *леліка*, молодша сестра – *суріоара* або по імені), *леліца* «дружина старшого брата»; Уткон.-2 *леля* тільки «старша сестра» (молодша – *сора* або по імені); у Брос. *леля* «старша сестра» (молодша – *сора*); *леліца* «дружина старшого брата». У той же час, рум. *sora* «сестра», *mătușa* «тітка», згадується і рум. діал. *lele* «сестра матері», «звернення до старшої сестри і взагалі до будь-якої старшої жінки» [5, с. 90], молд. кир. *sora* «сестра», *mătușă*, *leliță* «тітка». У нас термін *метуша*, що зустрічається в Новос. і Брос., зберіг тільки значення «дружина брата батька і дружина брата матері».

Термін відповідає болг. *леля* – в Буджаку – «сестра батька і сестра матері» [6], гаг. *лелю* те ж саме [7, с. 94-95]. Він має дві етимології – слов'янську і тюрксько-фіно-угорську. Ми схилиємося до останньої, зокрема, у зв'язку з тим, що у слов'ян ця лексема в значенні терміну спорідненості поширена тільки у деяких народів Карпато-Балканського регіону. Омонім є і в інших слов'янських мовах, але він сходить до індоєвр. лексемі з іншим значенням – «лялька» [8, с. 479]. Спільнослов'янський термін для позначення старшої жіночої родички – *стрия/стрийна* (сестра матері – *уйка/вуйка*) [9, с. 38, 40; 5, с. 87; 10, с. 378 і ін.]. Останній має індоєвропейське походження. Це також доводить запозичений у слов'ян характер терміну спорідненості *леля*.

З іншого боку, цей термін спорідненості широко поширений у угро-фінських народів – мордві ерзя і мокши [11, с. 57, 59, 60, 71], естонців [8, с. 551], юганских хантів [12, с. 271-273] і у різних народів і етнічних груп Карпато-Балкан (у різних значеннях): в українців Поділля [13, с. 48] і в українців-гуцулів, окремих груп румун і молдаван, сербо-хорватів [5, с. 90], болгар [6], гагаузів [7, с. 94-95]. Тому, ми висловили гіпотезу, про те, що даний термін був принесений на Балкани тюрко-болгарами [14, с. 429], або етнічно близькими до них суварами, які, як вважається, мали значний угро-фінський субстрат або навіть були тюркизованими уграми [15, с. 93]. Розповсюдження терміну спорідненості *леля* тут приблизно співпадає з межами розселення цих ранніх тюрків Європи і з межами І Болгарського царства. Важко сказати, в який період і від кого відбулося це запозичення в молдавську мову. Або у раннє середньовіччя безпосередньо від тюрко-болгар, або пізніше – від болгар і/або українців Карпат.

3. Термін *бадя/бадіка/бедіце* застосовується для позначення старшого кровного родича (брата батька і брата матері; старшого брата), природженого свояка (чоловік сестри батька і чоловік сестри матері) і/або придбаного свояка (чоловік (старшої) сестри): Дмитр. *бадіка* «брат батька і брат матері»; разом з *няня* – «чоловік сестри батька і чоловік сестри матері»; Озер. *бадя* «брат батька і брат матері», тут же для «брата; чоловіка сестри» зафіксовано декілька паралельних термінів: ром. *фрате*, а також *няню*, *тато*, *тате*, а терміни *бадя/учу* паралельно уживаються для чоловіка сестри батька і чоловіка сестри матері; Новос. *бадя* «брат; чоловік сестри»; Крут. *бадя* «старший брат; чоловік старшої сестри», брат «взагалі» – ром. *фрателе*, чоловік сестри батька і чоловік сестри матері позначається або ром. *унк*, або *бадя*; Фурм. *бадіка* «брат»; Уткон.-1 *няня*, *баді*, ром. *фреціор* «брат», чоловік старшої сестри – *бедіца* (молодшої – ром. *кумнат*); Уткон.-2: чоловік старшої сестри – *бедіце* або *учу* (чоловік молодшої сестри – по імені); Брос. *бадя*, *няню* «старший брат», молодший брат – *фрателі*, чоловік старшої сестри – *бедіка* (молодшої – по імені).

Цей термін, найімовірніше, має загальну етимологію з болг. *бати* «старший брат» [6], гаг. *бати/батю* те ж саме [7, с. 102], і також має і слов'янську, і тюркську етимологію. О. М. Трубачов вважав, що *бати* – похідна форма від слов. *bratrъ* «брат», що виникла шляхом дисиміляції. Пор. з чес. *bat'a* («брат, родич, друг». – Ш. А.), словц. *bat'a*, серб. діал. *бато* з тим же значенням; у тому ж значенні зустрічається і в деяких діалектах російської мови [16, с. 21, 62]. Сюди можна додати також морав. діал. *bat'a* «дядько (і по батькові, і по матері)», рум. *bade* «старший брат», «дядько», укр. діал. з молд. *бадічка* з тим же значенням,

укр. діал. (гуцул., буковин.) *бадя* «старший брат», «дядько по батькові», укр. буковин. *баде*, вок. *бадіку*, *бадічку* «старший брат», срб.-хрв. *баћа* «пестлива назва брата» [7, с. 201].

Проте, в багатьох слов'янських мовах цей корінь виступає в значенні «батько», наприклад, рос. *батюшка*, укр. *батько* (блр. *баця*. – Ш. А.). У зв'язку з цим, деякі вважають, що спочатку *бати* позначало «батько» і його слід зводити до індоєвр. *patēr* «батько», а потім значення перейшло від батька до старшого брата, «який в патріархально-родовому побуті слов'ян заступав звичайно місце батька, у разі його смерті» [16, с. 21, 62].

Разом з тим, розглянуті О. М. Трубачовим етимології не враховують інших, неіндоєвропейських паралелей цієї лексеми. Ще Міклошич запропонував версію, що основа *batja* – тюркська за походженням. Мабуть, єдиною неіндоєвропейською паралеллю, яка привертала увагу фахівців, було угор. *batya* «старший брат», проте, вона була діагностована, як «очевидне слов'янське запозичення» [17, с. 265]. Ця лексема, втім, є і в інших угро-фінських мовах, що явно не мали в історичній перспективі ареальних контактів з угорською: комі *bat'* «батько», морд.-м. *патыя* – лексема не тільки дуже близька фонетично (з глухою приголосною в анлауті), але і з ідентичним значенням «старший брат і всі чоловіки старше за мене в роді батька і матері» [18, с. 348]. Деяка фонетична і семантична схожість є з чув. *mete* (низові чуваші), з близьким значенням «старший брат батька», «молодший брат батька», «старший брат», «звернення до чоловіка, що старше того, хто говорить» і пичче «старший брат» [19, с. 58, 60; 20, с. 75].

Враховуючи:

- відсутність переконливої слов'янської і індоєвропейської етимології цього терміну спорідненості;
- наявність прямих паралелей в угорській, комі і мокшанській мовах;
- поширеність його, як і розглянутого терміну *леля*, в значенні «старший брат» тільки в неспоріднених (або далекоспоріднених), але територіально близьких мовах Балкано-Карпатського ареалу: угорської, тюркської гагаузької, слов'янських: болгарської, сербської, чеської, словацької, моравської, української і романських: румунської і молдавської;
- відсутністю у слов'ян (окрім даних виключень) самих категорій спорідненості, що розрізняють вік альтера (старший – молодший), на відміну від урало-алтайських народів, у яких принцип відносного віку або ковзаючого рахунку поколінь для виділення термінів спорідненості є одним з найбільш фундаментальних і широко поширених, вважаємо, що термін *бати* і його фонетичні варіанти, також як і *леля*, були занесеними до Південно-Східної Європи разом з раньо-тюркськими (тюрко-болгарськими) племенами. Правда, можна припустити, що широке розповсюдження у слов'янських народів цього терміну пов'язане з контамінацією (накладенням) тюрксько-фіно-угорського **batja* з вірогідним значенням «старший чоловічий родич; старший брат або молодший дядько (брат батька)» із слов'янським *батько/батюшка* «батько».

Враховуючи глибоку вкоріненість (високу адаптацію) терміну у східно-романських мовах, можна з упевненістю припустити ранній характер цього запозичення, а разом з тим і складність визначення його джерела – безпосередньо з мови азійських за походженням кочівників або через слов'янське посередництво. Враховуючи тісні контакти середньовічних східно-романських народів з угорцями в Трансільванії, не можна виключати і угорське джерело. Втім, можливо, що термін запозичувався романцями неодноразово – в різний час і з різних джерел. В усякому разі, зафіксована в Озерному явно болгарська форма *бати* – з глухою приголосною в інлауті – результат контактів в останні два сторіччя.

4. Явно пізнім запозиченням з болгарської або гагаузької (у якому він також є болгарським запозиченням) є термін *учу*, зафіксований в значенні «брат батька і брат матері» (Уткон.-2), або тільки старший з них (Уткон.-1), а також «чоловік старшої сестри» (разом з *бедіце*) (Уткон.-2), «чоловік сестри батька і чоловік сестри матері» (Озер., разом з *бедіка*). Первинне його значення – «брат матері» отримало тут, як бачимо, розширювальне значення. У інших випадках, дані відносини спорідненості виражаються іншими термінами. Так, «брат батька і брат матері» може позначатися споконвічно латинським *ункю* (Новос.), розглянутим

вище терміном *бадіка/бадя* (Дмитр., Озер.), описовими конструкціями: *фрателі таті* букв. «брат батька», *фрателі мамій* букв. «брат матері» (Брос.) або сучасним російським запозиченням *дядя* (Фурм.).

5. Мабуть, загальний по своїй етимології термін спорідненості *нєня/няня/няню/нана*, має два архетипа – «старший кровний родич чоловічої статі» і «старша кровна родичка».

Так, *нєня* – «молодший брат батька і брат матері» (Уткон.-1), *няня/няню* «брат (переважно старший)» (Уткон.-1, Уткон.-2, Озер., Брос.), *няня/нєня* (Уткон.-1, Дмитр.) «чоловік сестри батька і чоловік сестри матері».

Також – *няня* (Крут.), *нана* (Озер.) «старша сестра». Це, мабуть, найбільш загадковий по своєму походженню термін спорідненості в молдавській мові, зокрема тому, що в одних випадках він позначає чоловічого, а в інших – жіночого родича. Фонетично близький термін спорідненості існує і в деяких інших мовах в Південно-Східній Європі: гаг. діал. *нєні* «сестра батька», «сестра матері», «сестра батька і сестра матері», *нана* «дружина старшого брата», гаг. Болг. *ніня/нєня/ніне/аніне* «мати», ктат.-кипч. *нєне* «мати», удм. *пєпє* «мати», угор. *пєпє* «старша сестра» [14, с. 429], але болг. діал. *нано* «старший брат» (поширено в етнографічній групі гребенців, розселених в Болгарії на Дунаї в районі Силістрії, а в Україні представлених в смт Вільшанка Кіровоградської області) [6]. Ймовірно, цей термін спорідненості має приблизно ту ж історію походження, що і вищезгаданих *бадя* і *лєля*.

6. Мабуть, достатньо раннім запозиченням з української мови є одиничне зустрінутий термін, для позначення дружини молодшого брата – *нєваста* (Брос.) [3, с. 81].

Підводячи підсумки, можна сказати, що на формування східно-романських народів і, зокрема, їх термінології спорідненості значний вплив зробили слов'янський і тюркський субстрати. Цей вплив має глибоке історичне коріння і сходиться до часів близьких до часу формування східно-романських етносів, але воно не припинялося і значно пізніше – були виявлені запозичення, що проникли в мову молдаван Буджака, вже в останні сторіччя. Припускаємо також, що на формування різномовних народів Балкано-Карпатського регіону: румун, молдаван, угорців, слов'ян, гагаузів істотний вплив зробили середньовічні тюрко-болгари, що мали в своєму складі значний угро-фінський компонент, чия роль в історії Південно-Східної Європи до цих пір часто недооцінюється.

Список скорочень:

алб. – албанська мова, блр. – білоруська мова, болг. – болгарська мова, букв. – буквально, буковин. – буковинські говірки української мови, в.-луж. – верхньолужицька мова, угор. – угорська мова, гаг. – гагаузька мова, гаг. Болг. – говірки гагаузів Болгарії, грец. – грецька мова, гуцул. – гуцульські говірки української мови, діал. – діалектне, ст.-інд. – староіндійська мова, індоєвр. – індоєвропейські мови, лат. – латинська мова, молд. кир. – молдавська мова в кириличній графіці, комі – комі мова, ктат.-кипч. – кипчацькі діалекти кримськотатарської мови, морав. – моравський діалект, морд.-м. – мордовсько-мокшанська мова, н.-луж. – нижньолужицька мова, польск. – польська мова, ром. – романські мови, рум. – румунська мова, рос. – російська мова, серб. – сербська мова, словц. – словацька мова, слов. – слов'янські мови, словен. – словенська мова, срб.-хрв. – сербохорватська мова, удм. – удмуртська мова, укр. – українська мова, чєс. – чеська мова, чув. – чуваська мова.

Джерела та література

1. Итоги Всесоюзной переписи населения 1989 года. Состав населения сельских населенных пунктов Одесской области по численности преобладающей национальности. Статистический сборник. – Т. 9. – Одесса, 1992.
2. Перегляд результатів Всеукраїнського перепису населення 2001 року Про кількість та склад населення Одеської області за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://ukrcensus.gov.ua/regions/reg_odes/
3. Берг Л. С. Бессарабия. Страна – Люди – Хозяйство [Текст] / Л. С. Берг. – Кишинев : Universitas, 1993. – 196 с.
4. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. В 4 т. Т. 4 (Т – ящур) [Текст] / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. – 2-е изд., стер. – М. : Прогресс, 1987. – 864 с.
5. Бурячок А. А. Назви спорідненості і свояцтва в українській мові [Текст] / А. А. Бурячок. – К. : Изд-во АН УССР, 1961. – 150 с.
6. Польові матеріали автора.

7. Шабашов А. В. Гагаузы : система терминов родства и происхождение народа [Текст] / А. В. Шабашов – Одесса : Астропринт, 2002. – 740 с.
8. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. В 4 т. Т. 2 (Е – Муж) [Текст] / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. – 2-е изд., стер. – М. : Прогресс, 1986. – 672 с.
9. Лавровский П. А. Коренное значение в названиях родства у славян [Текст] / П. А. Лавровский. – СПб. : Академия наук, 1867. – 118 с.
10. Крюков М. В. Типы систем родства и их историческое соотношение / М. В. Крюков // Проблемы истории докапиталистических обществ [Текст] – Кн. 1. – М. : Наука, 1968. – С. 352-383.
11. Маркелов М. Системы родства у угро-финских народностей [Текст] / М. Маркелов // Этнография. – 1928. – № 1. – С. 44-78.
12. Мартынова Е. П. Материалы по терминологии родства и свойства хантов [Текст] / Е. П. Мартынова // Алгебра родства. – 1995. – Вып. 1. – С. 268-273.
13. Москаленко А. А. Словник діалектизмів українських говірок Одеської області. До VI Міжнародного з'їзду славістів [Текст] / А. А. Москаленко. – Одеса : [б. в.], 1958. – 76 с.
14. Шабашов А. В. Родственные отношения: реальность и терминология [Текст] / А. В. Шабашов // Гагаузы в мире и мир гагаузов. – Гагаузы в мире. Т. 1. – Комрат–Кишинев : [б. и.], 2012. – С. 425-443.
15. Артамонов М. И. История хазар. – 2-е изд. / М. И. Артамонов. – СПб. : Изд-во «Лань», 2001. – 688 с. – (Мир культуры, истории и философии).
16. Трубачев О. Н. История славянских терминов родства и некоторых древнейших терминов общественного строя [Текст] / О. Н. Трубачев. – М. : АН СССР, 1959. – 212 с.
17. Младенов Ст. Вероятни и мними остатъци от езика на Аспаруховите българи в новобългарската реч [Текст] / Ст. Младенов // Годишник на Софийският университет. Историко-филологически факултет. – 1920-1921. – XVII. – С. 201-287.
18. Бабушкин Р. В. Термины родства как факты генетической связи мордовского народа с другими финно-угорскими [Текст] / Р. В. Бабушкин // Этногенез мордовского народа. – Саранск : Мордов. кн. изд-во, 1965. – С. 344-358.
19. Чуваши. Этнографическое исследование в 2-х частях [Текст] – Ч. 2. Духовная культура / Под ред. М. Я. Сироткина, М. И. Иванова. – Чебоксары : Чуваш. книг. изд-во, 1970.
20. Егоров В. Г. Современный чувашский литературный язык в сравнительно-историческом освящении [Текст] / В. Г. Егоров. – Т. 1. – Чебоксары : Чуваш-книгоиздат, 1954. – 240 с.

Рецензенти: Верменич Я. В., д.і.н., проф.
Тригуб П. М., д.і.н., проф.

*Гоцуляк В. В., д.і.н., професор, Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна*

ВЧЕНИЙ, БУДІВНИЧИЙ ІСТОРИЧНОЇ ШКОЛИ МИКОЛА ІВАНОВИЧ БУШИН

Охарактеризовано життєвий шлях Миколи Івановича Бушина – людини, яка внесла вагомий внесок у розвиток української історичної школи, підготувала цілу плеяду молодих вчених-істориків, започаткувала серію краєзнавчих досліджень, виховала не одне покоління студентської молоді.

Ключові слова: М. Бушин, наука, історія, краєзнавство, дослідження, учні, благодійний фонд.

В. В. Гоцуляк

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, г. Черкаси, Україна

УЧЕНЫЙ, СОЗДАТЕЛЬ ИСТОРИЧЕСКОЙ ШКОЛЫ НИКОЛАЙ ИВАНОВИЧ БУШИН

Охарактеризовано жизненный путь Николая Ивановича Бушина – человека, который внес огромный вклад в развитие украинской исторической школы, подготовил целую плеяду молодых ученых-историков, положил начало серии краеведческих исследований, воспитал не одно поколение студенческой молодежи.

Ключевые слова: Н. Бушин, наука, история, краеведенье, исследование, ученики, благотворительный фонд.

Victor Hotsulyak

Bohdan Khmelnytsky Cherkasy National University, Cherkasy, Ukraine

SCIENTIST, BUILDER OF THE HISTORICAL SCHOOL OF MYKOLO IVANOVYCH BUSCHYN

This article is devoted to Mykola Ivanovych Buschyn's course of life – the person who made an outstanding contribution to the development of the Ukrainian historical school, trained the whole pleiad of young scientists-historians, gave rise to a number of local history researches and educated not one generation of student's youth.

In modern terms a particular emphasis on research bioistoriohrafichnym including figures who lived and worked in the difficult years of the Soviet era, and especially in the second half of XX - the first decade of the XXI century. Domestic historiography only collects relevant data on local scientists including Bushyn but thorough monographs about him yet available. Preferably in the form of articles and posts the most detailed biography illuminated scholar. Almost not yet received a detailed description of its scientific and socio-political outlook, attitude to the "Soviet era", and the restructuring of states in the country and during the restoration of Ukrainian statehood at the present stage of historical development.

At the same time we have an article exploration, mainly on memoirs written by colleagues and friends of the scientist and to his own testimony, although the series of publications devoid check archival and documentary sources, who are still waiting for bona fide researchers. They laid the foundations of the treasury and some hard data on the activities of the scientist.

All scientific way and purely human biography Mykola Ivanovych Buschyn's – very expressive evidence of vitality, daily an active ties with the newly established reality, the sequence of its position and high principles of responsibility for the education of young scientists, civic honesty and courage.

Keywords: M. Bushyn, science, history, local history, research, followers, charitable foundation.

В сучасних умовах певна увага приділяється біоісторіографічним дослідженням, у тому числі постатям, які жили і працювали в складні роки радянської доби і, особливо, у другій половині ХХ – першого десятиріччя ХХІ ст. Вітчизняна історіографія тільки накопичує відповідні дані про вітчизняних вчених у тому числі М. І. Бушина, але ґрунтовна монографічна праця про нього поки що відсутня. Переважно у статейно-розвідковій формі найбільш детально висвітлюється біографія вченого. Практично, ще не отримано розгорнуті характеристики його наукового й суспільно-політичного світогляду, ставлення до «радянської епохи», перебудовчих і державотворчих процесів в країні та за часи відновлення української державності на сучасному етапі історичного розвитку.

Одночасно маємо статті, розвідки, написані переважно на спогадах колег і друзів вченого та на його власних свідченнях, хоча ця серія публікацій позбавлена перевірки архівними та документальними джерелами, які ще чекають сумлінних дослідників. Вони заклали основи у скарбницю певних й достовірних даних про діяльність вченого. У них, шляхом донесення сенсу фактажу, атестовано М. І. Бушина як небуденну особистість,

вмілого організатора, вихователя чисельних учнів. У той же час сучасній громадськості та науковцям буде цікаво ознайомитися із виданням «Особистість в історії України: Микола Іванович Бушин» (Черкаси: ЧДТУ, 2013). Воно підготовлене до 75-річчя від дня народження д. і. н., професора, академіка Української академії історичних наук, заслуженого працівника освіти України, Стипендіата Президента України, Почесного громадянина селища Лисянка Черкаської області, завідувача кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету М. І. Бушина. Книга складається із трьох частин. Передмова написана першим Президентом України Л. М. Кравчуком та ректором Черкаського державного технологічного університету професором Ю. Г. Легою. У першій частині читач може ознайомитися із роздумами провідних українських істориків у тому числі О. Реєнта, А. Морозова, Т. Чубіної, М. Беспалова, В. Лазоренка, І. Федькова про наукову біографію вченого. У другій частині містяться роздуми М. І. Бушина про власне життя та деякі його наукові публікації. Третя частина складається із спогадів колег, друзів, учнів про М. І. Бушина. Взагалі, сторінки публікацій несуть інформацію про подробиці його життя, вміння приваблювати й притягувати до себе багатьох людей, печатку любові і поваги до заслуженого діяча освітянської сфери. Видання є дійсним пошануванням вченого у зв'язку з ювілейною датою. З нього стає цілком очевидним, що зроблене Миколою Івановичем Бушиним вражає. Для нащадків він є зразком всього того, що так необхідно тепер кожному в нашій незалежній Україні.

Народився М. І. Бушин 10 березня 1938 р. в Росії у селі Маріца Льговського району Курської області у селянській сім'ї. На той час батько Іван Кирсанович (1912-1976) і мати Фросина Панасівна (1912-1998) мали вже два сини – Павла та Олександра 1933 та 1936 років народження. Старший брат працював трактористом і шахтарем у Воркуті до виходу на пенсію, потім повернувся до батьків. Помер у 1994 р. Середній брат Олександр після служби у армії також працював шахтарем там, де й старший брат Павло. Дружина Ольга Сергіївна (1941) – лікар ендокринолог; син Ігор (1964) – кандидат фізико-математичних наук, доцент Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького; донька – Наталія (1973) – вчитель англійської мови Черкаської ЗОШ №5 [4, арк. 1].

Микола був найменшим сином Фросини Панасівни та Івана Кирсановича. Вони народилися в 1912 році, у 1930-х роках вступили до колгоспу. Пережили голодомори 1932-1933 і 1946 років. До останніх днів працювали в колгоспі. Їх сім'я сповна пережила бомбардування німецької авіації і воєнне лихоліття Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. [2, с. 63].

Закінчивши школу Микола мріяв стати військовим і вступити до Севастопольського мореплавного училища імені Нахімова. Однак ця мрія юнака не здійснилася [2, с. 67]. А потім, як і більшість його однолітків, виявив активність у громадській роботі і за покликанням серця дістав путівку на відбудову шахт Донбасу.

Рубіжним у житті юнака стало 19 серпня 1956 р. коли він вперше ступив на українську землю, яка назавжди для нього стала Батьківщиною. Вже протягом серпня 1956 – листопада 1957 років М. І. Бушин працював вибійником шахти № 7 тресту «Лисичанськвугілля».

З листопада 1957 по серпень 1960 рр. служив в Прикарпатському військовому окрузі у батальйоні зв'язку. Строкову службу проходив у містах Івано-Франківськ та Ужгород. Вже на кінець другого року служби він позачергово атестований як спеціаліст 3-го, 2-го класу та став майстром-телеграфістом. Незабаром посів третє місце на Всеармійських змаганнях телеграфістів. Одночасно М. І. Бушин не покидав мрії про вступ на навчання до Московського державного університету імені М. В. Ломоносова. Однак доля розпорядилася так, що Микола Іванович став студентом-істориком Ужгородського державного університету (1960-1965 рр.). Він вже пізніше першим, серед своїх однокурсників, захистив кандидатську й докторську дисертації та став професором [1, с. 6-7; 2, с. 68-89]. \

За розподілом, а тоді існувало правило не видавати диплом на руки до відпрацювання за місцем призначення [2, с. 79], з вересня 1965 р. по вересень 1966 р. вчителював у Новослобідській середній школі Путивльського району Сумської області [2, с. 93-97].

Родинні обставини та те, що дружина Ольга Сергіївна родом з Черкащини стали визначальні у подальшій долі М. І. Бушина. До цього унікального куточку української землі зі своєю самобутньою історією назавжди прикипіло серце майбутнього вченого. Тут народилися його син – Ігор, донька – Наталія [2, с. 80-92].

Отже, з 15 вересня 1966 року до листопада 1967 року М. І. Бушин вже працював вчителем історії Лисянської восьмирічної школи Лисянського району Черкаської області [2, с. 96-97].

Завдяки отриманим знанням, виявленим організаторським здібностям та умінню контактувати з людьми М. І. Бушин переходить на партійну роботу. Спершу з листопада 1967 по вересень 1968 рр. працює інструктором Лисянського райкому партії. З вересня 1968 – по серпень 1970 рр. стає слухачем Вищої партійної школи при ЦК КПУ [2, с. 87-102], потім завідувачем кабінету політосвіти Лисянського райкому партії (вересень 1970 – вересень 1971 рр.) [4, арк. 1].

Однак мрія стати вченим не покидала Миколу Івановича і з часом вона почала здійснюватися. Він з вересня 1971 по січень 1974 рр. навчався у аспірантурі Київського інституту народного господарства [2, с. 102-103]. Після навчання М. І. Бушин знову повертається на партійну роботу й працює з січня 1974 по липень 1976 року завідувачем кабінету політосвіти, завідувачем оргвідділом Лисянського РК КПУ [1, арк. 4]. Одночасно 14 травня 1976 року в Київському державному університеті ім. Тараса Шевченка М. І. Бушин захищає кандидатську дисертацію на тему: «Партійне керівництво культурним будівництвом на селі (на матеріалах Української РСР)» [2, с. 103].

Організованість, вміння не гаяти часу й самодисципліна в досягненні своєї мети дали Миколі Івановичу можливість за короткий термін опрацювати архівні матеріали, документальні джерела, масив різної літератури, узагальнити всі дані і підготувати низку статей та наукової продукції.

Рубіжним у науковій біографії вченого стає 1987 р. Тоді виходить друком монографія «Социально-культурное развитие села на современном этапе (На материалах Украинской ССР)». Вже через рік по виходу монографії у 1988 році в Академії суспільних наук (м. Москва) вчений успішно захищає докторську дисертацію на тему «Факторы социально-культурного развития современного советского села (На материалах Украинской ССР)» [4, арк. 1].

Набутий організаційний досвід дав йому можливість вирішувати масштабні завдання. Про це щиро й захоплено пишуть його біографи, колеги та вдячні учні [6, с. 255-384]. З липня 1976 по грудень 1980 рр. М. І. Бушин працює вже в Черкасах на посаді завідувача Будинком політосвіти, з грудня 1980 по грудень 1988 рр. завідувачем відділу науки та навчальних закладів Черкаського обкому Компартії України [4, арк. 1]. Про роки партійної роботи вчений досить детально описує у своїх спогадах [2, с. 105-136].

Про спогади М. І. Бушина [2, с. 61-261] потрібно сказати окремо. У них він акцентує увагу на життєвому шляху своїх батьках, своєї родини, навчанні у школі, розповідає про початок трудової біографії, службу у лавах армії, навчанні в університеті, подальший трудовий та науковий шлях. Спогади є авторським віддзеркаленням часу і побудовані на історичних фактах, оскільки відіграють подвійну роль: з одного боку, вони точно доносять час, його особливості, постаті батьків, вчителів, наставників, науковців, партійних працівників, співробітників і учнів, штрихи, прикмети, колорит, тобто дають загальний план, а з другого показують «предметно» мислення вченого притаманне Миколі Івановичу. Йому не є властиве малювання життя лише рожевою фарбою.

В своїх спогадах вчений не оминає труднощів і конфліктів, які не раз виникали в його житті. Психологічно-штрихове і водночас емоційна насиченість роблять спогади вченого досить унікальними. Самі вони поступово ширше й багатогранніше охоплюють сторінки його життя, розширюють біографічні тематично накреслені обрії, поповнюються новими іменами вчених, співробітників, учнів, відзначаються різноманітністю характеристик осіб, з якими пов'язано життя М. І. Бушина. Так, наприклад, характеристика сучасності стає ще

більш узагальнюючою і в той же час конкретно у зображенні дійсності, її провідних закономірностей й суперечностей.

Включені у спогади сюжети відіграють подвійну роль: з одного боку, вони точно доносять час, його особливості, штрихи, прикмети, колорит, тобто дають панорамне зображення життєвого шляху, а з другого, характеризують «предметно» наукове мислення властиве Миколі Івановичу. А разом, як зазначив автор у слові до читача, *«писав я їх від щирого серця» «адже всі етапи життя невід'ємні від життя мого народу: шахтар, військовослужбовець, вчений»* [2, 6, 7].

У своїх мемуарах М. І. Бушин досить відверто висвітлює свою роботу в Черкаському обкомі партії, позитивно оцінює діяльність його тодішнього першого секретаря І. К. Лутака. Вчений розповідає про стан охорони здоров'я українського села, нашу демократію сьогодні й вчора, науку та вищу школу. Зі спогадів та архівних матеріалах ми дізнаємося, що з листопада 1990 по березень 1999 рр. він працює заступником директора з навчально-виховної роботи, завідувачем кафедри природничих дисциплін, проректором, деканом по роботі з іноземними студентами, завідувачем кафедри історії Черкаського інженерно-технологічного інституту. З березня 1999 до 2001 рр. працює першим ректором Інституту соціального управління, економіки і права (м. Черкаси). З 2000 р. завідувач кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету. У вересні цього ж року М. І. Бушин затверджений членом спеціалізованої вченої ради із захисту кандидатських дисертацій за спеціальності 07.00.01 – Історія України та 07.00.02. – Всесвітня історія Донецького національного університету а в травні 2003 року членом цієї ж ради але вже із захисту докторських дисертацій на історичному факультеті Донецького національного університету.

М. І. Бушин затверджений членом ради з захисту кандидатських дисертацій Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького у травні 2003 р. за спеціальністю 07.00.01 – історія України і з березня 2010 року – за спеціальністю 07.00.02 – всесвітня історія [5, с. 161, 163, 165].

За цей час в раді Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького під керівництвом М. І. Бушина захистили кандидатські дисертації його аспіранти: С. І. Сташенко, Р. В. Буравченко, В. Є. Паскаленко. Він виступив першим опонентом по дисертації А. П. Іржавської.

Визнанням належного рівня підготовки молодих вчених, заслуги їх керівника стало присвоєно почесне звання М. І. Бушину Указом Президента України «Заслужений працівник освіти України» 20 серпня 2007 р. [2, с. 145-265; 4, арк. 1-2]. З року в рік аспіранти – здебільше випускники Черкаського державного, а нині національного університету імені Б. Хмельницького. Вчений в 2005 р. очолив громадську організацію «Товариство істориків Черкащини ім. І. О. Гуржія».

Вчений та його найкращі учні є засновниками благодійного фонду. Вдячні учні дали фонду ім'я свого вчителя. Фонд імені професора Миколи Бушина «Історична спадщина» розпочав свою роботу з грудня 2005 року і по наш час регулярно проводить регіональні конкурси для обдарованої молоді, учнів шкіл, вшановує молодих науковців-істориків, журналістів Черкаської обласної телерадіокомпанії «Рось» та ін. Отже, фонд опікується вченими-істориками, надає посильну допомогу і все можливе для підвищення ролі й авторитету історичної справи у суспільстві, займається популяризацією найкращих традицій української історичної науки.

По праву, вже багато років, М. І. Бушин очолює кафедру історії України Черкаського державного технологічного університету. За цей час створені належні умови для викладачів й співробітників кафедри, для навчання й відпочинку студентів. Микола Іванович довгий час був деканом факультету по роботі з іноземними студентами і не жалів своїх сил задля реконструкції й обладнання аудиторій.

Микола Іванович належить до істориків, які сформувалися у часи панування радянській історіографії здобреної ще залишками вульгаризаторської й ортодоксальної сталінської

«модернізованої доби». Взяті «на віру» вони переходили від покоління до покоління вчених, учителів, широкої громадськості. Навіть доба «хрущовської відлиги», коли могли відкритися нові можливості, спромоглася здійснити лише першу пробоїну на шляху до правди історії. Далі – нові заморозки та морози, тож не буде перебільшенням сказати, що в складних соціально-політичних умовах формувалося тисячі вчених таких як М. І. Бушин.

У цій епосі, яку пережили більшість істориків знайшли свій відбиток історія захисту нашої Вітчизни, післявоєнної відбудови народного господарства, соціальні зрушення, зміни у житті народу. Саме ж життя трудящого народу, викликало захоплення юнака, армійця, студента й молодого науковця М.І. Бушина. Одночасно він, як слухач ВПШ черпав сили в ленінізмі в партійній політиці, ідеї перетворення світу і як партійний працівник торкався гострих питань партійної роботи, не ховався від труднощів й протиріч і досягав певних результатів. Йдеться про ідеологічне спрямування, утвердження основоположних принципів радянського буття в шкільну, вузівську та наукову сферу, політичну просвіту, якими довелося опікуватися М. І. Бушину.

Надзвичайно важливим для майбутніх дослідників наукової біографії вченого є його оцінки минулого й сьогодення і, зокрема, часів відновлення незалежності України. Тут й глибокі роздуми над змінами, які відбулися у світі, пов'язані з крахом практики поширення комуністичної доктрини, розпадом Радянського Союзу на окремі держави, здобуття українським народом унікальної можливості мирним шляхом створити свою самостійну демократичну державу – Україну, а також оцінка реформ та негативних явищ, пов'язаних з можливістю легкої наживи шляхом перерозподілу національного багатства, народження тіншової економіки, проведення реформ заради реформ та ін. Все це та інші судження знаходимо ми у спогадах М. І. Бушина.

Одночасно вчений з болем зазначає про те, що небаченого удару водночас з економікою, наукою і охороною здоров'я зазнала система освіти, зокрема вища школа. Він детально описує свою роботу в Черкаському інженерно-технологічному інституті тепер державному технологічному університеті, розповідає про шляхи міжнародного співробітництва, діяльності як декана факультету по роботі з іноземними студентами, про гострі кути політичної боротьби, святкуванні свого 60-річного ювілею та 35-річчя подружнього життя [2, с. 145-179].

На особливу увагу заслуговує розділ спогадів «Біля витоків створення нового вузу». В ньому йдеться про створення нового вузу – «Інституту соціального управління, економіки і права», діяльність М. І. Бушина як першого ректора новоствореного вищого навчального закладу й повернення в Черкаський інженерно-технологічний інститут на посаду завідувача кафедрою історії України.

У спогадах М. І. Бушин досить виразно окреслив свої наукові здобутки а саме, як він став Людиною року – 1998. З цікавістю сприймаються розповіді про створення на Черкащині аграрного симпозіуму, формування й діяльність наукової школи, рідної кафедри професора Бушина та багато іншого.

Зазначене та інші сторінки життя й творчої біографії, безумовно, зацікавлять майбутнього дослідника життя та наукової спадщини М. І. Бушина. Одночасно нас продовжують цікавити особисті оцінки своєї діяльності й творчості. Й тут ми знову знаходимо цінні спостереження М. І. Бушина стосовно часу, в якому він жив та працював. Це стосується всієї 80-річної епохи, змалювання якої, на думку вченого лише чорними фарбами й викреслювання з історії народу є необ'єктивним. На його переконання не можна забути й відкинути бурхливу творчу діяльність нашого народу. Він жив в умовах функціонування тоталітарного режиму адміністративно-командної системи. Однак і тоді всі чесні люди сумлінно працювали, творили, підіймали країну з відсталості і розбудовували нове життя. М. І. Бушин наголошує також на тому, що *«трудящі люди створили те підґрунтя, на якому нинішні покоління працюють й живуть»* [2, с. 257].

Вчений також зазначає, що вісімдесят років історики України працювали за часів радянської влади під наглядом ЦК та функціонерів компартії і те, що в умовах перебування

республіки в складі Радянського Союзу і повної її залежності від центру будь-які етапи боротьби за незалежність України, за створення української самостійної держави весь час розглядалися як зрада. Історик також акцентує увагу на тому, що до числа зрадників автоматично потрапляли всі її державні діячі, які прагнули незалежності України.

Проте, на думку вченого, за таких умов українські історики радянської доби підготували немало цінних досліджень. Вони відшукали, опублікували і вивчили немало історичних джерел, написали багато узагальнюючих праць. Далі, наводячи періодизацію історичної науки після 1917 р. запропоновану І. Рибалкою, вчений зупиняється на окремих актуальних питаннях, пов'язаних з оцінкою розвитку історичної науки після XX з'їзду партії, виходом «Українського історичного журналу», вузівських і республіканських міжвідомчих наукових збірників, створенням 26-томного видання «Історії міст і сіл Української РСР», багатотомної «Історії Української РСР» у восьми томах, десяти книгах та ін. [2, с. 258-259].

Зі спогадів М. І. Бушина дізнаємося, що за своє життя він співпрацював і спілкувався з багатьма істориками України: В. А. Смолієм, О. П. Реєнтом, В. М. Ричкою, О. І. Гуржієм, В. М. Даниленком, С. В. Віднянським, Р. Д. Ляхом, П. В. Добровим, М. Є. Безпалим, А. Г. Морозовим, С. В. Кульчицьким, В. Г. Сарбеем, Д. Д. Данилюком, В. І. Ільком, П. М. Тригубом, О. В. Крапівіним [2, с. 259]. У спогадах М. І. Бушина ми знаходимо й оцінку наукової діяльності багатьох інших істориків, економістів та філософів.

Позитивні оцінки життєвого шляху, науково-організаційної діяльності вченого безумовно переважають ті критичні моменти, які знаходять його опоненти у тій же науковій діяльності. Це вже є даниною нашого суспільства з його строкатістю, суперечливістю та непослідовністю і просто задрістю окремих його представників. Можна зустріти дві протилежні оцінки діяльності вченого: позитивні й критичні. Як перше так й останні є свідченням того, що перед нами постає постать неординарної особистості з яскравим й самобутнім характером, не раз запальним, поривчастим й одночасно з цікавими науковими захопленнями. Одночасно Микола Іванович людина досить вимоглива, наділена організаторськими здібностями, яка спрямовує будь-який колектив від інституту, факультету, кафедри до реалізації поставлених перед ними завдань. І особливою прикметою оціночної характеристики спогадів Миколи Івановича це позитивність аналізу ним життєвого шляху, наукової діяльності та творчості.

Для прикладу наведемо змістовну розвідку Г. Галієва та Г. Некредина «З мрією про майбутнє» [2, с. 40-43], у який М. І. Бушин представ у ракурсі знавця проблем села, ініціатором аналізу проблем готовності переходу до ринкової економіки та спеціалістом у галузі соціології села та учасником творчої групи, створеної у 1989 році для проведення Всесоюзного дослідження проблеми готовності сільських мешканців до реформування у сфері економічного та духовного розвитку села. Ці ж автори стисло характеризують зміст хрестоматії «Соціальні технології виробництва в зарубіжних країнах» та «Глумачного словника» (1995), орієнтованого на пропаганду соціальних технологій де співавтором виступає М. І. Бушин.

Названі вчені також звертають увагу на сучасні проблеми, які стоять у центрі увага М. І. Бушина, активну взаємодію наукою школи вченого з діаспорою, характеризують дружні зв'язки з провідними колегами наукових центрів СНД, оцінюють дослідження ним міжнародних відносин та інші аспекти творчості. Діяльність Миколи Івановича, стверджують вчені, – спрямована на дослідження подій і процесів в історії України та їх впливу на економічний та соціальний розвиток української держави у XXI столітті [2, с. 44].

Досить детально автори публікації зупиняються й на ще одній проблемі, яка знаходиться у полі зору вченого – це діагностика процесів економічного і соціального розвитку України на початку 1990-х років. Розкриваючи зміст його концепції вчені наголошують на тому, що вона суголосна тій, яка існує в зарубіжних країнах. Саме цю концепцію М. І. Бушина реалізують при підготовці молодих спеціалістів.

Г. Ліневич у своїй розвідці «Микола Бушин – професійний історик» [2, с. 29-32] оглядово розглянув спадщину вченого. Праці М. І. Бушина він поділяє на дві групи:

- 1) наукові праці періоду роботи М. І. Бушина у партійних органах Черкаської області;
- 2) історичні праці вченого під час роботи у вищих навчальних закладах Черкащини [2, с. 29].

І. Машенко у своєму есе «Життєва мудрість» [2, с. 35-36], окрім характеристики життєвого шляху вченого, наводить відомості про наукові зв'язки свого учителя. Серед зарубіжних вчених М. І. Бушин співпрацював з Мартеном Жабою (Камерун), Лі Дінь-Дінь (КНР), Гунтером Фідлером (Німеччина), має тісні зв'язки з російськими науковцями В. М. Івановим, В. І. Патрушевим, В. П. Агафоновим, вітчизняними вченими а саме: з В. А. Смолієм, О. П. Реєнтом, В. М. Ричкою, С. В. Віднянським, П. П. Панченком, В. М. Даниленком, О. І. Гуржієм, О. Є. Лисенком, Ю. О. Храмовим та іншими [2, с. 36].

Дещо детальніше хотілося б зупинитися на питанні, пов'язаному із становленням наукових інтересів майбутнього вченого. Формування Миколи Івановича Бушина як історика відбулося у стінах Ужгородського (тепер національного) тоді державного університету на історичному факультеті. Найцінніше, що змогли дати майбутньому істориком його викладачі це посилене трудолюбство й любов до історії. Він з великою теплотою згадує свою *Alma mater* та викладачів: М. М. Лелекача, Г. В. Марченка, І. Г. Шульгу, С. В. Міщенко, М. В. Арсентьева, І. М. Гранчака, Я. І. Штернберга, М. В. Трояна, В. І. Ілька, Н. П. Баженову та ін. Найповніше про своїх наставників у вищій школі пише М. І. Бушин у книзі «Мої учні – моя гордість» [3, с. 15-21, 25-44, 46]. До рангу вчителів він відносить також С. Г. Савранського, І. К. Лутака та І. Ф. Кураса.

Як зазначалося вище, чимало років віддав М. І. Бушин найактивнішій діяльності на партійній ниві. Однак у вирішальний для себе момент вчений приймає остаточне рішення: «Я вибираю науково-педагогічну стежу». Цьому вибору вчений лишається вірним і в наш час. М. І. Бушин не раз повторює, що інтерес до минулого пов'язаний з відповідальністю за майбутнє. З'ясувати зв'язок часів, показати наші життєдайні традиції, уміло узагальнити набутий за десятиріччя досвід це – обов'язок вченого.

З приємністю потрібно відзначити, що М. І. Бушин дуже любить учнів своєї школи і з особливою теплотою пише про них у своїй книзі «Мої учні – моя гордість». Він з гордістю називає прізвища учнів, продовжувачів його справи Л. М. Горенко, І. М. Марценюк, Т. Д. Чубіна, О. М. Гордуновський, А. Г. Томіленко, І. Ю. Машенко, Ю. І. Вовк, В. Є. Трояновський, О. Л. Храмова-Баранова, С. І. Сташенко, І. Ю. Тищенко, А. І. Лисенко, Ю. М. Дученко, Л. М. Товстопят, В. Є. Вишневський, Р. В. Романенко, В. Є. Паскаленко, Р. В. Буравченко, Ю. М. Вовкотруб, Д. С. Федоренко, Н. В. Сушко, Я. Ю. Коваленко, В. В. Клименко та ін. [3, с. 79-152].

Варто зазначити, що проблематика наукових досліджень учнів школи М. І. Бушина досить різноманітна. Для прикладу наведемо лише частину з неї: порівняльний аналіз військово-політична діяльність П. Сагайдачного та Б. Хмельницького; українське селянство в соціально-економічній структурі суспільства на початку ХХ ст.; пожежна справа на Правобережній Україні в другій половині ХІХ – початку ХХ ст.; протипожежна діяльність органів місцевого управління в Південній Україні в другій половині ХІХ – початку ХХ ст.: історичний аспект; бойове застосування засобів зв'язку в оборонних і наступальних операціях першого періоду Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.); медико-санітарні наслідки Великої Вітчизняної війни для населення України та їх ліквідація в період відбудови (1943-1950 рр.); національно-культурне відродження етнічних меншин Центральної України в 90-х роках ХХ ст.; українська діаспора Республіки Башкорстан: історія формування та особливості існування в іноетнічному середовищі; підготовка наукових кадрів на Україні у 90-ті роки ХХ ст.; зелений рух в Україні: становлення, формування, функціонування; жіночий рух в Україні: економічний, політичний, соціальний та правовий аспекти (1980-2001); історичні місця та розвиток туризму у Шевченківському краї (90-ті роки ХХ ст. – початок ХХІ ст.); трансформаційні процеси у сфері пам'ятникоохоронної справи в Україні (1991 р. – початок ХХІ ст.); розвиток метрологічної виміральної техніки в Україні в останній чверті ХХ ст. та інші. Як бачимо, вона охоплює значні хронологічні межі: від історії середньовічної України до початку ХХІ ст. і є

надзвичайно актуальною.

Сам Микола Іванович є автором 300 публікацій і зокрема 20 монографій та 10 навчальних посібників [4, арк. 2; 6, с. 16]. Про нього пишуть у багатьох виданнях і серед них: «Хто є в українських суспільних науках» (1998); «Імена України. Біографічний щорічник» (1999), «Україна на межі тисячоліть. 500 впливових особистостей» (2000), «Хто є хто в Україні». Він був Президентом Черкаського наукового Центру «Інтелект» (з 1993 р.), дійсним членом Української академії наук національного прогресу (з 1992 р.), дійсним членом Міжнародної академії інформатизації (1994 р.), дійсним членом Української академії історичних наук (з 1999 р.), нагороджений Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1988), «Людина року – 1998» (Американський Біографічний Інститут).

Щоб визначити важливість внеску М. І. Бушина в історичну науку варто коротенько зупинитися на світоглядних орієнтирах історика. Він, як й більшість тогочасних істориків, пройшов еволюцію поглядів на Сталіна та сталінщину. Зокрема, прямо стверджував, що після смерті диктатора Сталіна в суспільстві більше утверджувалося розуміння того, що країна не зможе далі існувати в умовах великого терору та примусу. Відтак постійно відбувалися певні зміни у формах і методах управління як державою, так і окремими сферами життя суспільства. Учений вважає, що показником якісного зростання у цьому відношенні був перехід від авторитарного управління до колективного керівництва, що було пов'язано передусім з ім'ям Микити Сергійовича Хрущова. Як відомо його перебування біля державного керма дістало назву «хрущовської відлиги». На XX з'їзді КПРС у доповіді М. Хрущова було піддано нищівній критиці політику Сталіна, було відверто сказано про злочини сталінщини. Процес «десталінізації», що розпочався незабаром після смерті диктатора, набув глибокого змісту, охопивши всі сфери суспільного життя. Пишучи так М. І. Бушин одночасно згадував студентські роки, коли один із викладачів – Н. І. Межберг у свій час став жертвою ГУЛАГу. Цей викладач дуже цінував і відстоював погляди М. Хрущова. М. І. Бушин погоджувався з його словами про те, що ця людина назавжди залишиться в історії, як така, що зробила багато для країни та її громадян [2, с. 77-78].

Про епоху у житті країни другої половини 60-х – кінця 1980 рр. Микола Іванович також залишив відверті характеристики. Її оцінку ми знаходимо у підручниках з історії України, у підготовці яких брав участь вчений. І разом з тим він цілком позитивно оцінює діяльність на посту Першого секретаря Черкаського обкому партії І. К. Лутака, під керівництвом якого на партійній ниві довгий час працював М. І. Бушин. Взагалі роки існування Радянського Союзу вчений оцінює неоднозначно й категорично не погоджується з тим, що тодішня влада не дбала про людей. Він про це пише в другій частині своїх спогадів у главі «Наша демократія сьогодні і вчора» й наводить конкретні приклади трудових звершень. Одночасно порівнює тогочасні часи з сучасною ситуацією в Україні [2, с. 134-139].

Творчі пошуки М. І. Бушина припадають на два якісно відмінні етапи. З одного боку, разом з іншими істориками другої третини XX ст., він підводив ризику під радянською історіографією. З другого – М. І. Бушин, як переконаємося, плідно працював і працює протягом останніх двадцяти років у полі сучасної історії України. Вчений займає суголосну цьому часові з окремими винятками, і це цілком природно, позицію у питаннях історичної дидактики, напрямків історичного дослідження, популяризації історичних знань, особливо знань з історії України та ін.

У цій сфері вчений прагне ширше охопити історичний матеріал, піднятися до широких узагальнень, відобразити історію народу крізь призму боротьби за світле майбутнє. Однак історична канва по собі ще не стає сюжетом, простим слідуванням фактам історії. За допомогою узагальнення і конкретизації історичних явищ історик зображує й історичні особистості даної епохи в якій він віддано працював й характеризує суспільне середовище, яке наклало на його особистість певний відбиток.

Як цілком правильно стверджує О. П. Реєнт М. І. Бушин «...без упередження розкриває минуле – таке, яке воно було насправді. Йому вдається максимально повно відтворити історичний колорит доби. Адже саме достовірність є необхідною передумовою розвитку

історії як науки. Дуже важливо, продовжує учений, – що у своїх працях Микола Іванович усуває «білі плями» в минулому, розглядає події, які або замовчувалися, або були свідомо перекручені» [2, с. 9.].

Помітний внесок зробив М. І. Бушин й у розвиток музейної справи та формуванні фондів краєзнавчого музею у селищі міського типу Лисянці, фундатором якого він був ще в 1960-х роках. У 2003 р. М. І. Бушин фундував в Лисянці ще один музей, присвячений розвитку освіти й освітянам цього краю. У 1998 році з ініціативи і за безпосередньою участю Миколи Івановича створено Музей історії Черкаського інженерно-технологічного інституту. З 29 березня 2001 року він є директором цього музею на громадських засадах [4, арк. 1]. Це ще одне з красномовних свідчень того, що діяльність М. І. Бушина не розчинилася у хвилях просто просвітництва. Вона в кращих своїх зразках позначена прикметами справжнього науково та організаційного таланту вченого у сфері збереження історичної пам'яті.

Провідні українські вчені позитивно в цілому оцінюють діяльність М. І. Бушина й його історичної школи й дають його виразні характеристики. Той же О. П. Реєнт досить влучно зазначає: «Своє 75 Микола Іванович зустрічає у розквіті творчих сил. Хочеться побажати йому здоров'я, щастя, удачі, насаги й сил для реалізації планів і задумів. Любов до Вітчизни вимірюється не лише кількістю сказаних про неї гарних слів, а щоденною самовідданою й безкорисною працею, на благо її процвітання, на благо конкретних людей, котрі працюють поруч. Прикладом цього слугує життя й діяльність Миколи Івановича Бушина» [6, с. 20].

Особливої уваги майбутніх дослідників заслуговує також література, бібліографічні та довідкові матеріали про життя, науково-педагогічну та громадську діяльність доктора історичних наук, професора, академіка Української академії історичних наук М. І. Бушина.

Отже, увесь наукових шлях і суто людська біографія Миколи Івановича Бушина – надзвичайно виразне свідчення життєдайності, щоденних діяльних зв'язків з новоствореною дійсністю, послідовності його позиції та високих принципів відповідальності за виховання молодих вчених, громадянської чесності та мужності. Швидко і невпинно плине час. Багато ще потрібно зробити ювіляру: є учні, незавершені справи, думки – все те, що і визначає енергійну особистість у його бажанні якнайщиріше служити суспільству.

Джерела та література

1. Машенко І. Ю. Серія: Вчені Черкаського державного технологічного університету Бушин Микола Іванович. – Черкаси : Відлуння-Плюс, 2003. – 80 с.
2. Професор Микола Іванович Бушин: Україна – моя Батьківщина / За ред. проф. М. І. Бушина. – Черкаси : ЧДТУ, 2005. – 295 с.
3. Бушин М. І. Мої учні – моя гордість. – Черкаси : Черкаський ЦНТЕІ, 2010. – 2-8 с
4. Автобіографія Бушина Миколи Івановича: з особистого архіву М. І. Бушина надана авторові 25 жовтня 2011 р. – 3 арк.
5. Анотований покажчик дисертацій, захищених у спеціалізованій вченій раді К 73.053.01 Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (2004-2009 рр.) / Уклад. та авт. передмови: О. З. Силка, Л. І. Синявська. – Черкаси : Вид. відділ ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2011. – 172 с.
6. Особистість в історії України: Микола Іванович Бушин / За ред. д.і.н., проф. ЧДТУ В. М. Лазуренка. – Черкаси : ЧДТУ, 2013. – 392 с.

Рецензенти: Боряк Г. В., д.і.н., проф.
Сінкевич Є. Г., д.і.н., проф.

*Конюхов С. В., Національний університет «Львівська політехніка»,
м. Львів, Україна*

ДО ПРОБЛЕМИ ВИСВІТЛЕННЯ СУЧАСНИМИ ПОЛЬСЬКИМИ ПІДРУЧНИКАМИ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Проаналізовано особливості висвітлення діяльності українських націоналістів у роки Другої світової війни на сторінках польських підручників з історії. Звернуто увагу на те, як автори цих підручників трактують українсько-польські відносини, що склалися в 1939-1945 роках та як пояснюють участь у Другій світовій війні УПА.

Ключові слова: українсько-польські відносини, польська історіографія, Організація Українських Націоналістів, український націоналізм.

С. В. Конюхов

Національний університет «Львовская политехника», г. Львов, Украина

К ПРОБЛЕМЕ ОСВЕЩЕНИЯ СОВРЕМЕННЫМИ ПОЛЬСКИМИ УЧЕБНИКАМИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УКРАИНСКИХ НАЦИОНАЛИСТОВ В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Проанализированы особенности освещения деятельности украинских националистов в годы Второй мировой войны на страницах польских учебников по истории. Обращено внимание на то, как авторы этих учебников трактуют украинско-польские отношения, сложившиеся в 1939-1945 годах и как объясняют участие во Второй мировой войне УПА.

Ключевые слова: украинско-польские отношения, польская историография, Организация Украинских Националистов, украинский национализм.

Serhiy Konyukhov

National University «Lviv polytechnic», Lviv, Ukraine

TO THE PROBLEM OF MODERN POLISH TEXTBOOKS ENLIGHTENING THE ACTIVITY OF UKRAINIAN NATIONALISTS IN THE YEARS OF THE SECOND WORLD WAR

The proposed scientific survey proves that modern Polish historians evaluating the events of World War II and the participation of Ukrainian nationalists in the World War II mostly adhere to the principle of objectivity and unbiasedly submit their point of view on the past events. This conclusion is based on the reviewed papers by J. Topolski, W. Roszkowski, Ch. Brzoza, Andrzej L. Sowa. The authors of modern Polish history textbooks especially mark the Ukrainian nationalists' striving for independence, thus explaining the nature of their behaviour during the Polish-Ukrainian conflicts. Polish historians point to the significant extent of UPA's military operations. Although some Polish scholars do not express their point of view on the presented by themselves information about the OUN and UPA, in modern Polish textbooks still there is observed the evaluation of Ukrainian Nationalists' actions, which is consistent with the one offered by some Ukrainian historians. The positions towards the Polish-Ukrainian confrontation of the Ukrainian historian V. Vyatrovych and the Polish historian W. Roszkowski especially clearly coincide. Both researchers concluded that the Ukrainians of Galicia (Halychyna) suffered the same persecution and deportations, as Poles, organized their underground that served their national interests.

Polish historians point to the fact that the Ukrainians and Poles were in similar situations in the General Governorate (GG). However, once the Soviets, Poles and Germans were spreading the myth of some special Ukrainian collaborationism. This led to strained relations between Ukrainian and Polish.

There is not specified in detail the reasons for the Polish-Ukrainian confrontation in Polish history textbooks. However, R. Tozhetskyi identifies the following reason as the main cause of the Ukrainian nationalists' aggression: the OUN's leadership wanted to get rid of the Polish population from their territories, because it was regarded as an obstacle to the creating the Ukrainian state. But Ukrainian nationalists did not plan its physical extermination.

The main conclusion concerning the Ukrainian-Polish opposition during the World War II (the Second World War) is as follows: the activity of the Ukrainian nationalists was not aimed at the extermination of the Polish people, but sought to create an independent Ukrainian state.

In all the analyzed textbooks it is stated the opinion that the Organization of Ukrainian Nationalists was a powerful force protecting the interests of their own country and that its leaders have made every possible effort to achieve this goal. This organization was widely supported by people, which is proved by the fact that the number of its members was constantly increasing. Polish historians have noted the power of UPA's military actions as well.

Polish historians have noted the power of UPA's military actions as well. It is pleasing that in the analyzed Polish history textbooks the facts are presented objectively and unbiasedly. The authors try to present a clear and accessible material on the events of the past, and in this context they offer the information about the OUN, UPA. Even though the information is incomplete, however, it still forms the Polish students' and pupils' opinion about the importance of Ukrainian Nationalists during the World War II.

Keywords: *Ukrainian-Polish relations, Polish historiography, the Organization of Ukrainian Nationalists, Ukrainian nationalism.*

Питання про рух націоналістів у роки Другої світової війни в нашій країні довгий час або замовчувалося, або подавалося у вигідному для радянської влади баченні. Тим часом у польській науковій літературі пропагувалася історія винищення українцями польського населення на Волині, Холмщині та Галичині, йшлося про особливо вороже ставлення до нього ОУН і УПА. У низці праць польських істориків простежувалась думка про те, що УПА проводила терористичну діяльність з метою винищення мирного польського населення, про те, що українські націоналісти задля ліквідації польського руху опору співпрацювали з німецькими окупантами. Так негативний образ УПА створили польські історики Ігнаци Блюм, Ян Герхард, Веслав Шота, Ян Цапля, Генріх Домінічак [1-5]. Після ознайомлення з працями цих науковців може скластися враження, що УПА – це злочинна антипольська сила.

Однак наукові розвідки вищезгаданих дослідників припадають на так званий комуністичний період, коли все сприймалося заангажовано – крізь призму комуністичних ідей і поглядів. Як зазначає історик Р. Грицьків, з огляду на політичний розвиток Польщі, у вивченні міжнаціонального протистояння в цій країні можна виділити два періоди – комуністичний і сучасний [6, с. 182].

Сьогодні ж, коли доступ до архівів є дещо вільнішим, коли й українські, й польські історики, використовуючи численні архівні матеріали, свідчення очевидців ще раз ґрунтовно й усебічно проаналізували події Другої світової війни, можемо помітити дещо інше трактування діяльності націоналістів узагалі й українських націоналістів зокрема. Для нас важливо простежити, чи дотримуються принципу об'єктивності сучасні науковці; чи не викривляють історію нашої держави відповідно до того, як хоче та чи інша влада. З огляду на це обрана для дослідження проблема висвітлення діяльності українських націоналістів у польській науковій літературі є актуальною й потребує розгляду. Вважаємо, що дуже важливо по-науковому обґрунтовано утверджувати об'єктивне бачення минулих подій світовою громадськістю. Адже від того, як суспільство сприймає минуле та як оцінює його, значною мірою залежить майбутнє. Щоб простежити, як саме подають історію України учням, студентам, зрештою просто громадянам Польщі, ми обрали об'єктом дослідження підручники з історії, адже саме вони призначені для студій у навчальних закладах.

Зазначимо, що сучасні українські історики не є байдужими до того, як на міжнародному рівні трактують участь українців у Другій світовій війні. Саме тому вони неодноразово ретельно опрацьовували іноземну історіографію. Наприклад, у статті «Відображення в історичному наративі української діаспори УВО та ОУН у 1920-1930-х рр.», автором якої є В. П. Футала [7], показано внесок української діаспори у вивчення ідеології руху українських націоналістів. Ця стаття, в якій детально викладено погляди істориків діаспори на передумови створення ОУН, значною мірою пояснює й особливості діяльності українських націоналістів у роки Другої світової війни. Аналіз досліджень українською історіографією процесу формування Організації Українських Націоналістів поданий у праці Н. Надурак «Становлення ОУН в українських зарубіжних дослідженнях: історіографічний огляд» [8].

Висновки польських колег про діяльність ОУН викладені в низці наукових доробків відомого українського історика В. В'ятровича [9]. Польську історіографію польсько-українського конфлікту часів Другої світової війни подав й історик Р. Грицьків [6]. Обидва автори покликаються, в основному, на окремі наукові статті польських істориків та беруть до уваги лише польсько-український конфлікт.

Мета даного дослідження – простежити, як трактують діяльність націоналістів узагалі та вказати на особливості подачі інформації про ОУН та УПА на сторінках сучасних польських підручників.

Ця мета передбачає виконання таких завдань: звернути увагу на те, чи автори польських підручників з історії визнають значущість дій українських націоналістів узагалі; простежити, на які саме аспекти діяльності українських націоналістів звертають увагу;

з'ясувати, чи відповідає оцінка українського націоналістичного руху сучасними польськими істориками тій, яку пропонують українські історики.

Про український національно-визвольний рух у роки Другої світової війни польські історіографи писали й пишуть багато, розглядаючи дії ОУН та УПА з різних ракурсів. Формування міжнародних партнерських взаємовідносин, залагодження конфліктів із сусідніми державами (з українцями, німцями, чехами, росіянами та литовцями) викликають жваве зацікавлення не лише в українських, а й у польських науковців. Однак відомості, подані в польській науковій літературі, часто сповнені протиріч, подекуди містять суб'єктивні оцінки конфліктних ситуацій. На це неодноразово звертали увагу Л. Зашкільняк та М. Крикун [10], аналізуючи окремі наукові статті польських колег, здебільшого, так званого комуністичного періоду.

Ми ж візьмемо для огляду праці польських істориків сучасного періоду: К. Бжози та А.-Л. Сова «Історія Польщі 1918-1945», книгу В. Рошковського «Історія Польщі 1914-1993», найсучаснішу «Історію Польщі», автором якої є Р. Торжецький та «Історію Польщі» Є. Топольського, яка видана теж 2012 року. Книга Ч. Бжози та А.-Л. Сова є підручником з історії для студентів гуманітарного профілю й рекомендована також учнівській та студентській молоді загалом. Рецензенти цього підручника відзначають, що його автори намагалися уникнути будь-якої політичної заангажованості й навіть *«традиційних для польської історіографії пристрастей»* [11].

Простежимо, у якому ракурсі подають відомості про рух українських націоналістів відомі польські історики К. Бжоза та А.-Л. Сова. У їхній «Історії Польщі 1919-1945 рр.» відведено місце фактам збройних виступів УПА в роки Другої світової війни. Зокрема автори згадують про те, що групи УПА в польських воєводствах діяли активно [12, s. 602]. Однак при цьому тут йдеться про співпрацю ОУН з націонал-соціалістичною партією Німеччини, зокрема на початковому етапі війни, в 1939-1941 роках. Згідно з тезами, які подає цей польський підручник з історії, німці використовували українців для виявлення польських законспірованих підпільних діячів, які перетинали кордон. У підручнику стверджується, що українці були в Генеральному Губернаторстві (ГГ) привілейованими громадянами [12, s. 568]. Поясненням цього, вважають автори, може бути створення в травні 1940 року Українського центрального комітету (УЦК) під керівництвом В. Кубійовича, який займався громадською та видавничою діяльністю, репрезентуючи українців перед німецькою владою. Також на підтримку тези про привілейований стан українців у Генеральному Губернаторстві, на думку польських істориків, може бути той факт, що завдяки діяльності УЦК було відновлено Автокефальну Православну Церкву в ГГ, очолену митрополитом Діонісієм із двома єпископами – Іларіоном і Палладієм [12, s. 569]. Однак хочемо нагадати, що подібні до УЦК комітети мали й поляки та євреї.

Вважаємо, що вимушена «співпраця» українців (зрештою й поляків) з німецькими окупантами не пояснювалась ідейними мотивами, а була наслідком пристосування до обставин, які склалися. К. Бжоза та А.-Л. Сова на цьому чомусь не наголошують. Видається, що вони лише констатують факти, не коментуючи їх. Вважаємо, що інформація в підручнику з історії, яку подають без належної оцінки, може сприйматися по-різному. В аналізованій «Історії Польщі» зазначено таке: *«історики Польщі не мають сумніву, що характер протистояння польського й українського народів мав організований характер; з українського боку вказівки йшли від центрального керівництва ОУН та УПА, і безпосередньо діями упівців керував Д. Клячківський (Клим Савур)»* [12, s. 602]. Ці ж автори беруть до уваги й твердження українських колег істориків про те, що напади українських націоналістів на польських осадників часто мали характер спонтанний, іноді сутички виникали й без участі збройних формувань ОУН чи УПА. Вони зазначають, що існує думка про те, що сутички поляків і українців нерідко провокувала радянська влада або німці, але самі автори не підтверджують цього [12, s. 603]. В підручнику зовсім не згадано про причини дій українських націоналістів. А саме такі відомості допомогли б польським учням, студентам об'єктивно оцінити тогочасні події взагалі й пояснити діяльність УПА зокрема.

Аналіз «Історії Польщі 1918-1945 рр.» К. Бжози та А.-Л. Сиви засвідчив, що автори цього підручника вказують на значення українських націоналістів у Другій світовій війні, відзначають розмах дій ОУН та УПА, однак відомості подають неповно, іноді оминають важливі для розуміння історії факти.

Сміливим дослідженням, на наш погляд, є книжка еміграційного історика В. Рошковського (А. Альберта) «Історія Польщі 1914-1990». У ній була представлена нетрадиційна, як на польську історичну науку тих часів, концепція історії Польщі ХХ ст. [13]. Мабуть, саме тому ця праця перевидавалася вже десять разів. Останнє видання здійснено 2006 року.

Отже, простежимо, як подає відомості про українських націоналістів цей дуже популярний у Польщі історик. В. Рошковський у вступі до своєї праці зазначає, що його найновіша історія Польщі є спробою синтезу історичних відомостей [14, s. 5].

Справді, у підручнику В. Рошковського питанню українсько-польських стосунків відведено дещо більше місця, ніж у підручнику К. Бжози та А.-Л. Сиви. Так, у десятому розділі «Втручання в Польщу» («Gwałt na Polsce») відзначено розмах діяльності УПА. У підрозділі «Польсько-українська боротьба» («Walki polsko-ukraińskie») сказано, що війна й окупація загострили конфлікт між поляками й українцями в Східній Галичині й на Волині. На чолі руху українського впевнено стояла група ОУН, у збройних сутичках активну участь брала УПА [14, s. 126]. Автор вказує на причини активних дій з боку поляків та українців: *«...коли УПА розпочало акцію «деполонізації», то поляки почали організовувати в Східній Галичині й на Волині самооборону або ж навіть вступати, не підкоряючись наказам АК, до відділів оборони (т.зв. «шуцманшафтів»), які боролись проти українців. Ці вбивства толерували німці, також значною мірою конфлікт між поляками й українцями провокували радянські партизани, якими керували офіцери НКВС»* [14, s. 127].

В іншому ж підрозділі «Боротьба з УПА» («Walki z UPA») знову ж таки подано оцінку протистояння поляків та українців. На відміну від своїх колег Ч. Бжози та А.-Л. Сиви В. Рошковський прямо стверджує: *«Неодноразово звірства провокували відділи НКВС. У відповідь групи УПА чинили вбивства польських громадян»* [14, s. 161]. Аналіз «Історії Польщі 1914-1993 рр.» засвідчує, що автор В. Рошковський намагається об'єктивно подати історію конфлікту поляків та українців у роки Другої світової війни. Він і справді прагне враховувати причини протистояння не лише з боку поляків, а й з боку українців. Опрацьовані цим істориком відповідні документи й інші матеріали дали йому змогу зробити сміливі узагальнення на відміну від Ч. Бжози та А.-Л. Сиви, які намагаються бути обережними й уникати чітких висновків.

Вважаємо, що й на висвітлення історичних подій усе ж впливає суб'єктивний фактор, тобто позиція автора дослідження. Український дослідник українсько-польського конфлікту В. В'ятрович за допомогою документів, свідчень, конкретних фактів доводить, що провокації конфлікту все ж таки були [9], тобто позиція українського історика В. В'ятровича і польського історика В. Рошковського щодо польсько-українського протистояння збігаються. Ці історики сходяться на думці про те, що українці Галичини зазнали таких самих репресій і депортацій, як і поляки, організовували своє підпілля, яке керувалося власними національними інтересами. Незважаючи на схожість ситуації, в якій опинилися українці та поляки в Генеральному губернаторстві (ГГ), внаслідок тривалого поширення поляками, німцями та радянською стороною міфу про особливий «український колабораціонізм» стосунки між двома провідними націями ГГ (поляками та українцями) в роки війни перебували вкрай напруженими.

Сміливим дослідженням, на нашу думку, є підручник з історії, виданий 2012 р. професором Р. Тожецьким. Цей автор в одному зі своїх інтерв'ю «Газеті виборчій» зазначав: *«...на основі знаних мені польських, українських документів і усних переказів не можна визнати, що діяльність українських партизанів була спрямована в спосіб свідомий і цілеспрямований на винищення польського населення. Справді, керівництво ОУН хотіло позбутися польського населення з тих теренів, оскільки його розцінювали як перешкоду для*

створення української держави, однак не планувалося його фізичного винищення. Такого типу акції були часто стихійним відрухом мас і локальних командирів, у багатьох випадках акція вийшла з-під контролю УПА, в інших – не вміли чи не хотіли, на чому варто наголосити, її опанувати. Це була особливо жорстока війна, але все ж війна. Якщо говорити про геноцид, то кожне взаємне вирізання одних людей іншими є геноцидом, але з обох сторін» [15, с. 61].

В «Історії Польщі» Р. Тожецький констатує, що в результаті польсько-українських сутичок було від 80 до 100 тисяч жертв [16, s. 262]. Показуючи розмах польсько-українського протистояння, використовуючи документи не тільки польські, а й документи ОУН, історик робить такий вислід: діяльність українських націоналістів не була спрямована на винищення польського народу, а мала на меті створення української незалежної держави.

Вважаємо, що підручник Р. Тожецького «Історія Польщі» є достойним виданням, в якому врахована не лише позиція поляків у роки Другої світової війни, а й «правда» українських націоналістів.

Сьогодні ж важливим для українсько-польських стосунків є питання порозуміння і формування спільної, об'єктивної історії про існування українських та польських націоналістичних організацій. До і під час Другої світової війни поляки, як правило, не висловлювали бажання враховувати національні інтереси українців. Вочевидь, схожих помилок припускались й ідеологи української політичної думки того часу. Деякі спроби налагодити співпрацю у боротьбі з тоталітарним режимом СРСР можемо спостерегти вже після перемоги над Німеччиною. Р. Тожецький у своєму підручнику доводить, що, незважаючи на протистояння українських та польських націоналістичних сил у певні проміжки історії, необхідно творити нову історію, яка ґрунтуватиметься на взаємоповазі й взаєморозумінні сусідніх народів.

Не обминає питання діяльності українських націоналістів у роки Другої світової війни й автор «Історії Польщі» Є. Топольський. Він традиційно констатує, що ще до початку війни активно діяла політична організація ОУН, з ініціативи якої 14 жовтня 1942 року було утворено УПА [16, s. 262]. Сучасний історик хоч і не подає нового фактичного матеріалу, та по-своєму оригінально трактує вже відомі факти, подає свіжі концептуальні підходи до висвітлюваних подій, незаангажовано й відносно об'єктивно пояснює тактику УПА. Однак у його праці проблемі висвітлення участі УПА у Другій світовій війні відведено дуже мало місця.

Наш аналіз зазначених праць засвідчив, що польські науковці високо оцінюють організаційну активність українських націоналістів. Так, констатуючи, що ще до початку Другої світової війни активно діяла політична організація ОУН, з ініціативи якої 14 жовтня 1942 року була утворена УПА [16, s. 262], у польських підручниках сказано: під кінець 1942 року були створені в Східній Галичині перші відділи Української Повстанської Армії (УПА), очолювані С. Бандерою, які діяли дуже активно [14, s. 126-127]. Описуючи події Другої світової війни, автор зазначає, що в польських воєводствах діяли збройні групи УПА, які налічували 1,5-2 тисячі осіб, не рахуючи тих, які боролись із радянською владою на східному кордоні. Дослідник Є. Топольський також стверджує, що українські націоналісти діяли дуже інтенсивно [16, s. 262]. Така думка простежується і в підручнику «Історії Польщі 1918-1945», авторами якої є К. Бжоза та А.-Л. Сова [12, s. 602].

Український історик Т. Гривул стверджує, що сприяли цьому й дії польської влади, яка вже з перших днів Другої світової війни змушувала польських патріотів боротися проти «української загрози», українського визвольного руху і проти української державності [17, с. 93]. У польських підручниках про це не йдеться. Можливо, їхні автори просто не хочуть акцентувати на цьому уваги читачів. Однак на сторінках польських підручників з історії можна натрапити на твердження про антипольські збройні виступи з боку українських націоналістів [17, с. 94]. Вважаємо, що сьогодні, попри закиди польських істориків про антипольські та антиєврейські акції ОУН, варто також звернути увагу на погроми, організовані поляками проти українського населення вже в перші місяці війни. Наприклад,

відомо, що у ніч на 17 вересня 1939 р. польська молодь із «Народної оборони» планувала провести у Товмачі та інших повітових містечках масові вбивства української інтелігенції. Все ж цей задум не був реалізований, тому що деякі поляки повідомили своїх шкільних товаришів українців, а пізніше стало відомо про вступ у війну СРСР [18, с. 502]. Однак в Самбірському повіті групи, утворені з тих же членів «Народної оборони», Корпусу Охорони Пограниччя, поліції та інших організацій спалили село Жукотин і тридцять господарств у селі Недільна, здійснили вбивства людей у селах Старосамбірського повіту Верхній Лужок, Розлуч, Бусовиська, Спас, Тершів, а також у Старому Самборі [19, с. 4-5]. Антиукраїнські акції за ініціативи «Народної оборони» були проведені й у Стрийському повіті, де арештували і ставили людей перед військовим судом, звинувачуючи у шпигунстві тільки за те, що вона взута в чоботи білого кольору. На Стрийщині, як і в інших місцевостях, польські організації вбивали селян без всякої причини [20, с. 4]. І таких фактів можна навести безліч. Вони зафіксовані на сторінках тогочасних газет, у «Літописі УПА» та в пам'яті очевидців подій. Однак автори польських підручників з історії довгий час не згадують про подібне. Можливо, тому що їм не відомі такі факти, а можливо, через те, що побоюються сформулювати «неправильну думку» про свою націю.

Проаналізований нами матеріал дає змогу стверджувати, що автори польських підручників з історії не завжди детально розповідають про діяльність борців за незалежність окупованих держав. Так, про військово-цивільну організацію ВіН (*Wolność i Niezawisłość*) під керівництвом ген. Фільдорфа («Ніла») ¹ Ч. Бжоза і А.-Л. Сова розповідають небагато [12, с. 667]. Водночас в підручнику для старших класів В. Рошковського є згадка навіть про тимчасове порозуміння між УПА і ВіН, результатом якого була спільна атака проти радянського гарнізону в Грубешові 26 травня 1946 року [14, с. 161].

Загалом же, наші спостереження довели, що автори сучасних польських підручників з історії відзначають прагнення українських націоналістів до незалежності, пояснюючи цим характер їхньої поведінки під час польсько-українських конфліктів. Польські історики вказують на значний розмах бойових дій УПА. І хоч деякі польські науковці не висловлюють свого бачення на подані ними ж відомості про ОУН та УПА, на сторінках сучасних польських підручників усе ж простежується така оцінка дій українських націоналістів, яка відповідає тій, яку пропонують деякі українські історики.

Оскільки проаналізовані нами праці є підручниками з історії й зорієнтовані на учнівську та університетську аудиторію, приємно вражає те, що автори цих підручників намагалися уникнути будь-якої заангажованості. Матеріал про дії українських націоналістів у роки Другої світової війни із зацікавленням можуть сприймати і науковці, і неспеціалісти в галузі історії. Знайомство ж з питаннями, що пов'язані з українсько-польськими відносинами, які склалися в роки війни, будуть корисними й для українського читача. Відзначаючи здебільшого об'єктивний підхід польських істориків до висвітлення діяльності УПА, мусимо також вказати, що для того, щоб повніше осягнути історичну місію українських націоналістів в роки Другої світової війни, недостатньо почерпнути інформацію лише з підручників. Цьому повинні сприяти й інші розвідки науковців, які допоможуть і полякам, і українцям більш детально дослідити діяльність українських націоналістів.

Джерела та література

1. Blum I. *Udział wojska Polskiego w walce o utrwalenie władzy ludowej. Walki z bandamy UPA* / Ignacy Blum // *Wojskowy Przegląd Historyczny*. – 1959. – Nr. 1. – S. 3-29
2. Gerhard J. *Dalsze szczegóły walk z bandamy UPA i WiN na południowo-wschodnim obszarze Polski* / Jan Gerhard // *WPH*. – Nr. 4. – S. 304-335.
3. Szota W. Z. *Zarys rozwoju OUN i UPA* / Wiesław Szota // *WPH*. 1963. – Nr. 1. – S. 163-218.
4. Czapla J. *Walka z OUN-UPA w latach 1944-1947 (Kureń «Żeleznika»)* / Jan Czapla // *Z walk przeciwko zbrojnemu podziemi 1944-1947* / Pod. red. M. Turlejskiej. – Warszawa, 1966. – S. 359-424.
5. Dominiczak H. *Wojska Ochrony Pogranicza w latach 1945-1948* / Henryk Dominiczak. – Warszawa, 1971. – 382 s.

¹ Польська військово-цивільна антикомуністична організація, заснована 2 вересня 1945 року у Варшаві.

6. Грицьків Р. Польська історіографія українсько-польського конфлікту часів Другої світової війни / Роман Грицьків // Український визвольний рух. Збірник 2: Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни. – Львів, 2003. – 208 с.
7. Футала В. П. Відображення в історичному наративі української діаспори УВО та ОУН у 1920-1930-х рр. / Василь Футала // Держава та армія. Вісник національного університету «Львівська політехніка». – № 724. – Львів : НУ «Львівська політехніка», 2012. – С. 190-197.
8. На дурак Н. Становлення ОУН в українських зарубіжних дослідженнях: історіографічний огляд / Наталія Надурак // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 46. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка. – Львів, 2011. – С. 273-290.
9. В'ятрович В. М. Друга польсько-українська війна. 1942-1947 / Володимир В'ятрович. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія». – 288 с.
10. Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Леонід Зашкільняк, Микола Крикун. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, Інститут історичних досліджень, Центр історичної полоністики, 2002. – 752 с.
11. Ільюшин І. І. Бжоза Ч., Сова А.-Л. Історія Польщі 1918-1945. Historia Polski 1918-1945 / Ігор Ільюшин // Укр. іст. журн. – 2008. – № 1. – С. 216-219.
12. Brzoza Cz., Sowa A.-L. Historia Polski 1918-1945 / Czesław Brzoza, Andrzej L. Sowa. – Kraków : Wyd-wo literackie, 2006. – 754 s.
13. Roszkowski W. (Andrzej Albert). Historia Polski 1914-1990 / Wojciech Roszkowski. – Warszawa, 1991. – 440 s.
14. Roszkowski W. Historia Polski 1914-1993 / Wojciech Roszkowski. – Warszawa : Wzdownictwo Naukowe PWN Sp. z o.o., 1994. – 454 s.
15. Коріння трагедії. З проф. Ришардом Тожецьким розмовляє Іза Хруслінська // Волинь: дві пам'яті. Збірка статей, опублікованих у «Газеті виборчій» / Пер. з пол. ; упоряд. М. Войцеховський. – К. – Варшава : Дух і літера, Об'єднання українців у Польщі, 2009. – 304 с.
16. Topolski J. Historia Polski / Jerzy Topolski. – Poznań : Wydawnictwo Poznańskie, 2012. – 344 s.
17. Гриву Т. Польський терор проти українського населення в 1939 та в 1941 рр. / Тарас Гривул // Український визвольний рух. – Зошит 2. – Львів : МС, 2003. – С. 86-94.
18. Макух І. На народній службі: Спогади / Іван Макух. – К. : Основні цінності, 2001. – 572 с.
19. Кривавий вересень у Старосамбірщині // Краківські вісті. – Ч. 40. – 1940. – 19 травня.
20. Пахаль І. Страшні звірства поляків у Стрийщині / Іван Пахаль // Краківські вісті. – Ч. 29. – 1940. – 17 квітня.

Рецензенти: Боряк Г. В., д.і.н., проф.
Сінкевич Є. Г., д.і.н., проф.

© Конюхов С. В., 2013

Дата надходження статті до редколегії 20.03.2013

Котляр Ю. В., д.і.н., професор, Чорноморський державний університет
імені Петра Могили м. Миколаїв, Україна

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА 1917-1929 рр. У ТВОРАХ ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДНИКІВ

Розглянуто питання дослідження історії українського селянства 1917-1929 рр. в працях дослідників з діаспори та далекого зарубіжжя. Виділено два важливих аспекти: повстанський рух та становище селянства в добу нової економічної політики. Важливе значення для вивчення повстанського руху має періодизація війн більшовиків проти селянства А. Безансона та А. Граціозі. Найбільш повно оцінка нової економічної політики представлена в працях американського економіста В. Бандери. Він вважав, що неї не було не перехідною політикою, а чітко визначеною, функціональною системою, яка давала шлях новому економічному режиму.

Ключові слова: історіографія, селянство, діаспора, повстанський рух, нова економічна політика.

Ю. В. Котляр

Чорноморський державний університет імені Петра Могили, м. Миколаїв, Україна

ИСТОРИЯ УКРАИНСКОГО КРЕСТЬЯНСТВА 1917-1929 гг. В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ЗАРУБЕЖНЫХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ

Рассмотрен вопрос исследования истории украинского крестьянства 1917-1929 гг. в трудах исследователей из диаспоры и дальнего зарубежья. Выделены два важных аспекта: повстанческое движение и положение крестьянства во время новой экономической политики. Важное значение для изучения повстанческого движения имеет периодизация войн большевиков против крестьянства А. Безансона и А. Грациози. Наиболее полно оценка новой экономической политики представлена в трудах американского экономиста В. Бандеры. Он считал, что не она была не переходной политикой, а четко определенной, функциональной системой, которая давала путь новому экономическому режиму.

Ключевые слова: историография, крестьянство, диаспора, повстанческое движение, новая экономическая политика.

Yuriy Kotlyar

Petro Mohyla Black Sea State University, Mykolaiv, Ukraine

HISTORY OF UKRAINIAN PEASANTRY 1917-1929 IN WORKS OF FOREIGN RESEARCHERS

The question of research of history of the Ukrainian peasantry is considered 1917-1929 in labours of researchers from a diaspora and distant foreignness. Two important aspects are selected: insurgent motion and position of peasantry is in time of new economic policy. An important value for the study of insurgent motion is had division into periods of wars of bolshevists against the peasantry of A. Bezansona and A. Graciosi. Most full the estimation of new economic policy is presented in labours of the American economist V. Bandera. He considered that a new economic policy had been a transitional not policy, but expressly certain, functional system which gave a way the new economic mode.

The question of studying the history of the Ukrainian peasantry 1917-1929, in the works of researchers from the Diaspora and far abroad. Singled out two important aspects: the insurgency and the condition of the peasantry during the new economic policy. Important for studying the insurgency has periodization of war of the Bolsheviks against the peasantry A. Besancon and A. Graziosi. A. Graziosi, in contrast to A. Besancon extends the territorial scope of confrontation between the Bolsheviks and the peasants, considering it «a large peasant war in the USSR». A. Adams was the situation in Ukraine in 1921-1923, as a spontaneous, anarchist and a bloody rebellion of the peasant masses, which allegedly do not have any political program and thought only about the satisfaction of their most immediate social interests. Labor, in which objectively investigated by anti-Bolshevik uprising, could be called the book of the Israeli historian M. Frenkin.

Scientific works of Ukrainian historians of the Diaspora, where the insurgency in Ukraine there is not many. Article L. Poltava of the «Ukrainian insurgent units in 1919-1920 (new Soviet documents)» it's not up to its name, as the information was taken by the author mainly from the Soviet historical literature, and not from the archival and published documents. Some historians of the Ukrainian Diaspora only superficially dealt with the problem of the insurgency, considering it in the context of various historical issues. This trend is observed in the Canadian historians E. Pasternak and M. Palij. The authors consider the situation of Ukraine under the rule of the Bolsheviks in 1919-1939, and the history of the Second Winter journey.

The new economic policy was also reflected in the works of the researchers of the far abroad. The problem of the NEP was studied V. Oikan. This work gave an opportunity not only to make a conclusion about the imperfection of the new economic policy of the Bolsheviks, but also to reach the level of generalization of the world scale. R. Daniels assessed the NEP as a return to the stage of bourgeois-democratic revolution, and in General - a deviation from Marxist ideals and «rebirth of Leninism». T. Anderson considered NEP «new capitalist politics in socialist theory».

Supported this point of view, and E. Lyons, who called NEP «compromise with capitalism» under the name of «state capitalism». A. Meyer in the book «Soviet political system» characterize the NEP as a system, in which the «peacefully co-existed capitalism and socialism».

The most complete assessment of the new economic policy is presented in the works of the economist V. Bandera. He believed that the NEP was not transition policies, and clear, functional system, which gave way to a new economic regime.

Thus, historians from the Diaspora and foreign scientists by their works serves new materials for reflection, make non-standard conclusions of many problems of the history of the Ukrainian peasantry period of the national-democratic revolution and the new economic policy. However, most of these works created on the basis of a small number of sources, and therefore the facts stated in them, need to be carefully checked.

Keywords: historiography, peasantry, diaspora, insurgent motion, new economic policy.

Селянське питання в Україні належить до категорії «вічних». Згідно визначення М. Грушевського: «Головною підставою сеї Великої України це довго, коли не завсиди буде селянство, і на тім прийдеться її будувати» [18, с. LXVII-LXVIII]. Тому вивчення історії українського селянства в добу цивілізаційних перетворень є актуальним.

В зарубіжній історіографії не вщухає інтерес до проблем історії періоду української національної революції, громадянської війни та становлення тоталітарного суспільства і особливо до ролі у всіх цих неоднозначних подіях селянства. В наукових доробках розглядаються як загальні питання, так і окремі їх аспекти.

Мета нашої статті показати досягнення зарубіжної історіографії стосовно висвітлення історії українського селянства в двох важливих аспектах: повстанський рух та нова економічна політика.

Проблематика, пов'язана з селянським повстанським рухом знайшла своє відображення в цілому ряді праць як істориків з української діаспори так і зарубіжних вчених. Війнам більшовиків проти українського селянства присвячені роботи А. Безансона [13, с. 128-132] та А. Граціозі [6]. Автори подають дві точки зору на періодизацію «війни більшовиків проти селян». А. Безансон виділяє чотири фази війни:

- 1918-1921 – відкрите збройне протистояння більшовицьких військ та селянських повстанських загонів.
- 1928 – ліквідація «куркульства».
- 1929-1932 – винищення селянської еліти, запровадження колгоспного ладу.
- 1932-1933 – терор голодом, геноцид проти українського селянства.

А. Граціозі, досліджуючи українське повстанство, стверджує: «За можливим винятком тогочасної Мексиканської революції, тут [в Україні] розгорнувся перший селянський національно- та соціально-визвольний рух у столітті, яке потім бачило багато таких рухів. Очевидно, саме тому, що це був перший такий рух, і через його українські особливості, його риси часом не є цілком виразними, але їх можна безпомилково впізнати» [17, с. 21].

А. Граціозі, на відміну від А. Безансона, дещо розширює територіальні рамки протистояння більшовиків і селян, вважаючи його «великою селянською війною в СРСР». При цьому він виділяє наступні етапи:

- Увертюра, 1917 рік.
- Акт перший, 1918-1922.
- Інтерлюдія (перемир'я), 1922-1927.
- Акт другий і останній, 1928-1933.

Як видно з цих періодизацій останнім етапом (фазою) є період голодомору після якого збройне протистояння селян та більшовицької (тоталітарної) системи перестає існувати.

А. Адамс представляв ситуацію в Україні у 1921-1923 рр. як стихійний, анархічний та кривавий бунт селянських мас, що нібито не мали жодної політичної програми і думали тільки про задоволення своїх найбільш безпосередніх соціальних інтересів (так звана селянська війна проти «міських» режимів) [1]. Англійський історик Л. Шапіро доводить, що повстанський рух було ліквідовано не стільки через введення продподатку на початку непу, а тому, що всю силу Червоної армії в 1922 р. було кинуте на придушення селянських повстань [10; 11].

Працею, в якій об'єктивно досліджено антибільшовицький повстанський рух, можна назвати книгу ізраїльського історика М. Френкіна «Трагедия крестьянских восстаний в России 1918-1921 гг.» [29]. Автор визначив роль і значення селянства в Російській імперії, наслідки відміни кріпосного права, незавершеність Столипінської аграрної реформи. М. Френкін показав особливості селянського землекористування після приходу до влади більшовиків, наслідки декрету «Про землю», процес створення та функціонування більшовицьких продзагонів. Він провів неупереджене вивчення історії антибільшовицьких селянських повстань у Росії в 1918-1921 рр. та приділив особливу увагу повстанням у національних регіонах колишньої Російської імперії. Окремий розділ книги «Комуністична експансія та селянство України» присвячено оцінці повстанства в Україні. Було розглянуто історичні передумови розгортання повстанського руху, досліджено його етапи та розвиток у період з 1919-го по 1921 рр. М. Френкін критично оцінив стан державності Української Народної Республіки; окрему увагу приділив проблемі єврейських погромів, об'єктивно оцінюючи відповідальність за них як українських повстанських формувань так і державних структур УНР. Однак, зосередившись на ретельному аналізі політичних та соціально-економічних причин розгортання повстанського руху в Україні у 1919-1921 рр., автор приділив досить незначну увагу висвітленню подій, пов'язаних з антибільшовицькими повстаннями.

Наукових праць українських істориків діаспори, у яких розглядається повстанський рух в Україні було не багато. В. Іванис вважав, що головною причиною отаманщини була невирішеність національного питання, зокрема єврейського [20]. І. Нагаєвський виділяв релігійне питання однією з головних причин антибільшовицьких повстань [23].

Стаття Л. Полтави «Українські повстанські загони в 1919-1920 роках (за новими радянськими документами)» не зовсім відповідає своїй назві, оскільки подана інформація була вилучена автором в основному з радянської історичної літератури, а не з архівних, або опублікованих документів [27, с. 26-33]. В. Плющ досить докладно розглянув та обґрунтував передумови для розвитку підпільної антикомуністичної боротьби, яку він не відокремлював від повстанського руху. При написанні роботи автор використав головним чином зарубіжні джерела, які були у розпорядженні української еміграції [26].

Деякі історики української діаспори лише поверхово торкалися проблеми повстанського руху, розглядаючи її в контексті різних історичних проблем. Вказана тенденція спостерігається у канадських істориків Є. Пастернака та М. Палія. Автори розглядають становище України під владою більшовиків у 1919-1939 рр. та історію Другого Зимового походу [9; 25].

Для розуміння ментальності селянського повстанського руху певне значення мають праці Д. Донцова та І. Лисяка-Рудницького. Слабкість повстанства Д. Донцов вбачав у відсутності «*емотивного початку*», хоча більш вірогідна думка І. Лисяка-Рудницького про низький рівень організації – «*логосу*» в партизанському русі селян [19; 22].

Нова економічна політика також знайшла своє відображення і у працях дослідників далекого зарубіжжя. Зокрема, у праці канадського історика українського походження О. Субтельного «Україна: історія» [28] у стислому вигляді показано причини, сутність та позитивні наслідки непу. Вчений не ставив за мету глибоке дослідження нової економічної політики, тож інформаційна насиченість цього розділу праці нам здається недостатньою, а висновки – загальними.

Проблеми непу досліджував В. Ойкен. Ця праця дала змогу не тільки зробити висновок про необміркованість і недосконалість нової економічної політики більшовиків, а й вийти на рівень узагальнень світового масштабу. На думку В. Ойкена, з часів Першої світової війни економічна політика в багатьох країнах набуває характеру експерименту [24]. Залишається додати: радянські спроби мали на меті пристосувати ринкові відносини до комуністичної доктрини.

Р. Деніелс оцінював неп як повернення до стадії буржуазно-демократичної революції і в цілому – відступ від марксистських ідеалів та «*переродження ленінізму*» [5]. Т. Андерсон

вважав неп «*новою капіталістичною політикою в соціалістичній теорії*» [2]. Підтримував цю точку зору і С. Лайонс, який називав неп «*компромісом з капіталізмом*» під назвою «*державний капіталізм*» [7]. А. Мейєр в книзі «*Радянська політична система*» характеризував неп як «*соціально-економічне міжвладдя*», при якому «*мирно співіснували*» капіталізм і соціалізм [8]. У вказаному плані найбільш характерна концепція А. Улана. Даючи визначення сутності «*нового суспільства*», автор вважав, що воно «*не може бути названо ні соціалістичним, ні перехідним*». Адже, на думку А. Улана, були допущені капіталістичні елементи в місті та індивідуальні виробники в сільському господарстві [12].

Однак, найбільш повно оцінка економічної моделі початкового періоду непу представлена в працях американського економіста В. Бандери. У статтях «*Нова економічна політика (НЕП) як економічна система*» та «*Ринкова орієнтація державних підприємств у роки НЕПу*» В. Бандера заперечував тим авторам, що стверджували, нібито неп – повернення до капіталізму або прелюдія соціалізму. Він вважав, що неп «*був не перехідною політикою, а чітко визначеною, функціональною системою*», яка давала шлях «*новому економічному режиму*» [3, с. 110-120; 4, с. 265-231]. При цьому автор доводить до читача думку, що не потрібно було щось змінювати в цій системі, особливо переходити до колективізації. Необхідно було зупинитися на стадії непу, ставши на шлях його вдосконалення.

Значний фактологічний матеріал про суспільно-політичні та соціально-економічні процеси в СРСР у 20-х роках ХХ ст. узагальнив англійський радянолог Е. Карр у працях «*Більшовицька революція 1917-1923*», «*Міжцарство. 1923-1924*», «*Соціалізм в одній країні. 1926-1929*». У 1990 р. московське видавництво «*Прогрес*» видало чотири книги Е. Карра. У кожній із них міститься матеріал про становище у сільськогосподарському виробництві СРСР в добу нової економічної політики та проведення суцільної колективізації. Позитивно оцінюючи декрет про продовольчий податок, Е. Карр водночас вказує, що існувало чимало чинників, які не сприяли його послідовному виконанню. Зокрема, на думку історика, це зумовлювалося забороною оренди землі та використання найманої праці. Критично оцінюється і постанова ВУЦВК «*Основний закон про трудове землекористування*», яка однаково визнавала артіль, общину, ізольовані володіння типу хуторів, а також комбінації цих форм землекористування. Е. Карр особливо підкреслив, що введення непу теоретично не вплинуло на офіційну підтримку радгоспів, комун чи артілей. Автор дотримувався думки, що радянська аграрна політика періоду непу втілювала принцип зрівнялівки у соціальному становищі селян, вела до насильницької диференціації у селянському середовищі [21].

Значну увагу дослідженню процесів в українському селі приділяли історики та економісти з української діаспори С. Бородаєвський та І. Витанович. У більшості їх праць досліджуються проблеми розвитку сільськогосподарської кооперації [14; 15; 16]. Монографія І. Витановича «*Історія українського кооперативного руху*» охоплює період з ХІХ ст. до початку 60-х років ХХ ст. У роботі зібрано значний фактичний і статистичний матеріал. Недоліками вказаної праці є те, що автор, подаючи статистичну інформацію, не завжди посилається на джерело, яким користувався. Також, І. Витанович не завжди дотримується об'єктивності в описі української кооперації.

Таким чином, історики з діаспори та зарубіжні вчені своїми працями подають нові матеріали для роздумів, роблять нестандартні висновки з багатьох проблем історії українського селянства доби національно-демократичної революції та нової економічної політики. Проте, більшість цих праць створена на основі малої кількості джерел, і тому факти, викладені в них, вимагають ретельної перевірки.

Джерела та література

1. Adams A. E. The Great Ukrainian Iacgerie / A. E. Adams // The Ukraine, 1917-1921. A Study in Revolution. – Cambridge (Mass.), 1977. – 120 p.
2. Anderson T. Russian Political thought. An introduction / T. Anderson. – N.Y., 1967. – 361 p.
3. Bandera V. N. Market orientation of State Enterprises during NEP / V. N. Bandera // Soviet Studies. – 1970. – Vol. 22. – № 11. – P. 110-120.

4. Bandera V. N. The New Economic Policy (NEP) as an Economic System / V. N. Bandera // The journal of Political Economy. – 1963. – Vol. 71. – № 3. – P. 265-231
5. Daniels R. V. The Conscience of the Revolution. Communist Opposition in Soviet Russia / R. V. Daniels. – Cambridge (Mass), 1965. – 162 p.
6. Graziosi A. The Great Soviet Peasant War. Bolsheviks and Peasants, 1917-1933 / A. Graziosi. – Harvard University, 1996. – 95 p.
7. Lyons E. Workers paradise lost. Fifty Years of Soviet Communist: a balance sheet / E. Lyons. – N.Y., 1967. – 258 p.
8. Meyer A. The Soviet Political System. An interpretation / A. Meyer. – N.Y., 1965. – 425 p.
9. Palij M. The Ukrainian-Polish Defensive Alliance 1919-1921 / M. Palij – Edmonton, Toronto : Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1995. – 391 p.
10. Schapiro L. The Communist Party of the Soviet Union. New ed. revised and enlarged / L. Schapiro. – N.Y., 1968. – 256 p.
11. Schapiro L. The Origin of the Communist Autocracy. Political Opposition in Soviet Union. First Phase. 1917-1922 / L. Schapiro.. – London, 1965. – 210 p.
12. Ulan A. Lenin and the Bolsheviks. The Intellectual and Political History of the Triumph of Communist in Russia / A. Ulan. – London, 1966. – 497 p.
13. Безансон А. Війна більшовиків проти селян / А. Безансон // Всесвіт. – 1993. – № 9-10. – С. 128-132.
14. Бородаєвський С. В. Історія кооперації / С. В. Бородаєвський. – Прага : Укр. громад. вид. фонд, 1925. – 438 с.
15. Витанович І. Аграрна політика українських урядів 1917-1920 рр. / І. Витанович. – Мюнхен-Чикаго : Українське історичне товариство, 1968. – Ч. 2. – 60 с.
16. Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І. Витанович. – Нью-Йорк, 1964. – 614 с.
17. Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917-1933 / А. Грациози. – М. : РОССПЭН, 2001. – 96 с.
18. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / М. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1994. – Т. 1. До початку XI віка. – 736 с.
19. Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї / Д. Донцов. – К. : Знання, 1991. – 48 с.
20. Іванис В. Симон Петлюра – Президент України / В. Іванис. – К. : Наукова думка, 1993. – 272 с.
21. Карр Э. История Советской России: В 4 кн. / Э. Карр. – М. : Прогресс, 1990. – Кн. 1. Т. 1, 2. Большевицкая революция. 1917-1923. – 768 с.
22. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе / І. Лисяк-Рудницький / пер. з англ. І. Гавриків, Я. Грицака: В 2 т. – К. : Основи, 1994. – Т. 2. – 573 с.
23. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття / І. Нагаєвський. – К. : Укр. письменник, 1993. – 413 с.
24. Ойкен В. Основы национальной экономики / В. Ойкен. – К. : Херманн-Пиллата. – М. : Экономика, 1996. – 351 с.
25. Пастернак Є. Україна під большевиками (1919-1933 рр.) / Є. Пастернак. – Торонто : Євшан-Зілля, 1979. – 314 с.
26. Плющ В. Боротьба за Українську державу під Советською владою. Підпільні українські організації в Україні у 1920-1941 рр. / В. Плющ. – Лондон : Українська видавнича спілка, 1973. – 125 с.
27. Полтава Л. Українські повстанські загони в 1919-1920 роках / Л. Полтава // Вісті комбатанта. – 1967. – № 5-6. – С. 26-33
28. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний. – К. : Либідь, 1993. – 720 с.
29. Френкин М. Трагедия крестьянских восстаний в России 1918-1921 гг. – Иерусалим : Лексикон, 1987. – 251 с.

Рецензенти: Боряк Г. В., д.і.н., проф.
Сінкевич Є. Г., д.і.н., проф.

*Кудінов Ю. М., к.і.н., Вінницький національний медичний університет
імені М. І. Пирогова, м. Вінниця, Україна*

СТЕРЕОТИПИ МИСЛЕННЯ ВЧЕНИХ ПІВНІЧНОЇ АМЕРИКИ У ДОСЛІДЖЕННІ ІСТОРІЇ РАНЬОМОДЕРНОЇ УКРАЇНИ

Виокремлено наявність стереотипів мислення в північноамериканській історіографічній науці у рамках висвітлення вченими українського раннього нового часу. Серед них виділяються такі як «неісторичності української нації», «російськоцентризму», «термінологічної невідповідності», «історіографічного націоналізму». Описано їх генеза та перспективи подальшого використання.

Ключові слова: *стереотипи мислення, північноамериканська історіографія, зарубіжна україністика, ранньомодерна Україна, Україна-Русь, Військо Запорозьке, дискусія, північноамерикансько-українські наукові інститути, періодизація, україніст.*

Ю. Н. Кудінов

Вінницький національний медичний університет імені Н. І. Пирогова, г. Вінниця, Україна

СТЕРЕОТИПЫ МЫШЛЕНИЯ УЧЕНЫХ СЕВЕРНОЙ АМЕРИКИ В ИССЛЕДОВАНИИ ИСТОРИИ РАННЕМОДЕРНОЙ УКРАИНЫ

Выделено наличие стереотипов мышления в североамериканской историографической науке в рамках освещения учеными украинской истории раннего нового времени. Среди них выделено такие как «неисторичности украинской нации», «российскоцентризма», «терминологического несоответствия», «историографического национализма». Описано их генезис и перспективы дальнейшего использования.

Ключевые слова: *стереотипы мышления, североамериканская историография, зарубежная украинистика, Украина раннего нового времени, Украина-Русь, Войско Запорожское, дискусия, североамериканско-украинские научные институты, периодизация, украинист.*

Yuriy Kudinov

MIPirogov Vinnytsia National Medical University, Vinnytsia, Ukraine

THE STEREOTYPES OF THINKING OF NORTH AMERICAN SCHOLARS IN THE INVESTIGATION OF EARLY MODERN UKRAINIAN HISTORY

On the construction of interpretive models of Ukrainian Early Modern history in North American historiographic space some U.S. and Canadian scholars inculcate the stereotypes of thinking. These stereotypes are the result of distorted perception of the history of Ukraine, which depended on political factors and to some extent the use of anti-Ukrainian content scientific literature.

The researcher identifies the presence of stereotypes of thinking in the North American historiographical scholarship within the coverage by scholars the Ukrainian Early Modern time. Among them are such as «unhistoricity of Ukrainian nation», «Russiantentrism», «terminological inconsistencies», «historiographical nationalism». Their genesis and prospects for further use are described.

In particular, the emergence of stereotype «unhistoricity of Ukrainian nation» reaches the nineteenth century, and depends on foreign affairs factors. In the nineteenth century G. Hegel in his theory of «historical nations» did not portrayed Ukrainians as separate nation that aspired to the creation of original state.

The next stereotype «Russiantentrism» means inseparable history of Russians, Ukrainians and Belarusians from the All-Russian history. This pattern is explained by the fact that researchers in formulating of their conclusions often refer to studies of Russian scientists, studying history of Eastern Europe.

The stereotype of «terminological inconsistencies» in the English-speaking scientific papers occurs due to foreign scholars definitions excavated from the Russian historical literature, the content load of which was shifted through the translation.

The distribution of Ukrainian myth «historiographical nationalism» led to the emergence of another stereotype. The beginning of this myth stems from the fact that most foreign researchers of history of Ukraine are of Ukrainian origin, while the history of Russia are of Russian and American ones. After all, every historian of Ukrainian origin, or that one who worked in Ukrainian studies research centers was considered, in essence, «nationalist».

However, all foreign scientists working in the field of Ukrainian issues have not the abovementioned stereotypes of thinking, because in the understanding of Early Modern Ukrainian history in North American academia are characterized by presence of two conceptual approaches – the continuation the interpretation of Ukrainian history within «Russiantentric» paradigm, and attempt of separateness of the Ukrainian segment as an objective component of the East Central European history. In order to implement new approaches and avoiding of stereotypes in Ukrainian foreign studies are all the possibilities taking into consideration free access to the archives to foreign scientists, the presence of digital copies of research papers of national and foreign researchers in the Internet.

Keywords: *stereotypes of thinking, North American historiography, foreign Ukrainian Studies, the Early Modern Ukraine, the Ukraine-Rus, the Zaporozhian Host, discussion, the North American-Ukrainian research institutes, periodization, ukrainist.*

Перспектива плідного інтелектуального діалогу між представниками різних історіографічних традицій, шкіл і напрямів ставить сучасного історика перед необхідністю вільного оперування всім масивом здобутого світовою історичною думкою знання в тих чи інших наукових проблемах, пов'язаних із вивченням шляхів становлення і розвитку світових цивілізацій.

На побудові інтерпретаційних моделей української ранньомодерної історії в північноамериканському історіографічному просторі позначилося поширення у текстах деяких вчених США та Канади стереотипів мислення. Ці стереотипи є наслідком викривленого сприйняття історії України, що залежало від політичних чинників і певною мірою використанням наукової літератури антиукраїнського змісту.

Незважаючи на те, що загалом проблема дослідження українського історичного процесу раннього нового часу в історіографії США та Канади 1960-2010-х рр. не набула свого історіографічного висвітлення, до розкриття її окремих аспектів науковці зверталися як в узагальнюючих історіографічних розробках з історії північноамериканської історичної науки чи її певних організаційних структур, так і при дослідженні творчості окремих істориків, або при розв'язанні конкретних історичних проблем в контексті розвитку україністики.

Наприклад, О. Домбровський у статті «До питання української історичної школи в діаспорі» (1974 р.) [2] проаналізував особливості державницьких традицій в діаспорній історіографії. О. Прицак [17] та М. Лупул [12], як перші директори відповідно Українського наукового інституту Гарвардського університету та Канадського інституту українських студій, у своїх розвідках приділяли чільну увагу стану та перспективам наукової роботи у сфері україністики.

На шпальтах часопису «Slavic Review» М. фон Гарен статтею «Does Ukraine Have a History?» [6] започаткував дискусію (у ній взяли участь Дж. Грабович [5], С. Плохій [16], Дж. Сльозкін [20]) та, яка була продовжена у 2010 р. (О. Мотиль [14]) щодо можливості виділення історії України в спеціальний напрям наукових досліджень. Приводом для такої постановки питання стало те, що для більшості створених на заході у ХХ ст. наративів було характерним ігнорування окремішності України як в державному, націотворчому, так і територіальному аспектах. В результаті творчого обміну думками вчені зійшлися на тому, що Україна повинна мати власний історичний наратив, але лише за умови сумісності україномовних та неукраїномовних історичних текстів і доцільності вивчення українського історичного процесу в контексті світової історії.

З 1990-х років поступово відбувається зміна ставлення до так званого «буржуазного українознавства» в українській історичній науці. З різних аспектів зарубіжну англomовну історіографію починають досліджувати багато істориків, зокрема А. Атаманенко [1], О. Ясь [3] та ін.

Мета статті полягає у системному аналізі тих стереотипів мислення у працях вчених щодо вивчення минулого України ранньомодерної доби, які були характерними в історіографії США і Канади упродовж 1960-х – початку 2010-х років. Завдання цього дослідження: 1) окреслити чотири історіографічні стереотипи мислення та дати їм характеристику; 2) виявити перспективи їх використання.

Зокрема, існує так званий стереотип «неісторичності» українців. На думку багатьох фахівців, його виникнення сягає ХІХ ст. і залежить від зовнішньополітичних чинників. Г. Гегель у своїй теорії історичних націй не зображував українців окремим народом, що прагнули до творення самобутньої держави. Адже Україна у ХІХ ст., після ліквідації Гетьманщини та Запорозької Січі, вже не була ані окремим автономним державним утворенням, ані об'єктом міжнародних відносин. Саме відтоді «історія України» з позицій західноєвропейської науки втратила своє законне місце у всесвітній історії [18, с. 234].

Американський науковець М. фон Гаген аналогічно наголошував на політичних чинниках цього стереотипу, адже жодна з країн Східної Європи, зокрема Україна, Польща, Угорщина, Білорусь чи Молдова, не існували як незалежні держави в період виникнення модерної історіографії XIX ст. [6, с. 659-660]. Е. Таден висловив думку, що, на відміну від фінів, поляків і латвійців, українці аж до середини XIX ст. не турбувалися про захист регіональних прав і тому залишилися далеко позаду інших «неісторичних націй» Східної Європи [21, с. 81].

Наступний стереотип мислення – «російсько-імперський» (російськоцентризм), який полягає у невіддільності історії росіян, українців і білорусів від всеросійської історії. Науковці у формулюванні своїх висновків часто посилаються на студії російських вчених з історії Східної Європи. До того ж американські й канадські вчені запозичили імперську періодизацію в російських істориків-емігрантів 1930-1940-х років, які стали американськими вченими: М. Флоринський (Колумбійський університет), Н. Рязановський (університет Каліфорнії, Берклі), Л. Страховський (Джорджтаунський університет), М. Карпович (Гарвардський університет), А. Мазур (Стенфордський університет), Дж. Вернадський (Сільський університет). Внаслідок цього, зокрема, державні утворення українців – Військо Запорозьке (Гетьманщина), Запорозька Січ – було проігноровано як самодостатні [18, с. 246, 266-267].

Учені наголошували на ігноруванні багатьма американськими дослідниками схеми історії України, запропонованої на початку XX ст. М. Грушевським. Наприклад, Дж. Вернадський у 1959 р. в 4-му томі «History of Russia» описував історію України й українського козацтва як невіддільну частину російської. Зокрема, зустрічаємо розвинення російськоцентризму у праці американського ученого Ф. Лонгворта «The Cossacks» [11]. Цей стереотип мислення у студіях зарубіжних істориків частково втратив свої позиції до 1980-х років. Прикладом розвінчування стереотипу слугують монографія Л. Гордон «Cossack Rebellions: Social Turmoil in the Sixteenth-Century Ukraine», у якій дослідниця на основі теорії «соціального бандитизму» Е. Гобсбаума розглядає козацькі повстання наприкінці XVI ст., а також концепція Ф. Сисина про українську національну ідентичність у контексті козацької історії [8, с. liii].

На російськоцентризмі у працях північноамериканських істориків акцентував Б. О'Брайан, особливо у висвітленні ними подій Переяславської ради 1654 р., що, на його думку, свідчило про історичне спотворення минулого [15, с. 1-2]. Щодо історії Росії, то С. Горак виокремив «євразійську» концепцію Дж. Вернадського. Науковець зауважив, що американські історики сприйняли російську схему періодизації, де не відображено істинної історії трьох східнослов'янських народів [7, с. 857-858, 862].

Стереотип «термінологічної невідповідності» в англомовних текстах виник через використання зарубіжними вченими дефініцій, почерпнутих з російської історичної літератури, змістове навантаження яких зміщувалося при перекладі. Зокрема, Л. Гордон, як приклад наводить випадок ототожнення понять «русин» і «росіянин» (житель Московського царства), які перекладалися однаково: «Russian» [4, с. 18]. Проте, ще у 1950-х роках канадський вчений Дж. Сімпсон одним із перших серед зарубіжних науковців установив походження й окреслив сфери вживання термінів «Україна», «Русь», «Малоросія», наголошуючи на їхній взаємозалежності, адже поняття «Рутенія» має зв'язок із латинізованою назвою «Русь» з часів Берестейської унії. Згодом ця назва поширилася і на Лівобережжя та Правобережжя, а в середині XVII ст. її витіснив термін «Україна» [19, с. 14]. У 1978 р. для вирішення термінологічних проблем Л. Винар навіть запропонував створити спеціальний комітет східноєвропейської історичної термінології, який складався б з істориків, лінгвістів, географів і фахівців суміжних наук [18, с. 230].

Появу ще одного стереотипу мислення в американській і канадській історичній науці спричинило поширення міфу українського «історіографічного націоналізму». Виникнення цього міфу пов'язане з тим, що більшість зарубіжних дослідників історії України – українського походження, тоді як історії Росії – російського та американського. Адже кожен

історик українського походження, або той, що працював в українознавчих центрах, вважався, по суті, «націоналістом». На думку П. Нолла, вчений, який пише українську історію, працює у небезпечній триєдиній площині: українського націоналізму, польської та російської історіографій [9].

Доповненням до цього стереотипу стала ідеологема, за якою історик українського походження автоматично зараховувався до антисемітів на підставі того, що в своїй науковій практиці так чи інакше звертався до теми козацтва (козаки американськими ученими звинувачувалися у вбивствах єврейського населення в Україні за доби Б. Хмельницького).

Спробу відійти від цього стереотипу було здійснено на міжнародній конференції, матеріали якої опубліковано в Канадському інституті українських студій «Ukrainian-Jewish Relations in historical perspective» [22]. У виданні містяться доповіді, виголошені на конференції у Макмастерському університеті в 1983 р. На цю працю були написані критичні огляди ізраїльських науковців А. Коррос і Е. Мендельсохн, що побачили світ в американських часописах. Ізраїльські вчені не захотіли взяти участі у «круглому столі», адже скептично поставилися до висновків цієї конференції [10]. Як відзначила Е. Мендельсохн, українські історики вважали, що нібито євреї були союзниками їхніх соціальних поневолювачів – польської шляхти, натомість євреї не зможуть забути жорстокості деяких українських національних лідерів [13]. Проте вчені висловили думку, що книга відкрила шлях для нових досліджень у цьому напрямі.

Однак не усі праці зарубіжних вчених мають вищезгадану стереотипність, адже у процесі осмислення ранньомодерної історії України в їхніх наукових колах є характерною наявність двох концептуальних підходів – продовження трактування її у рамках російськоцентричної парадигми і спроба виокремлення українського сегменту як об'єктивної складової центрально-східноєвропейської історії. Для впровадження нових підходів і уникнення стереотипів мислення у зарубіжну україністику існують усі можливості, враховуючи вільний доступ іноземних вчених до архівів, наявність цифрових копій наукових праць вітчизняних і зарубіжних дослідників у всесвітній мережі Інтернет.

Джерела та література

1. Отаманенко А. Українське історичне товариство: ідеї, постаті, діяльність (1965-1991) / Алла Атаманенко / Національний ун-т «Острозька академія», Інститут дослідження української діаспори, Українське історичне товариство. – Острог : Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2010. – 672 с.; іл.
2. Домбровський О. До питання української історичної школи в діаспорі / Олександр Домбровський // Український історик. – 1974. – № 4. – С. 74-84.
3. Ясь О. В. Державницька традиція в українській історичній зарубіжній науці 1945-1991: дис... кандидата іст. наук : 07.00.06 / Олексій Васильович Ясь. – К., 2000. – 296 с.
4. Gordon L. Cossack Rebellions: Social Turmoil in the Sixteenth-Century Ukraine / Linda Gordon. – Albany : State University of New York Press, 1983. – 289 p.
5. Grabowicz G. Some Further Observations on «Non-historical» Nations and «Incomplete» Literatures: A Reply / George Grabowicz // Harvard Ukrainian Studies. – 1981. – September. – Vol. 5. – № 3. – P. 369-388.
6. Hagen M. V. Does Ukraine Have a History? / Mark von Hagen // Slavic Review. – 1995. – Autumn – Vol. 54. – № 3. – P. 658-673.
7. Horak S. Periodization and Terminology of the History of Eastern Slavs: Observations and Analyses / Stephan Horak // Slavic Review. – 1972. – December. – Vol. 31. – № 4. – P. 853-862.
8. Hrushevsky M. History of Ukraine-Rus': In 10 volumes. The Cossack Age to 1625: Transl. by Bohdan Struminski / M. Hrushevsky; Serhii Plokhyy, consulting editor, Frank E. Sysyn, editor-in-chief; with the assistance of Uliana M. Pasicznyk. – Edmonton ; Toronto : Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1999. – LXVI, 548 p. – 2 maps.
9. Knoll P. W. Sysyn F. Between Poland and the Ukraine: The Dilemma of Adam Kysil, 1600-1653. (Harvard Ukrainian Research Institute, Monograph Series.) Cambridge : Harvard Ukrainian Research Institute; distributed by Harvard University Press, Cambridge. 1985. Pp. xvii, 406 / Paul W. Knoll // The American Historical Review. – 1989. – February. – Vol. 94. – № 1. – P. 179-180.
10. Korros A. S. Potichnyj Peter J.; and Aster Howard Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective. Edmonton : Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta, 1988. 531 pp. \$34.95 / Alexandra Shekhet Korros // Russian Review. – 1989. – October. – Vol. 48. – № 4. – P. 415-416.
11. Longworth P. The Cossacks: Five Centuries of Turbulent Life on the Russian Steppes / Philipp Longworth. – New York ; Chicago ; San-Francisco : Holt, Rinehart and Winston, 1970. – 409 p.

12. Lupul M. The Establishment of the Canadian Institute of Ukrainian Studies at the University of Alberta: A Personal Memoir / Manoly Lupul // *Journals of Ukrainian Studies*. – 1993. – Summer-Winter. – Vol. 18. – № 1/2. – P. 1-31.
13. Mendelsohn E. Ukrainian-Jewish relations In historical perspective / Edited by Peter J. Potichnyj and Howard Aster. Edmonton : Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1988. 531 pp. \$34.95 / Erza Mendelsohn // *Harvard Ukrainian Studies*. – 1990. – June. – Vol. 14. – № 1/2. – P. 179-182.
14. Motyl A. Can Ukraine Have a History? / Alexander J. Motyl // *Problems of Post-Communism*. – 2010. – May/June. – Vol. 57. – P. 55-61.
15. O'Brien B. C. Muscovy and the Ukraine From the Pereiaslavl Agreement to the Truce of Andrusovo, 1654-1667 / Bickford C. O'Brien. – Berkeley ; Los Angeles: University of California Press, 1963. – VI, 138 p.
16. Plokhy S. The History of a «Non-Historical» Nation: Notes on the Nature and Current Problems of Ukrainian Historiography / Serhii Plokhy // *Slavic Review*. – 1995. – Autumn. – Vol. 54. – № 3. – P. 709-716.
17. Pritsak O. Ukrainian Studies at Harvard University / Omeljan Pritsak // *Український історик*. – 1969. – Рік 6. – № 4. – P. 63-72.
18. Rethinking Ukrainian History / Edited by Ivan L. Rudnytsky with the assistance of John-Paul Himka. – Edmonton : The Canadian Institute of Ukrainian Studies, The University of Alberta, Distributed by Toronto University Press, 1981. – X, 268 p.
19. Simpson G. The names Rus, Russia, Ukraine and Their Historical Background // *Slavistica*. – 1951. – № 10. – P. 5-18.
20. Slezkine Y. Can We have Our Nation State and Eat it Too? / Yurii Slezkine // *Slavic Review*. – 1995. – Autumn. – Vol. 54. – № 3. – P. 717-719.
21. Thaden E. Zenon Kohut. Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate 1760s–1830s. Cambridge : Harvard Ukrainian Institute, 1988 / Edward C. Thaden // *Journal of Ukrainian Studies*. – 1990. – Summer. – Vol. 27. – P. 79-82.
22. Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective / Edited by Peter J. Potichnyj, Howard Aster. – Edmonton : Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1988. – X, 531 p.

Рецензенти: Боряк Г. В., д.і.н., проф.
Сінкевич Є. Г., д.і.н., проф.

© Кудінов Ю. М., 2013

Дата надходження статті до редколегії 06.04.2013

Морозова О. С., к.і.н., доцент, Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, м. Київ, Україна

ВОЛИНСЬКА ТРАГЕДІЯ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ І ПОЛЬСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

Стаття присвячена одній з найтрагічніших сторінок українсько-польської минушини – Волинській трагедії, обопільним етнічним чисткам українського і польського населення, здійсненим Українською Повстанською Армією та польською Армією Крайовою за участю польських батальйонів шуцманшафту та радянських партизанів у 1943 році під час Другої світової війни на Волині. Представлено погляди українських та польських істориків на проблему.

Ключові слова: *Волинська трагедія, польсько-українські відносини, польська, українська історіографія.*

О. С. Морозова

Институт украинской археографии и источниковедения имени М. С. Грушевского НАН Украины, г. Киев, Украина

ВОЛЫНСКАЯ ТРАГЕДИЯ В СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНСКОЙ И ПОЛЬСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Статья посвящена одной из самых трагичных страниц украинско-польского прошлого – Волынской трагедии, совместным этническим чисткам украинского и польского населения, совершённым Украинской Повстанческой Армией и Армией Крайовой при участии польских батальонов шуцманшафта и советских партизан в 1943 году во время Второй мировой войны на Волыни. Представлены взгляды украинских и польских историков на проблему.

Ключевые слова: *Волынская трагедия, польско-украинские отношения, польская, украинская историография.*

Olha Morozova

MSGrushevsky Institute of Ukrainian archaeography and source study National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

WOLYN TRAGEDY IN MODERN UKRAINIAN AND POLISH HISTORIOGRAPHY

The article is devoted to one of the most tragic pages of Ukrainian-Polish pas – to the Wolyn tragedy, to the mutual ethnic cleanings of the Ukrainian and Polish population, that were done by the Ukrainian Insurgent Army and Polish Regional Army with participation of the Polish battalions of shucmanshafiu and soviet partisans in 1943 years in the Second World War-time on the Volyn region.

The author presents the looks of the Ukrainian and Polish historians to the problem. Research of Polish-Ukraine opposition in the period of the Second World War is stimulated by the seventyth anniversary of events on Volyn.

Till this time large part of the Polish historians, when it was speaking about the Ukrainian-Polish relations of the times of the World War II, represented appearance of Ukrainians as the appearance of S. Bandera, that did a carnage on the Volyn region, when the Ukrainian nationalists of OUN and UPA cut out the local Polish population there. After this Galychyna was the place, that with the Volyn has been «cleaned» for the future independent Ukrainian state. In the same time Ukrainians had formulated the opposite vision of the Volyn tragedy, were it was the answer for the criminal acts of the Polish Regional Army. By the way, both sides can propose one another many facts.

Lately by the researches were collected many materials on this subject, in particular flashbacks of the eyewitnesses, there took place many meetings and seminars, conferences with participation of the Polish and Ukrainian scientists. The goal is to make the unique conception to light up the Ukrainian-Polish relations of the middle of the XX century.

Well-known Ukrainian historians, that are researching the Volyn tragedy are M. Kucherepa, L. Zashkilniak, M. Krykun, I. Illushin, V. Sergiychuk, I. Myshchak and others. Polish historians which are interested in becoming of the truthful historical pas of Ukrainian-Polish relations is G. Motyka, T. Olshanskiy, R. Wnuk, R. Tozheckiy and others.

The looks of the modern Ukrainian and Polish scientists to the question of Ukrainian-Polish relations of the period of the World War II contain as general moments so different points of view. Today there are few scientific directions among the Ukrainian and Polish scientists, which give different points of view on the Ukrainian-Polish relations of the middle of the XXth century. However mainly the big part of the Polish scientists sees the reason of the conflict in activity of OUN-UPA.

The Ukrainian historians mark the discriminatory policy of Polish power in relation to Ukrainians, examine the period of Ukrainian-Polish opposition in the general context of Ukrainian-Polish relations. The general understanding of the tragedy, which connected stakes of the both states, making of strong just subsoil for the feature development of Ukrainian-Polish relations must become the main result of activity of the Ukrainian and Polish scientists on this stage.

Keywords: *Wolyn tragedy, Polish-Ukraine relations, Polish, Ukrainian historiography.*

Українці та поляки – два народи, доля яких тісно переплелася впродовж багатьох віків. Становлення добросусідських українсько-польських відносин відбувається в умовах достатньо болісного процесу переосмислення питань спільної історії з боку обох держав. Історична спадщина України і Польщі містить як моменти тісної взаємодії, так і часи жорсткого протистояння.

Основними дискусійними питаннями українсько-польського діалогу є стосунки між Давньоруською державою і Польщею, Люблінська унія, українські землі у складі Речі Посполитої, національно-визвольна війна українського народу XVII ст., аграрне питання у Правобережній Україні кінця XIX – початку XX ст. тощо. Саме XX століття виявилось особливо насиченим у плані подій: польсько-українське військове протистояння 1918-1919 рр., протистояння 1921-1939 рр. у Західній Україні, репресії щодо поляків на українських землях у 30-50-х рр., протистояння ОУН-УПА і АК часів Другої світової війни, переселенські процеси 1944-1946 рр. й операція «Вісла» 1947 р. та інші.

Процеси демократизації, що стрімко розвиваються в Республіці Польща починаючи з 1989 р. та проголошення у 1991 р. Україною державної незалежності сприяють налагодженню дружніх відносин між народами двох сусідніх країн. Окрім політиків важлива місія у розвитку українсько-польського діалогу належить історикам. Сьогодні не тільки українські і польські вчені приділяють увагу проблемним питанням спільної минувшини. Жваву участь у дискусії беруть і науковці західної української діаспори, історики-україністи і полоністи США (Тімоті Снайдер, Паул Бест), Канади (Павло-Роберт Магочій) й інших країн.

Одним із найбільш контroversійних питань нашої спільної минувшини є Волинська трагедія (пол. Rzeź wołyńska, «Волинська різанина») – обопільні етнічні чистки українського і польського населення, здійснені Українською Повстанською Армією та польською Армією Крайовою за участю польських батальйонів шуцманшафту та радянських партизанів у 1943 році під час Другої світової війни на Волині. Дослідження польсько-українського протистояння періоду Другої світової війни стимулює й 70 річниця подій на Волині.

За підрахунками польської сторони, під час цієї трагедії з польського боку загинуло щонайменше 35 тисяч осіб, з українського боку на Волині загинуло до кількох тисяч осіб. Деякі польські історики називають в два-три рази більше число загиблих поляків. Кількість загиблих українців на всіх територіях українсько-польського конфлікту, включаючи Волинь, сягає 21-24 тис. осіб. Проведені в Україні дослідження показали, що лише на території одного Володимир-Волинського району поляками було вбито майже 1 500 цивільних українців. На території Рівненської області виявлено понад 10 тисяч жертв від рук польських комуністичних, шовіністичних, колаборантських формувань та польської самооборони, а кількість встановлених злочинів, скоєних поляками, вже перевищила 1 500 [1]. Криваве протистояння 1943-1947 рр. між поляками і українцями, що відбувалися на теренах ПНР і УРСР у польській публіцистиці отримало назву «*польсько-української війни*» [2, s. 3].

До недавнього часу певна кількість польських істориків, коли йшлося про українсько-польські відносини часів Другої світової війни, змальовувала образ українця-бульбівця, українця-бандерівця, який чинив різню на Волині, коли українські націоналісти ОУН і УПА вирізали місцеве польське населення на Волині, згодом – в Галичині задля «очищення» цих територій й розбудови майбутньої незалежної української держави. У свою чергу українці сформулювали своє – протилежне бачення Волинської трагедії, як акції відповіді на свавілля АК. При чому обидві сторони можуть протиставити одна одній конкретні факти.

На переконання Т. А. Ольшанського джерелом цих стереотипів є ідеалізація власного народу і його позиції стосовно німецьких окупантів. «*Період окупації представлений як час «святого єднання народу» і спільної боротьби із загарбником, з якої випадали лиш окремі зрадники. Той стереотип, підтримуваний пропагандистською літературою всіх політичних орієнтацій, навіть не допускав думки про те, що під час окупації існувало нормальне життя, проявом якого було між іншим те, що бандити грабували, а вбивці – вбивали, не допускається теж до свідомості загалу розміри співпраці з окупантами ані розмірів*

морального спустошення, яке несла з собою війна. Той ключовий стереотип відіграв важливу роль у приховуванні основних підвалин останнього польсько-українського конфлікту» [2, с. 4].

Останнім часом науковцями була зібрана велика кількість матеріалів з даної тематики, зокрема спогади очевидців. відбулося багато зустрічей, семінарів, конференцій за участю польських і українських вчених з метою вироблення єдиної концепції щодо висвітлення українсько-польських відносин середини ХХ століття. На початку ХХІ ст. вийшла певна кількість наукових праць щодо даної проблеми [3].

Детальну характеристику праць польських і українських вчених з Волинської трагедії надав Іван Мищак у своїй праці «Українська і польська історіографія про Волинську трагедію 1943 р.». Автор представив різні позиції й погляди на проблему серед українських і польських істориків, довівши, що сьогодні не можна розглядати питання Волині у польському й українському вимірі, адже як серед польських вчених, так і серед українських існує різний підхід у баченні подій 1943 року [4].

Відомим українським дослідником, що займається проблемою трагічних подій на Волині є Микола Михайлович Кучерепа, професор Волинського національного університету ім. Лесі Українки, член робочої групи експертів для проведення додаткових наукових досліджень трагічних подій на Волині у 1943-1944 рр. при Раді національної безпеки і оборони України, відповідальний редактор наукового збірника «Україна-Польща: важкі питання» [5]. У своїй статті «До генези конфлікту: українсько-польські відносини на Волині напередодні Другої світової війни» М. Кучерепа звертає увагу на причини Волинського конфлікту між українцями і поляками напередодні Другої світової війни, а саме на релігійний чинник. Автор зазначає, що панівною ідеологією на Волині в міжвоєнний період виступала християнська мораль, звісно, що наступ на неї викликав зворотні дії населення [6]. У свою чергу Б. Гудь зазначає, що поширенню антипольських настроїв українського населення у довоєнний період сприяли репресії проти православної церкви на Волині 1937-1939 рр. [7].

Одним з найбільших фахівців з питань українсько-польського протистояння часів Другої світової війни є доктор історичних наук, професор Ігор Іллюшин, що також входить до робочої групи експертів з проведення додаткових наукових досліджень трагічних подій на Волині у 1943-1944 роках. Вважаючи антипольську акцію «*цілком вмотивованою*», науковець вказував на те, що «*однією з головних причин українсько-польського міжнаціонального конфлікту часів війни стала та обставина, що поляки ні на мить не сумнівалися: ця територія – польська. Вони високо цінували власний, справді значний економічний і культурний внесок у розвиток західноукраїнського регіону, та помилково вважали, що цього внеску не заперечуватиме жодна з країн*» [8].

Львівські дослідники Л. Зашкільняк та М. Крикун також підтримують думку про законне право українців на самовизначення і пов'язують Волинську трагедію з загостренням взаємних претензій української і польської сторони на фоні посилення німецького терору і репресій на українських землях. Автори зазначають, що «*українська сторона ... вважала зрадою упустити новий історичний шанс відновлення Української державності, а відбудову Польщі в кордонах 1939 р. трактувала як «нову польську окупацію»*. Українські націоналісти вважали землі Волині та Східної Галичини своєрідним «П'ємонтом», з якого почнеться створення незалежної України. Отже, проблема вилилась у «*кривавий міжетнічний конфлікт, який розпочався навесні 1943 р. на Волині на ґрунті взаємних звинувачень у ворожості та пособництві окупантам. Не вбачаючи у поляках союзників, а лише ворогів, ОУН-Б восени 1943 р. вирішила з допомогою УПА «очистити» терен майбутньої Української держави від поляків і під загрозою фізичної розправи витіснити їх за Буг і Сян. В обстановці взаємного поборювання такі заклики стали запальною речовиною, що спричинила взаємне винищення цивільних мешканців, часто на побутовому ґрунті, жертвами якого на Волині та у Східній Галичині стали близько 75 тис. поляків і 35 тис. українців*» [9, с. 527].

В. Сергійчук, підкреслюючи автохтонність українців на Волині, теж вважає антипольську акцію цілком вмотивованою [10, с. 71]. Однією з причин українсько-польського протистояння вважає провокації поляків щодо українців перед німцями, а саме антинімецькі дії поляків під виглядом українських націоналістів, антиукраїнську політику поляків щодо українців після проголошення ними відновлення української держави у 1941 році. У своїх роботах автор представив багато фактів про жахливі втрати українців поляками на Холмщині, що за його даними відбулися у 1942 році, напередодні Волинської трагедії, хоча деякі польські вчені вказують, що події на Холмщині сталися після Волині у 1943 році [11; 12].

Загалом українські історики доводять, що дискримінаційна політика уряду II Речі Посполитої щодо українського населення у 20-30-х роках XX століття стала чи не головним чинником, який згодом вилився у криваву трагедію.

Праці ж польських істориків в основному поділяються на категорію робіт усталеного погляду на український націоналістичний рух, у яких українсько-польські відносини періоду середини XX століття зводяться до відносин ОУН-УПА з Армією Крайовою і характеризуються злочинними українських націоналістичних організацій у напрямі «геноциду» польського населення східних «кресів» (Г. Мазур, В. Філяр, В. і Є. Семашко, Е. Прус, А. Корман, В. Поліщук, Ж. і В. Станські та інші) і роботи більш об'єктивного погляду на проблему, заснованих на документальних джерелах (роботи Г. Мотики, Т. Ольшанського, Р. Внука, Р. Тожецького та інших), де діяльність ОУН-УПА пов'язана з бажанням звільнити українські етнічні землі від поляків.

Ненаукові праці Е. Пруса, А. Кормана, В. Поліщука (вчений українського походження) написані в основному на спогадах очевидців подій, які автори використовують для доказів злочинної діяльності українців.

Колишній діяч Армії Крайової професор В. Філяр зазначає, що Волинська трагедія була результатом антипольської агітації ОУН ще до війни, а антипольську акцію українців 1943 р. пов'язує з прямим наказом Д. Клячківського про знищення польського населення. На думку І. Мищака такими *«заявами про «геноцид польського населення» на Волині та діяльність УПА на Закарпатті польські дослідники намагаються приглушити резонанс, який набув розголосу у зв'язку з незаконними діями польської влади під час проведення акції «Вісла»* [4].

В. Філяр вказує і на роль німецького чинника, що сприяв розгортанню українсько-польського конфлікту: *«Україна стала тереном грабіжницької економічної експлуатації для потреб воєнної економіки та джерелом дешевої робочої сили для промисловості та сільського господарства Третього Рейху. В умовах окупаційної системи тиск і терор стосувався не лише поляків, але й українців. Єдине, що німецький окупант залишив в українських руках, це достатньо широкий простір для боротьби з поляками. У своїй міжнаціональній політиці на Волині німці використовували постійно зростаюче протистояння між поляками й українцями. З цією метою розпалювали ворожнечу й антагонізми, щоб згодом, застосовуючи принцип *divide et impera*, викликати конфлікти між поляками і українцями, і таким чином, нейтралізувати визвольну боротьбу обох народів. Фашистські окупанти вважали українців особливо придатними для того, щоб вони стали противагою для поляків»* [13]. Цю тезу підтверджує і український вчений Юрій Сорока [14].

Автори, що представляють більш об'єктивний погляд на проблему, в основному визначають причиною конфлікту між українцями і поляками у середині XX століття дискримінаційну політику щодо українців II Речі Посполитої, зокрема її соціальну складову, боротьбу українських селян з польськими колоністами за землю. Таку позицію підтримують відомі польські історики Т. Ольшанський, Г. Мотика тощо [15].

Р. Тожецький визначав причиною українсько-польського конфлікту спільну тверду позицію обох сторін у відстоюванні своїх національних прав, акцентував увагу на бажанні української сторони звільнити від поляків українські етнічні землі. У той же час автор звинувачує УПА у небажанні припинити конфлікт [16]. У роботі Г. Мотики та Р. Внука

автори також наполягали на справедливості дій української сторони у напрямку звільнення власних територій від польського елемента [17].

Окрему категорію становлять праці польських вчених – вихідців з України (Є. Місила, Р. Дрозда, М. Сивіцького), що написані в основному на документальному матеріалі, спогадах учасників конфлікту, представляють дії українських націоналістів як «самозахист», реакцію на дискримінаційну політику польського уряду щодо українців.

Отже, поляки, які у своїй більшості є представниками репатріантів із Західної України, називають Волинську трагедію геноцидом проти населення Польщі, усю вину за тогочасні події покладають на українців. Представники ж української сторони вважають Волинську різанину відплатою за антиукраїнську політику польського уряду протягом століть. Хоча є сьогодні і представники обох сторін, які закликають до визнання подій на Волині як спільної трагедії й покладають вину за заподіяне на обидві сторони.

Однією з дискусійних проблем, які розглядаються в контексті Волинської трагедії, є спроби українського й польського підпілля порозумітися між собою та можливість припинення конфлікту в той час, коли він ще не набув масового характеру. Однак значна частина українських та польських вчених вважає, що це було неможливим. Переважна частина українських дослідників відзначає небажання польської сторони навіть чути про входження «східних кресів» до майбутньої Української держави, а польські історики, у свою чергу, відстоюють думку, що порозуміння між польським та українським підпіллям було неможливим тому, що саме ООН поширювала антипольські настрої в українському суспільстві [4].

Сьогодні проблему Волині намагаються вирішити не тільки вчені-історики. Урядовці України й Польщі сприяють порозумінню українців і поляків щодо гострих моментів їх минулого, налагодженню дружніх відносин між державами. Виявом українсько-польського примирення є відкриття 11 липня 2003 року пам'ятника у с. Павлівка на Волині за участю президентів Леоніда Кучми та Александра Квасневського.

Крім того, на відзначення 70-х роковин подій на Волині 27 лютого 2013 року у Варшаві відбулося засідання Польсько-українського форуму партнерства, де взяли участь 30 представників українських та польських наукових і творчих середовищ, політики та експерти з українсько-польських питань. Представники польської і української сторони, зокрема співголови форуму Павел Залевський та Анатолій Кінах вшанували пам'ять загиблих на Волині. Депутат Європарламенту Павел Залевський підкреслив: *«Ми маємо право на правду, з нього випливає право на пам'ять та вшанування тих жертв вбивства, які все ще вимагають вшанування. Ми також сказали, що дуже вагомим для нас є поєднання, що воно має суспільний характер. Ми вважаємо, що питання дискусії на тему цих складних справ у польсько-українській історії має бути відокремлене від політики»* [18].

Таким чином, погляди сучасних українських і польських вчених на питання українсько-польських відносин періоду Другої світової війни містять як спільні моменти, так і відмінні точки зору. Сьогодні існує кілька наукових напрямів як серед українських, так і серед польських вчених, які подають різні погляди на українсько-польські відносини середини ХХ століття. Однак в основному переважна частина польських вчених вбачає причину в конфлікті діяльність ОУН-УПА. Українські ж історики наголошують на дискримінаційній політиці польської влади щодо українців, розглядають період українсько-польського протистояння у загальному контексті українсько-польських відносин. Головним результатом діяльності українських й польських вчених на цьому етапі повинно стати не лише спільне розуміння трагедії, що поєднала долі обох держав, а й вироблення міцного справедливого підґрунтя для подальшого розвитку відносин України і Польщі.

На кінець, вважаємо за доречне завершити словами професора Леоніда Зашкільняка: *«...зближення українців і поляків сьогодні і в майбутньому не означатиме, що вони будуть однаково дивитися на минуле і вшановувати одних героїв. Просто для розумної людини по обидва боки кордону колись доведеться усвідомити просту істину – ми не чужі, ми різні і з цією «різністю» можна цілком пристойно жити»* [19].

Джерела та література

1. <http://uk.wikipedia.org/wiki/> (дата звернення 17.03.2013)
2. Olszański T. A. Konflikt polsko-ukraiński 1943-1947. – Warszawa : Wyd-wo literackie, 1991. – S 3.
3. Лисенко О. Є., Марущенко О. В. Українсько-польські стосунки періоду Другої світової війни у вітчизняній історіографії. Бібліографічний покажчик. – Київ-Івано-Франківськ, 2003. – 124 с.; Сорока Ю. Польсько-українське протистояння на Волині 1943 року // Краєзнавство. – 2011. – № 2. – С. 301-305; Україна-Польща: важкі питання. Т. 9. Матеріали ІХ і Х міжнародних наукових семінарів «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни». Варшава, 6-10 листопада 2001 р. / Наук. ред. М. М. Кучерепа. – Луцьк : ВМА «Терен», 2004. – С. 449-450; Гошовська В. А., Сьомін С. В., Смолянук В. Ф. Трагедія Волині: погляд через 60 років / За ред. Є. К. Марчука. – К., 2003. – 164 с.
4. Мишак І. Українська і польська історіографія про Волинську трагедію 1943 р. // http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/idvu/2008_18/27.pdf (дата звернення 26.03.2013)
5. Кучерепа М. М. Волинське українське об'єднання (1931-1939 рр.). – Луцьк, 2001 (у співавторстві); Волинь у Другій світовій війні: зб. наук. і публіцист. ст., присвяч. 60-річчю визволення Волин. обл. від фашист. загарбників / гол. ред. і упоряд. М. М. Кучерепа. – Луцьк, 2004; Кучерепа М. М. Волинь 1939-1941 рр.: навч. посіб. – Луцьк, 2005 (у співавторстві); Волинь пам'ятає. Відлуння на Волині Голодомору 1932-1933 років у радянській Україні / автори-упоряд. М. М. Кучерепа, В. В. Ткачук; за заг. ред. М. М. Кучерепа. – Луцьк, 2008.
6. Кучерепа М. До генези конфлікту: українсько-польські відносини на Волині напередодні Другої світової війни // Волинь і Холмщина 1938-1947рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади / голова ред. колегії Я. Ісаєвич. – Львів, 2003. – Вип. 10. – С. 62.
7. Гудь Б. Політика “ревіндикації” на Холмщині і Волині 1937-1938 рр. та її наслідки для українсько-польських стосунків // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2012. – № 21. – С. 263.
8. Льюшин І. Волинська трагедія 1943-1944 рр.: пошук між «двома правдами» // Українська правда. – 2011. – 13.07. // <http://www.istpravda.com.ua/digest/2011/07/13/45611/> (дата звернення – 26.03.2013)
9. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с.
10. Сергійчук В. І. Трагедія Волині. Причини й перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни / Київський національний університет імені Тараса Шевченка; Центр українознавства. – К. : Українська видавнича спілка, 2003. – С. 71.
11. Сергійчук В. І. Поляки на Волині уроки Другої світової війни: Документи з українських архівів і польські публікації. – К. : Українська видавнича спілка, 2003. – 576 с.
12. Сергійчук В. І. До питання про причини українсько-польського конфлікту в роки Другої світової війни // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.) / Прикарпатський університет ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ : Плай, 1997. – С. 27-34.
13. Філяр В. Розвиток українського самостійницького руху на Волині у 1939-1944 рр. Виникнення УПА // <http://www.ukrhistory.narod.ru/filar-1.htm> (дата звернення 26.03.2013)
14. Сорока Ю. Польсько-українське протистояння на Волині у 1943 р. // Краєзнавство. – 2011. – № 2. – С. 301-305.
15. Zeszyty Historyczne. – 1989. – Z. 90. – S. 159-199.; Гжегож М. Антипольська акція ОУН-УПА // Ї. – 2003. – Число 28. – С. 36.
16. Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. – Warszawa : Wydawnictwo naukowe PWN, 1993. – 349 s.
17. Motyka G., Wnuk R. Pany i resuny. Współpraca AK-WiN I UPA w latach 1945-1947. – Warszawa, 1997; Див.: Motyka G. Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943-1948. – Warszawa : Wolumen, 1999. – 552 s.
18. <http://www.polradio.pl/5/123/Artykul/128555> (дата звернення 26.03.2013).
19. Зашкільняк Л. Інтерв'ю // <http://historians.in.ua/index.php/intervyu/34-leonid-zashkilnyak-na-zhal-istoriya-mozhe-navchiti-bud-chogo-i-vibrati-z-neji-te-shcho-disno-korisne-sogodni-e-neprostoju-spravoyu>

Рецензенти: Боряк Г. В., д.і.н., проф.
Сінкевич Є. Г., д.і.н., проф.

Райківський І. Я., к.і.н., доцент, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ, Україна

**УКРАЇНСЬКЕ «НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ» (НАЦІОТВОРЕННЯ) В ГАЛИЧИНІ
XIX – початку XX ст.
У ЗАРУБІЖНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ**

Серед зарубіжних дослідників (німецьких, австрійських, британських та ін.) найбільший інтерес до українського національного руху в південно-західній Галичині XIX – початку XX ст. виявляла польська і російська історіографія, а також діаспорні історики. Характерною рисою багатьох праць є багатоманітна картина історіописання, з урахуванням національних і політичних симпатій: від традиційної позитивістської до модерністських підходів. У новітній західній історіографії в руслі сучасних наукових теорій нації та націоналізму український рух постає крізь призму формування новочасної національно-політичної свідомості, що розглядається в контексті перехресної дії австрофільської, полонофільської, русофільської та власне українофільської орієнтацій.

Ключові слова: «національне відродження», українська нація, національний рух, Галичина.

И. Я. Райковский

Прикарпатский национальный университет имени Василия Стефаника, г. Ивано-Франковск, Украина

УКРАИНСКОЕ «НАЦИОНАЛЬНОЕ ВОЗРОЖДЕНИЕ» (НАЦИООБРАЗОВАНИЕ) В ГАЛИЦИИ XIX – начала XX вв. В ЗАРУБЕЖНОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Среди иностранных исследователей (немецких, австрийских, британских и др.) наибольший интерес к украинскому национальному движению в юго-западной Галиции XIX – начала XX вв. проявляла польская и российская историография, а также диаспорные историки. Характерной чертой многих работ есть разнообразная картина исторического описания: от традиционной позитивистской до модернистских подходов. В новейшей западной историографии в русле современных научных теорий наций и национализма украинское движение предстает сквозь призму формирования национально-политического сознания, что рассматривается в контексте перекрестного действия австрофильской, полонофильской, руссофильской и собственно украинофильской ориентаций.

Ключевые слова: «национальное возрождение», украинская нация, национальное движение, Галиция.

Igor Rajkiwskyj

Vasyl Stefanyk Carpathian National University, Ivano-Frankivsk, Ukraine

«UKRAINIAN NATIONAL REVIVAL» (NATION-BUILDING) IN GALICIA THROUGHOUT THE 19th – the Beginning of the 20th c. IN FOREIGN HISTORIOGRAPHY

Foreign scholars have made a substantial contribution to the study of the Ukrainian National Movement, their works, however, for the most part remained unavailable in Ukraine until the early 1990s. The purpose of the article is to reveal the main achievements of foreign historians in the study of the formation of Ukrainian national and political consciousness in Galicia throughout the 19th – the beginning of the 20th centuries, which is traditionally covered in native historiography as the Age of National Revival. Among foreign researchers (German, Austrian, British, and others), Polish and Russian historiographers, as well as diaspora scholars, took the greatest interest in the Ukrainian National Movement. The distinctive feature of many publications is a manifold picture of historical writing, reflecting consideration of national and political preferences: from traditional positivist to modernist approaches. Diaspora historians of the older generation advocated primordialist approach, according to which the paramount goal of the Ukrainian historical process is the formation of the nation state. The works of Polish and Russian historians, who eschewed comparative studies of national problems, were characterized by excessive subjectivity, the attitude towards the Ukrainian National Movement remained explicitly critical up to the mid-20th century (in some works – up to now). In modern Western historiography, including diaspora studies, in line with current scientific theories of nation and nationalism, the Ukrainian National Movement is regarded in the light of the consolidation of national consciousness, cross-influenced by Austrophile, Polonophile, Russophile, and in fact Ukrainophile orientations. Among the publications of Western scholars of the late 20th and early 21st centuries, the process of «national revival» (nation-building in the modern period) in Austrian Galicia is especially foregrounded in the works of Canadian scholars J.-P. Himka and P.-R. Magocsi, American scholar R. Szporluk, German and Austrian researchers A.-V. Wendland, A. Kappeler, M. Moser, and others. Their studies gave impetus to reconsider the political history of the land, in particular the National Movement in native post-Soviet historiographical literature.

Keywords: «national revival», Ukrainian nation, national movement, Galicia.

У сучасній вітчизняній історіографії посилюється інтерес до вивчення національного руху з метою усвідомлення механізму й факторів формування української нації в європейському контексті. Це має не тільки наукове, а й суспільно-політичне значення, оскільки розглядаються питання генези, історичних коренів модерного українства. Вагомий внесок у дослідження українського руху, зокрема в підавстрійській Галичині, зробили зарубіжні науковці, однак їх праці в більшості залишалися недоступними в Україні до початку 1990-х років. Автор статті намагався розкрити основні здобутки зарубіжних і діаспорних істориків у вивченні питання формування української національно-політичної свідомості в Галичині ХІХ – початку ХХ ст. Ця тема викликала зацікавленість у дослідників [10, 11, 22, 41, 49 та ін.], але є недостатньо вивченою.

Формування модерної української нації відбувалося під впливом передових ідей із Заходу, Французької революції 1789-1794 рр. У новітній західній літературі, присвяченій націоналізму, утвердилося два розуміння нації: якщо в західноєвропейській моделі роль «національного ядра» відіграє рівність політичних прав («громадянська» модель нації), то у східній, у тому числі українській, така роль відводиться мові й народним звичаям («етнічна» модель) [22, с. 83]. Авторитетний фахівець із питань націології Б. Андерсон характеризує націю як «*уявлену спільноту*», що незважаючи на фактичну нерівність і експлуатацію, які там панують, завжди сприймається як братерство [1, с. 23-25]. Дослідники виділяють об'єктивні (ті, що піддаються спостереженню й опису – особливості поведінки, мови, фольклору та ін.) і суб'єктивні ознаки існування кожної нації, але не існує «рецепту», що визначає чітке співвідношення згаданих чинників, універсальна, «вичерпна» дефініція нації неможлива [17, с. 16, 17]. Власне, через визнання проблематичності погляду на націю як на об'єктивну реальність, вважає Я. Грицак, пролягає водорозділ «*між старою і новою науковими парадигмами*» [9, с. 14]. В основному розбіжності між примордіалістами і модерністами стосуються співвідношення об'єктивних і суб'єктивних чинників у процесі націотворення і, відповідно, питання про те, які з них стають вирішальними для існування нації [23, с. 90, 91, 339].

Не маючи доступу до основної джерельної бази, діаспорні й зарубіжні історики в ХХ ст. спрямували свою увагу на публікацію аналітичних розробок. На першому етапі діаспорним дослідженням був притаманний державницький напрям, що ґрунтувався на примордіалістській концепції походження і «природності» існування націй з кінцевою метою відновлення втраченої державності. Так, у поле зору М. Шлемкевича потрапило «галичанство» як «психологічна категорія» в ХІХ – на початку ХХ ст. Автор спрощено розумів національний рух у Галичині як протиборство між народолюбцями, що вірили «*у свій народ і його будучину*», та москвофілами, які «*вирішення своїх завдань передавали чужій російській силі*» [58]. Висвітлюючи українсько-польські стосунки в ХІХ ст. [12], М. Демкович-Добрянський обстоював тезу, що дискусії навколо «*нової ери*» на початку 1890-х років «переламали» русофільство у власному народі. І. Лисяк-Рудницький розглядав ХІХ – початок ХХ ст. у Галичині як процес кристалізації з етнографічної маси модерної української політичної нації [27; 28]. Він запропонував варіант схеми, у якій примордіалістські аргументи співіснують із модерністськими. У статті О. Прицака і Д. Решетара було зроблено загальний аналіз українського націотворення – «*від Київської Русі до модерної України*» [100], названо географічні центри національного руху в ХІХ ст.

У західній історіографії в останній чверті ХХ – на початку ХХІ ст. набула поширення модерністська версія націотворення. Учені-модерністи, виступаючи з позицій пріоритету суб'єктивного чинника, схильні вважати, що ознаки української, як і будь-якої іншої європейської нації, не були заданими наперед як об'єктивна реальність, а з'явилися внаслідок раціональної діяльності інтелігенції. Канадець І.-П. Химка досліджував соціокультурні проблеми в українському суспільстві підавстрійської Галичини, роль радикалів, Греко-католицької церкви в поширенні національної свідомості [53-55; 72-74]. На його думку, нація виникла завдяки впливу передусім суб'єктивного чинника, діяльності «будителів», що використали звичайну народну культуру для створення національних

атрибутів, свідомого виконання проекту кодифікації національної мови та історії. Для Галичини була характерна боротьба кількох версій націотворення, що брали свої витoki поза межами краю. Українофільство в краї мало різку антипольську позицію, що з часом пом'якшувалася, привабливість його пояснювалася психологічною легкістю для сприйняття і демократизмом. Галицька інтелігенція в другій половині XIX – на початку XX ст. була поділена між двома конструкціями – українською і всеруською [41, с. 490].

І.-П. Химка піддав критиці інтелектуальний підхід, згідно якого *«українці завжди були українцями, і всі інші національні орієнтації були нічим більше, як збоченням з правильного шляху»*, вважав надто спрощеною домінуючу в українській історіографії тезу, що галицькі русини в мові, фольклорі, історичній свідомості були такими ж, як інші українці, хіба що з певними локальними відмінностями, а, отже, вибір руським населенням Галичини української ідентичності був самоочевидною закономірністю, точніше, навіть не вибором, а просто виразом попередньої культурної ідентичності. Канадський історик П.-Р. Магочій у своїх працях [29-32] розробив аналітичну структуру «національного відродження», вважав каталізатором ідеї української національної самобутності в Галичині не давню політичну традицію, а прийшла з-поза меж України ідеологію націоналізму. Розглядаючи аналітичну структуру національного руху, вчений писав про взаємодію двох природних його структур – *«ієрархії численних лояльностей»* та *«взаємовиключних свідомостей»*. Так, серед діячів «Руської трійці» представником *«взаємовиключних свідомостей»* був М. Шашкевич, який помер у молодому віці й залишився *«ідеологічно чистим»* в очах українських патріотів, тоді як І. Вагилевич представляв польсько-українську, а Я. Головацький – російсько-українську лояльність. Національний рух другої половини XIX ст. являв собою боротьбу українофілів, які стояли на позиції взаємовиключності, з варіантами *«ієрархії численних лояльностей»*, що були своєрідним етапом у розвитку української національної свідомості [31, с. 57, 58, 68].

Американський дослідник Р. Шпорлюк [59-61] вважав, що не варто спрощено сприймати національний розвиток як неухильний, лінійний процес. Величезним досягненням, успіхом «української ідеї» вважався сам факт, що території з такими відмінностями в релігії, політичній історії, соціальній структурі об'єдналися як Україна. Відповідь на питання, чому галичани, відмовляючись від польського і російського варіантів, не стали окремою галицькою нацією, вчений вбачає передусім у прагненні опертися на культурні здобутки Наддніпрянської України для національного самоствердження. «Велика Україна» давала галичанам шанс у протистоянні з поляками [61, с. 164]. Періодизація «національного відродження», як правило, ґрунтується на трифазній моделі («А, В, С»), розробленій чеським істориком М. Грохом [76-78] для «недержавних» народів («малих націй») у XIX ст. [10, с. 52]. Український національний рух «вписується» в Грохівську типологію як «мала нація», у «відродженні» якої провідну роль відіграла інтелігенція.

Крім діаспорних істориків, у зарубіжній науці питання українського руху в підавстрійській Галичині цікавило передусім польських, російських, чеських, німецьких та австрійських дослідників. Найбільше праць було написано польськими і російськими істориками, що, однак, характеризуються надмірним суб'єктивізмом, національними і політичними симпатіями. Так, польські історики XIX – початку XX ст. називали український рух у Галичині штучним витвором, що суперечив інтересам польської державності. Зокрема, Е. Воринський [117] розглядав галицьке українофільство як *«передусім партію анти-суспільну»*, відверто неприязним до поляків вважав і табір москвофілів. Ф. Буяк [65] піддав критиці діяльність представників *«крайнього націоналізму»*, особливо М. Грушевського, що здійснили «українізацію» Галицької Русі, штучно перетворили русинів на українців [65, с. 89]. Водночас такий вульгаризований підхід не знайшов підтримки серед частини тогочасних польських авторів. Досліджуючи «руське питання», Б. Каліцький у книзі, виданій анонімно у Львові 1871 р. [80], писав про окремішність руського народу обабіч австро-російського кордону. Під впливом із «закордонної Русі» в галицько-руському русі 60-х років було виділено угруповання народовців («Молодої Русі») та «святоюрців», що в 1866 р. у часописі «Слово» зробили заяву, що *«Русь і Москва – це один і той самий народ («russki»), а*

не «ruski»)). Симпатії автора були на боці народівців, необхідності порозуміння з русинами поляків, які своєю позицією невизнання Русі, по суті, сприяли посиленню «святоюрців».

За політичну і мовну рівноправність двох народів, водночас проти поділу Галичини виступав В. Фельдман [69]. Він критично ставився до москвофільства, писав про вирішальний вплив Наддніпрянщини на розвиток галицького народоства, як і руху радикалів-соціалістів. Дослідженням українського руху займався Л. Василевський, що в своїх працях [110-113] обстоював природне право українського народу на національно-державне самовизначення. Історик підтримав думку про два головні табори в галицько-руському суспільстві другої половини XIX ст.: староруський, що тяжів до російщини, та українофільський, в якому невдовзі виділилася радикальна, соціалістична течія. Наддніпрянські українофіли в умовах царських репресій були змушені перенести центр своєї діяльності в Галичину, що сприяло перемозі українофільських ідей на зламі XIX – XX ст. Водночас загострюються українсько-польські стосунки, а з другого боку, відбувся розкол у середовищі русофілів, де на противагу *«до теоретичної російськості старорусинів»* молодь відкрито пробує писати і навіть говорити по-російськи. Л. Василевський став одним із перших польських дослідників, що наголошували на позитивних сторонах польсько-української співпраці, писав про велику роль Галичини в пробудженні національної свідомості цілої України.

Утвердження модерної української національної самосвідомості в Галичині крізь призму суперництва русофільства та українофільства стало предметом дослідження в працях Ф. Подлеського [98; 99]. Переломним для національного руху галицьких русинів, як і для інших підвладних Австрії народів, стала революція 1848 р. Після поразки революції в Галичині набрало сили мовно-культурне русофільство, запозичення російських слів і виразів для розвитку місцевої мови, що вело до *«винародовлення»* галицько-руського населення. На противагу проросійській агітації, поширення українофільських настроїв під ідейним впливом із Наддніпрянщини Ф. Подлеський пов'язував з політикою австрійського уряду. Він прямо писав, що перетворення галицьких русинів на українців було *«передусім виразом політичної програми Австрії, що боролася з Росією»*. Українофільство на галицькому ґрунті не стало результатом пошуку *«родинного русинізму»*, вважалося *«ненатуральним і штучним»*. Автор прихильно ставився до спроби намісника Галичини поляка А. Голуховського перевести руське письмо на латинку в 1859 р., що мало на меті нібито *«культурно піднести русинів»* [99, с. 32, 48].

Польська історіографія за часів комуністичного правління 1950-1980-х років, на відміну від української радянської, зазнавала слабшого ідеологічного тиску. Будучи прихильниками марксистської концепції, польські історики пов'язували формування нації на етнічній основі з утвердженням капіталізму. Серед праць з історії українського руху в підавстрійській Галичині варто виділити передусім монографії Я. Козіка [88-91], що справедливо вважаються *«істотним і водночас єдиним кроком уперед в осмисленні джерел та ідеології українофільського руху в Галичині»* [41, с. 492]. Учений поставив питання про еволюцію українських діячів від галицько-руського до загальноукраїнського (українсько-руського) патріотизму, наголошував, що процес національного самоусвідомлення перед 1848 р. охопив тільки невелику частину українського суспільства. Я. Козік розглядав український рух під час революції 1848-1849 рр. у руслі поділу на угруповання, *«партії»*: *«австрійсько-українську»* (Головна руська рада), *«польсько-українську»* (Руський собор), тоді як про *«чисто українську» «партію»* мав обмаль відомостей, а *«російсько-українську»* – вважав слабо вираженою [89].

Процес формування сучасних «малих» і «молодих» націй у Центрально-Східній Європі кінця XVIII – початку XX ст. став предметом дослідження в працях Ю. Хлебовчика [66-68]. На аналітичному рівні він відзначив провідну роль інтелігенції в процесі утвердження ідеї національної державності, що відбувався в Європі двома шляхами: на заході була втілена схема *«спільнота державна – спільнота мовна – спільнота національна (державно-національна)»*, тоді як на сході, включаючи Україну, – *«спільнота мовна – спільнота*

національна – спільнота державна (державно-національна)». С. Гродзіський досліджував діяльність українського представництва в Галицькому сеймі [70]. Ставлення австрійського уряду і польських політичних угруповань у Галичині до українського питання в 90-х роках XIX – на початку XX ст. розкрив Я. Грухала [71]. Е. Горнова писала про вплив М. Драгоманова на Галичину, стосунки між українськими і польськими соціалістами в краї [75]. Р. Радзік розкрив особливості формування української національної свідомості, ідеологію та інституційний розвиток галицько-руського руху в 1830-х – на початку 60-х років [101; 102]. Г. Верещицький висвітлював українське питання в контексті аналізу національних проблем у Габсбурзькій монархії [115].

На жаль, міркування Я. Козіка не знайшли продовження в польській історіографії, де й сьогодні помітна тенденція до доволі однобокого трактування українського руху, що нерідко висвітлюється як штучний витвір або наслідок діяльності греко-католицького духовенства, з його партикулярними інтересами [41, с. 492, 497]. Загалом до відновлення незалежності Польщі в 1989 р., як стверджує М. Яновський про польську історіографію XIX ст., *«не було – за винятком видань сталінських часів – праць, котрі через ідеологічні обмеження виявилися б зовсім непридатні (в науковому плані. – І.Р.), натомість існували цілі дослідницькі терени, які потребували наповнення новими роботами. Існували також методологічні проблеми»* [62, с. 77, 78]. Польська історіографія посткомуністичного періоду відійшла від марксистських догм, водночас набув поширення модерністський підхід до проблем українського націотворення в руслі західних теорій нації і націоналізму. Працям сучасних польських науковців з історії південно-західної Галичини притаманна різнобічність дослідницьких інтересів.

А. Земба зробив внесок у дослідження формації *gente Rutheni, natione Poloni*, що представляла полонофільську орієнтацію у формуванні національної ідентичності галицьких українців [119]. А. Земба піддав критиці традиційний у польській історіографії погляд на галицьке «москвофільство», вважав, що замість цього терміну з виразним ідеологічним забарвленням більш правильно вживати слово «русофільство». Водночас Я. Мокляк [93] виступав за термін «москвофільство», мотивуючи це тим, що для русинів-українців проросійська орієнтація мала не тактичне значення, як у випадку чехів, поляків чи сербів, а означала тенденцію до національно-політичного ототожнення з російською культурою, мовою, православною вірою. У книзі Я. Мокляка [94] розкрито проблему мови викладання у сфері шкільництва в діяльності Галицького сейму протягом 1866-1892 рр. Переломну роль у перемозі українофільських ідей, стверджує автор, відіграла «нова ера», що зміцнила позиції української мови в шкільній освіті. С. Степень розкрив ключову роль Перемишля в українському «національному відродженні» першої половини XIX ст., суперечки навколо спроб латинізації українського письма [103-105]. С. Козак – багатолітній дослідник процесу формування новочасної української національної свідомості, витoki якої були в ідеях романтизму, що знайшло відображення в творчості письменників і вчених [86; 87].

С. Заброварний висвітлював інституційний розвиток українського руху в Галичині на тлі польсько-українських стосунків другої половини XIX – початку XX ст. [16; 118]. Р. Томчик проаналізував утворення і діяльність «лівих» українських партій Галичини – радикалів (РУРП–УРП) і соціал-демократів (УСДП) [108; 109], звернув увагу на значення партійної діяльності для утвердження етноніму «українець» («український»). Т. Стриєк у контексті концептуального аналізу формування модерної української ідеї підкреслив особливий вплив на Галичину діяльності М. Драгоманова і М. Грушевського [106; 107]. Д. Мацяк, досліджуючи спробу польсько-українського порозуміння в Галичині, яку хронологічно окреслює періодом 1888-1895 рр. [92], наголошував, що галицькі українці зразково використали угоду для зміцнення власних національних позицій. Ч. Партач досліджував проблеми польсько-українських стосунків у краї в кінці XIX – на початку XX ст.: від К. Бадені до А. Потоцького [97]. Каталізатором формування модерної української нації він вважав поступки польських панівних сил під час «нової ери», що принесли для поляків тільки «моральне задоволення». О. Кіх-Маслей розкрила образ України в оцінці

еліти Кракова кінця XIX – першої половини XX ст. [84]. Новочасна українська національна тотожність кристалізувалася в опозиції до польськості, що стало причиною назагал негативного образу українця в польській громадській думці. Окремі аспекти обраної теми висвітлювали дослідники взаємин між галицькими поляками й українцями [79; 85 та ін.].

Крім польської історіографії, значний інтерес до українського руху в Галичині приділяли російські історики. Російська емігрантська історіографія продовжила традиції імперської історичної науки, в якій український рух зображувався як прояв штучно створеного сепаратизму, підтриманого ззовні ворогами єдиної Росії [2; 5 та ін.]. Серед емігрантських істориків можна виділити нещодавно перевидані в Росії нариси А. Царинного (псевдонім А. Стороженка) про український рух [48, с. 133-252], написані на початку 1920-х років на основі особистих спогадів автора. Автор вважав розвиток українофільства на галицькому ґрунті недорозумінням, *«порожденнымъ злою волею однихъ и глупостью другихъ, не видимъ для него никакой будущности...»* [56]. У цьому ж збірнику про *«український сепаратизм»* у Росії, виданому 1998 р. в Москві, побачило світ ще кілька праць ідеологів загальноруської національної єдності [48]. Про ідейне спрямування збірника свідчить хоча б назва вступної статті: *«Украинский туман должен рассеяться, и русское солнце взойдет»* (вислів А. Стороженка) [48, с. 5-22]. Найбільш відомим дослідником українського руху в російській емігрантській історіографії став Н. Ульянов, праця якого була видана в середині XX ст. у Мадриді й неодноразово перевидавалася [50; 51]. Через підміну фактів, тенденційне їх тлумачення українська («малоруська») орієнтація в Галичині, представлена народовцями (соціалісти-радикали навіть не згадуються), показана як ворожа місцевому населенню, результат інтриг антиросійських сил – поляків та австрійського уряду.

«Національне відродження» в Австрійській імперії російський радянський історик В. Фрейдзон [52] поділив на два етапи, рубежем між якими була революція 1848-1849 рр. Стереотипи радянської історіографії поділяла Н. Пашаєва [42; 43], в розумінні якої, зокрема, *«Руський собор»* 1848 р. був організацією польських поміщиків для закріплення експлуатації галицького селянства. Однак у монографії Н. Пашаєвої 2001 р. [44] *«національне відродження»* в півавстрійській Галичині висвітлювалося через концептуальні підходи галицької русофільської і російської емігрантської історіографії. Дослідниця представила свою книжку як перший в історичній літературі досвід дати загальний аналіз історії російського («русського») руху в краї протягом XIX – XX ст. Прикметником від етноніму «русин» Н. Пашаєва вважала слово «русський», «руский» під кутом зору єдності всього «русского народу» «від Карпат до Камчатки», російську літературну мову вона визнавала рідною для літератури місцевих русинів. Виданням українофобської літератури в сучасній Росії займається спеціально створений *«Православний центр імперський політичних досліджень»*. У збірнику 2004 р. під характерною назвою *««Украинская» болезнь русской нации»* [47] друкуються праці дослідників кінця XIX – початку XX ст. (А. Будиловича, А. Соболевського, П. Казанського та ін.) і емігрантських (В. Шульгіна, К. Фотієва та ін.), а також галицьких діячів-«москвофілів» О. Мончаловського, С. Бендасюка. Російськомовна література відверто українофобського характеру продовжує виходити в наш час [57].

Процес перетворення Малоросії і Галицької Русі в Україну протягом XIX – середини XX ст. з відверто проросійських позицій розглянуто в книзі А. Дикого [13]. Автор переконує, що російський уряд не звернув уваги на *«стихийне прагнення народних мас до возз'єднання (з Росією. – І.Р.)»*, необхідно було спрямувати національно-культурну діяльність української інтелігенції в загальнодержавне русло, а не вдаватися до жорстких заборонних заходів. Вони тільки радикалізували українофільство на галицькому ґрунті, ідейним джерелом для якого стала Наддніпряньська Україна. Для обґрунтування своїх поглядів А. Дикий не зупиняється перед перекручуванням фактів, коли, приміром, писав про бажання абсолютної більшості галичан об'єднатися з Росією в XIX ст., про зустріч російської армії як визволителів у 1914 р. тощо [13, с. 46, 47, 49]. В узагальнюючій монографії з історії *«Південної Русі»* [46] О. Смірнов стверджує, що *«сам термін «Україна» й «українці» не мав історичних коренів у Галичині»*, був привнесений ззовні. Галицьке українофільство в його інтерпретації постає

передусім як результат свідомої діяльності імперських кіл Австрії, спрямованої проти Росії, а також недалекогоглядної політики російського царизму [46, с. 151-153].

Водночас у сучасній російській історіографії існують більш об'єктивні дослідження українського руху. Так, у розумінні О. Міллера [33-36] наддніпрянські українофіли перенесли центр своєї діяльності в Галичину, що сама не могла стати ініціатором і головною рушійною силою українського руху. О. Міллер переконаний, що саме призма суперництва проектів націй – «большой русской», куди входили б велико-, мало- і білоруси, та української – найадекватніша для опису внутрішньої політики Російської імперії в національному питанні в XIX ст. Історія боротьби двох проектів національного будівництва в його розумінні – це не так шлях успіху українства, як ланцюг невдач російських асиміляторських зусиль. Перемога українства стала можливою завдяки збігові низці суб'єктивних факторів, серед причин цього названо невмілу політику Петербурга, появу суперхаризматичної постаті Т. Шевченка, недостатній радикалізм русифікаційних заходів. Цю точку зору поділяє також Б. Міронов, який переконував, що власті не змогли ефективно перешкодити розвитку неросійських народів [37]. Дослідженням національного питання у внутрішній політиці царизму XIX – початку XX ст. займався В. Дякін [14; 15]. Українське питання в Росії в кінці XIX – на початку XX ст. знайшло відображення в розвідці І. Міхутіної [38]. На думку дослідниці, воно займало відносно скромне місце в ієрархії суспільно-політичних проблем Російської імперії. Політика імперії Романових у Галичині на початку XX ст. стала предметом дослідження О. Бахтуріної [3; 4] та М. Клопової [24-26]. В. Савченко писав [45], що навіть на початку XX ст. існували різні варіанти національно-культурної еволюції галицьких русинів.

Більш об'єктивними і неупередженими, хоч і порівняно малочисельними, є праці німецьких та австрійських істориків. Український національний рух у Галичині та Росії став предметом дослідження професора з Австрії А. Каппелера [17-21]. У галицько-українському русі другої половини XIX ст. він виділив течії старорусинів, русофілів (москвофілів) і українофілів (народовців). Праці А. Каппелера з історії українського руху сильно приклалися до зміни образу України на Заході [81-83]. У Києві 2011 р. вийшла упорядкована А. Каппелером збірка, що містила статті дослідників, переважно з Австрії, Канади, Німеччини, США, а також з України, об'єднаних темою формування модерної української нації [49]. А. Каппелер наголошував, що *«за останні роки висловлено сумніви щодо абсолютизації формули «конструкція або винайдення нації», з якою виступили модерністи. Вони вважали націю «не творінням, так би мовити, природи, а уявленою конструкцією, яку винайшли декілька інтелектуалів...».* Однак очевидно, що *«будівничих нації не можна просто винайти, щоб вони з'явилися, потрібен запас культурних, здебільшого етнічних, традицій та накопичені протягом століть колективні спогади, ... архітектори (нації. – І.Р.) змушені використовувати готову цеглу, щоб звести національну будівлю, побудувати націю»* [17, с.16].

Віденський професор М. Мозер займається дослідженням мовної історії підавстрійської Галичини, питання становлення української літературної мови [39; 40; 95; 96], розглядає «язичіє» як органічне явище, що стало певним кроком на шляху *«до розбудови нової літературної мови на переважно народній основі».* Австрійський історик Г. Біндер – автор ґрунтовної монографії про діяльність представництв галицьких партій в австрійському парламенті в 1897-1918 рр., у добу *«переходу до масової політики»* [64]. Здобутками в німецькій історіографії стали праці К. Бахманна про галицький фактор у зовнішній політиці Австро-Угорщини і Росії напередодні Першої світової війни [63]. А.-В. Вендланд писала про галицьке русофільство як консервативне крило національного руху галицьких русинів-українців, що відіграло перехідну роль у процесі формування модерної української національної ідентичності [7; 114]. Дедалі більший інтерес до українського руху виявляє англомова історіографія, де зростає число праць істориків неукраїнського походження. У дослідженні британського вченого Е. Вілсона з модерністських позицій висвітлюється національний розвиток українців, що були названі *«несподіваною нацією»* [8]. Е. Вілсон

розглянув альтернативні можливості формування модерної національної свідомості, власної «вищої культури» галицьких русинів, серед яких розглядав, зокрема, поступовий перехід на російську літературну мову. Однак, попри фінансову підтримку Москви більш органічною для краян виявилася українофільська орієнтація. Американський дослідник Л. Вулф приділив увагу інтелектуальній історії Галичини як габсбурзькій провінції, її культурному конструюванню [116].

Отже, в зарубіжній історіографії найбільший інтерес до українського руху в XIX – на початку XX ст. проявляли польські та російські історики, що піддавалися надмірному суб'єктивізму, уникали порівняльних досліджень у національній проблематиці. Серед діаспорних істориків старшого покоління домінував примордіалістський підхід, за яким утворення національної держави є найвищою метою українського історичного процесу. Питання про джерела та ідеологію галицького українофільства крізь призму взаємодії з національно-політичними течіями – русофільством, полонофільством, австрофільством – знайшло відображення в українській діаспорній і зарубіжній історіографії кінця XX – початку XXI ст. у руслі західних наукових теорій нації та націоналізму. Вчені зробили «перші і досить успішні спроби застосувати методіку М. Гроха в дослідженнях українського національного руху» [11, с. 277, 281], – писав Я. Грицак. Примордіалістське розуміння нації західна «наука вже пододала, – стверджує А. Каппелер. – Але в широких громадських колах і в національних дискурсах (і в Україні також) воно наявне й досі» [17, с. 15]. Перспективним у подальшому видається більш детальне ознайомлення українського читача з працями зарубіжних учених з історії національного руху, зокрема в півдавстрійській Галичині, та їх аналіз.

Джерела та література

1. Андерсен Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. – Друге, перероблене видання / Пер. з англ. В. Морозова. – К., 2001. – 272 с.
2. Аристовъ А. Карпато-русские писатели: Исследование по неизвестнымъ источникамъ: В 3 т. / Издание Галицко-русского общества въ Петрограде. – М., 1916. – Т. 1. – 304 с.
3. Бахтурина А. Окраины Российской империи: государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914-1917 гг.) – М., 2004. – 392 с.
4. Бахтурина А. Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. – М., 2000. – 264 с.
5. Белгородский А. Галиция – исконное достояние России. – М., 1914. – 48 с.
6. Василевский Л. Современная Галиция. – С-Пб., 1900. – 233 с.
7. Вендянд А.-В. Русофільство: ще один український проект? Зауваги про невітілене прагнення / Перекл. з нім. С. Онуфрив // І: Незалежний культурологічний часопис. – 2000. – Ч. 18. – С. 113-122.
8. Вілсон Е. Українці: несподівана нація / Пер. з англ. Н. Гончаренко та О. Гриценко. – К.: Видавництво «К.І.С.», 2004. – 552 с.
9. Грицак Я. Дилеми українського націотворення, або Ще раз про старе вино у нових міхах // Український гуманітарний огляд. – К., 2000. – Вип. 4. – С. 11-33.
10. Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. – К., 2004. – 344 с.
11. Грицак Я. Українське національне відродження в Галичині XIX – початку XX ст.: порівняльний аналіз соціального складу патріотичних груп // *Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. – Kraków, 1997. – Т. V-VI. – S. 277-285.
12. Демкович-Добрянський М. Українсько-польські стосунки у XIX сторіччі. – Мюнхен, 1969. – 119 с.
13. Дикий А. Неизвращенная история Украины-Руси (от начала 19-го до середины 20-го века). – М., 2008. – 528 с.
14. Дякин В. Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX – начало XX вв.). – СПб., 1998. – 1000 с.
15. Дякин В. Национальный вопрос во внутренней политике царизма // *Вопросы истории*. – 1995. – № 9. – С. 130-134; 1996. – № 11-12. – С. 39-72.
16. За броварний С. Перемишль в українському національному русі на зламі XIX і XX століть // *Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze*. – Warszawa, 2003. – Т. 15-16. – S. 118-126.
17. Каппелер А. Громадянська чи етнічна нація. Зауваги з теорії та історіографії // Україна. Процеси націотворення / Упор. А. Каппелер; пер. з нім. – К., 2011. – С. 13-28.
18. Каппелер А. Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи // *Россия – Украина: история взаимоотношений* / Отв. ред. А. Миллер, В. Репринцев, Б. Флоря. – М., 1997. – С. 125-144.

19. Каппелер А. Мала історія України / Пер. з нім. – К., 2007. – 264 с.
20. Каппелер А. Національний рух українців у Росії та Галичині: спроба порівняння // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 104-119.
21. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення, історія, розпад / Перекл. з німецької Х. Назаркевич, наук. ред. М. Крикун. – Львів, 2005. – XII + 360 с.
22. Картунов О. Західні теорії нації. Плюралізм думок, дефіцит понять // Віче. – 1996. – № 6(51). – С. 80-93.
23. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. – К., 1999. – 352 с.
24. Клопова М. Внешняя политика России и проблемы Галиции накануне Первой мировой войны (К постановке вопроса) // Вестник Московского университета. – Серия 8: История. – М., 1999. – № 3. – С. 36-47.
25. Клопова М. Украинское движение на восточнославянских землях империи Габсбургов как фактор австро-российских отношений в начале XX в. // Регионы и границы Украины в исторической ретроспективе / Отв. ред. Л. Горизонтов. – М., 2005. – С. 93-115.
26. Клопова М. Украинское национальное движение: галицийский опыт // Украина и украинцы: образы, представления, стереотипы. Русские и украинцы во взаимном общении и восприятии / Отв. ред. Є. Борисенко. – М., 2008. – С. 322-339.
27. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т. – К., 1994. – Т. 1. – С. 11-27; 193-202; 413-444.
28. Лисяк-Рудницький І. Між історією й політикою. Статті до історії та критики української суспільно-політичної думки. – [Мюнхен] : Сучасність, 1973. – 443 с.
29. Магочій П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура // Український історичний журнал. – 1991. – № 3. – С. 97-107.
30. Магочій П.-Р. Україна. Історія її земель та народів / Авторизований переклад з англ.: Е. Гийдель, С. Грачова, Н. Кушко, О. Сидорчук. – Ужгород, 2012. – 794+XXII с.
31. Магочій П.-Р. Галичина. Історичні есе. – Львів, 1994. – 322 с.
32. Магочій П.-Р. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848-1948) / Авторизований переклад з англ. – Ужгород, 1994. – 296 с.
33. Миллер А. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – С-Пб., 2000. – 260 с.
34. Миллер А. Внешний фактор в формировании национальной идентичности галицких русинов // Австро-Венгрия: интеграционные процессы и национальная специфика / Отв. ред. О. Хаванова. – М., 1997. – С. 68-75.
35. Миллер А. Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования. – М., 2006. – 248 с.
36. Миллер А. Субсидия газете «Слово». Галицийские русины в политике Петербурга // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип. 9. – С. 332-338.
37. Миронов Б. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. – С-Пб., 2000. – Т. 1. – С. 65.
38. Михутина И. Украинский вопрос в России (конец XIX – начало XX века). – М., 2003. – 288 с.
39. Мозер М. «Русини» й «руська мова» в галицьких граматиках першої половини XIX ст. // Українська мова в Галичині: історичний вимір / Відп. ред. Я. Ісаєвич, М. Мозер, Н. Хобзей. – Львів, 2011. – С. 8-54 (332 с.).
40. Мозер М. Причинки до історії української мови / За заг. ред. С. Вакуленка. – Харків, 2008. – XVI+832 с.
41. Мудрий М. Національно-політичні орієнтації в українському суспільстві Галичини австрійського періоду у висвітленні сучасної історіографії // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2002. – Вип. 37, част. 1. – С. 465-500.
42. Пашаева Н. Проблемное изучение славянского национального возрождения (Книга как источник). – М., 1988. – Ч. I. Страны Центральной Европы. – 88 с.; 1989. – Ч. II. Страны Юго-Восточной Европы. – 80 с.
43. Пашаева Н. Русские ученые и публицисты о национальном Возрождении в Галиции // Развитие капитализма и национальные движения в славянских странах. – М., 1970. – С. 310-321.
44. Пашаева Н. М. Очерки истории русского движения в Галичине XIX – XX вв. – М., 2001. – 201 с.
45. Савченко В. Восточная Галиция на историческом перепутье. 1910 – начало 1920-х годов // Регионы и границы Украины в исторической ретроспективе / Отв. ред. Л. Горизонтов. – М., 2005. – С. 132-189.
46. Смирнов А. История Южной Руси. – М., 2008. – 352 с.
47. «Украинская» болезнь русской нации / Сост. серии М. Смолин. – М., 2004. – 560 с.
48. Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола. Сборник / Вступ. статья и комментарии М. Смолина. – Москва, 1998. – 432 с.
49. Україна. Процеси націотворення / Упор. А. Каппелер; пер. з нім. – К. : К.І.С., 2011. – 416 с.
50. Ульянов Н. Происхождение украинского сепаратизма. – Москва, 1996. – 288 с.
51. Ульянов Н. Украинский сепаратизм. – Москва, 2004. – 416 с.
52. Фрейдзон В. Некоторые черты формирования наций в Австрийской империи // Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе: Исторический и историческо-культурный аспекты. – М., 1981. – С. 28-50.

53. Химка І.-П. Греко-Католицька Церква і національне відродження у Галичині 1772-1918 // Ковчег: Збірник статей з церковної історії. – Львів, 1993. – Ч. 1. – С. 73-107.
54. Химка І.-П. Зародження польської соціал-демократії та українського радикалізму в Галичині (1860-1890) / Перекл. з англ. С. Левченка. – К., 2002. – 328 с.
55. Химка І.-П. Український національний рух у Галичині в світлі нових теоретичних праць про націоналізм і національні рухи // Другий Міжнародний конгрес українців, 22-28 серпня 1993 р. Доповіді і повідомлення. Історія. – Львів, 1994. – Ч. 1. – С. 215-220.
56. Царинный А. Украинское движение. Краткий исторический очерк, преимущественно по личным воспоминаниям / Съ введением князя А. Волконского. – Берлин, 1925. – 232 с.
57. Широкопад А. Украина – противостояние регионов. – М., 2010. – 448 с.
58. Шлемкевич М. Галичанство / Відп. редактор В. Горинь. – Львів, 1997. – 104 с. Відтворення з видання: Нью-Йорк – Торонто, 1956.
59. Шпорлюк Р. Імперія та нації: з історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі / Пер. з англ. Г. Касьянова за участі М. Климчука та М. Рябчука. – К., 2000. – 354 с.
60. Шпорлюк Р. Україна: від імперської периферії до суверенної держави // Сучасність. – 1996. – № 12. – С. 53-65.
61. Шпорлюк Р. Українське національне відродження в контексті європейської історії кінця XVIII – початку XIX століть // Україна: наука і культура. – К., 1991. – Вип. 25. – Грудень. – С. 159-167.
62. Яновський М. XIX століття у дзеркалі польської історіографії (1980-2002) // Україна модерна. – 2005. – Ч. 9. – С. 77-91.
63. Bachmann K. Piąta kolumna Moskwy? Ruch rusofilski w Galicji a austriacka polityka zagraniczna przed pierwszą wojną światową // Biuletyn Ukrainoznawczy. – 1999. – Nr. 5. – S. 11-19.
64. Binder H. Galizien in Wien: Parteien, Wahlen, Fraktionen und Abgeordnete im Übergang zur Massenpolitik. – Wien, 2005. – 741 p.
65. Bujak F. Galicya. – T. I. Kraj, ludność, społeczeństwo, rolnictwo. – Lwów – Warszawa, 1908. – 562 s.
66. Chlebowczyk J. O prawie do bytu małych i młodych narodów. Kwestia narodowa i procesy narodotwórcze we Wschodniej Europie Środkowej w dobie kapitalizmu (od schyłku XVIII do początków XX w.). – Warszawa – Kraków, 1983. – 476 s.
67. Chlebowczyk J. On Small and Young Nations in Europe. Nation-Forming Processes in Ethnik Borderlands in East-Central Europe / Translated from the Polish by J.Dorosh. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1980. – 216 s.
68. Chlebowczyk J. Procesy narodotwórcze we Wschodniej Europie Środkowej w dobie kapitalizmu (od schyłku XVIII do początków XX w.). – Warszawa – Kraków, 1975. – 376 s.
69. Feldman W. Stronnictwa i programy polityczne w Galicyi 1846-1906. – Kraków, 1907. – T. I. – 248 s.; T. II. – 371 s.
70. Grodziski S. Sejm Krajowy galicyjski 1861-1914. – Warszawa, 1993. – T. 1. – 219 s.; T. 2: Źródła. – 558 s.
71. Gruchała J. Rząd austriacki i polskie stronnictwa polityczne w Galicji wobec kwestii ukraińskiej (1890-1914). – Katowice, 1988. – 147 s.
72. Himka J.-P. Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century. – Edmonton; London, 1988. – 358+XXXVI p.
73. Himka J.-P. Religion and Nationality in Western Ukraine: The Greek Catholic Church and the Ruthenian National Movement in Galicia, 1867–1900. – Montreal – Kingston – London – Ithaca, 1999. – XXX+236 p.
74. Himka J.-P. The Construction of Nationality in Galician Rus': Icarian Flights in Almost All Directions // Intellectuals and the Articulation of the Nation / Ed. by R.G.Suny and M.D.Kennedy. – Ann Arbor (Mich.), 1999. – P. 109-164.
75. Hornowa E. Ukraiński obóz postępowy i jego współpraca z polską lewicą społeczną w Galicji 1876-1895. – Wrocław – Warszawa – Kraków, 1968. – 163 s.
76. Hroch M. Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas. – Prag, 1968. – 171 s.
77. Hroch M. Małe narody Europy. Perspektywa historyczna / Przekład G. Pańko. – Wrocław – Warszawa – Kraków, 2003. – 168 s. (Dodruk 2008 r.)
78. Hroch M. Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations / Translated by B. Fowkes. – Cambridge, 1985. – 220 p.
79. Jakubowska U. Szanse partnerstwa? Z dziejów stosunków polsko-ukraińskich na przełomie XIX i XX wieku // Polacy o Ukraińcach, Ukraińcy o Polakach. Materiały z sesji naukowej pod redakcją T. Stegnera. – Gdańsk, 1993. – S. 91-103.
80. [Kalicki B.] Kwestya ruska. – Lwów, 1871. – 96 s.
81. Kappeler A. Der schwierige Weg zur Nation: Beiträge zur neueren Geschichte der Ukraine. – Wien – Köln – Weimar: Bohlau Verl, 2003. – 214 s.
82. Kappeler A. Die ukrainische Nationalbewegung im Russischen Reich und in Galizien: Ein Vergleich // Entwicklung der Nationalbewegungen in Europa 1850-1914. Herausgegeben von Heiner Timmermann. – Berlin : Duncker&Humblot, 1998. – P. 175-196.

83. Kappeler A. *Kleine Geschichte der Ukraine*. – München, 1994. – 286 s. (Капелер А. Мала історія України / Пер. з нім. – К., 2007. – 264 с.
84. Kich-Maslej O. *Ukraina w opinii elit Krakowa końca XIX – pierwszej połowy XX wieku*. – Kraków, 2009. – 247 s.
85. Koko E. Dalecy i bliscy. Polacy i Ukraińcy w XIX–XX wieku (do 1914 r.) // *Polska – Ukraina spotkanie kultur. Materiały z sesji naukowej pod redakcją T. Stegnera*. – Gdańsk, 1997. – 143 s.
86. Kozak S. *U źródeł romantyzmu i nowożytnej myśli społecznej na Ukrainie*. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1978. – 146 s.
87. Kozak S. *Z dziejów Ukrainy. Religia. Kultura. Myśl społeczna. Studia i szkice*. – Warszawa, 2006. – 378 s.
88. Kozik J. *Między reakcją a rewolucją. Studia z dziejów ukraińskiego ruchu narodowego w Galicji w latach 1848-1849*. – Warszawa – Kraków: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1975. – 237 s. [Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. – T. CCCLXXXI. Prace historyczne. – Zesz. 52].
89. Kozik J. *Stosunki ukraińsko-polskie w Galicji w okresie rewolucji 1848-1849. Próba charakterystyki // Z dziejów współpracy Polaków, Ukraińców i Rosjan / Redaktorzy tomu K. J. Dźędziła, W. A. Serczyk*. – Kraków, 1975. – S. 29-53 [Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. – T. CCCXVI. Prace historyczne. – Zesz. 54].
90. Kozik J. *The Ukrainian National Movement in Galicia: 1815-1849 / Edited and with an introduction by L. D. Orton. Translated from the Polish by A. Gorski and L. D. Orton*. – Edmonton, 1986. – 498 p.
91. Kozik J. *Ukraiński ruch narodowy w Galicji w latach 1830-1848*. – Kraków, 1973. – 308 s.
92. Maciak D. *Próba porozumienia polsko-ukraińskiego w Galicji w latach 1888-1895*. – Warszawa, 2006. – 407 s.
93. Moklak J. *Moskwofilstwo (moskalofilstwo) i rusofilstwo. Uwagi o terminologii. W związku z artykułem Andrzeja A. Zięby // Studia Historyczne. Kwartalnik*. – Kraków, 2000. – R. XLIII. Zesz. 4(171). – S. 701-712.
94. Moklak J. *W walce o tożsamość Ukraińców. Zagadnienie języka wykładowego w szkołach ludowych i średnich w pracach Galicyjskiego Sejmu Krajowego 1866-1892*. – Kraków, 2004. – 318 s.
95. Mozer M. *Taras Ševčenko und die moderne ukrainische Schriftsprache. Versuch einer Würdigung*. – München, 2008. – 453 s.
96. Mozer M. *“Ruthenische” (ukrainische) Sprach- und Vorstellungswelten in den galizischen Volksschullesebüchern der Jahre 1871 und 1872*. – Wien, 2007. – 251 s.
97. Partacz Cz. *Od Badeniego do Potockiego. Stosunki Polsko-Ukraińskie w Galicji w latach 1888-1908*. – Toruń, 1996. – 280 s.
98. Podleski F. *Rusofilizm a ukrainizm*. – Lwów, 1931. – 31 s.
99. Podleski F. *Zagadnienie “ukraińskie” na tle stosunków austriackich*. – Lwów – Warszawa, [1935]. – 144 s.
100. Pritsak O., Reszetar J.S. *Ukraine and the Dialectics of Nation-Building // From Kievan Rus’ to Modern Ukraine: Formation of the Ukrainian Nation*. – Cambridge (Mass.), 1984. – P. 5-36.
101. Radzik R. *Ideologia ruskiego ruchu narodowego w Galicji Wschodniej w latach 1848-1863 // Studia Historyczne*. – 1983. – R. XXVI. – Z. 4(103). – S. 595-611.
102. Radzik R. *Spoleczne uwarunkowania formowania się ukraińskiej świadomości narodowej w Galicji Wschodniej w latach 1830-1863 // Kultura i społeczeństwo*. – 1981. – № 1-2. – S. 295-311.
103. Stepień S. *Borderland City: Przemyśl and the Ruthenian National Awakening in Galicia // Galicia: a multicultural land / Edited by C. Hann and P.-R. Magocsi*. – Toronto – Buffalo – London, 2005. – P. 52-70.
104. Stepień S. *Rola Przemyśla w ukraińskim odrodzeniu narodowym w Galicji w pierwszej połowie XIX w. // Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze. 8-9. Spotkania polsko-ukraińskie. Studia Ukrainica / Pod redakcją S. Kozaka*. – Warszawa, 1999. – S. 127-137.
105. Stepień S. *Spory wokół języka i alfabetu ukraińców galicyjskich. Druki ukraińskie wydane alfabetem łacińskim w Przemyślu w XIX i XX wiekach // До джерел. Збірник наукових праць на пошану О. Купчинського з нагоди його 70-річчя*. – Київ – Львів, 2004. – T. I. – С. 190-212.
106. Stryjek T. *Jak “powstał” naród ukraiński? Konstrukcje historyka // Biuletyn Południowo-Wschodniego Instytutu Naukowego. 3*. – Przemyśl, 1997. – S. 19-45.
107. Stryjek T. *Ukraińska idea narodowa okresu międzywojennego. Analiza wybranych koncepcji*. – Wrocław, 2000. – 453 s.
108. Tomczyk R. *Radykałowie i socjaldemokraci. Miejsce i rola lewicy w ukraińskim obozie narodowym w Galicji 1890-1914*. – Szczecin, 2007. – 670 s.
109. Tomczyk R. *Galicyjska Rusko-Ukraińska Partia Radykalna w latach 1890-1914*. – Szczecin, 2007. – 422 s.
110. Wasilewski L. *Kwestja ukraińska jako zagadnienie międzynarodowe*. – Warszawa, 1934. – 146 s.
111. Wasilewski L. *Ruski, rusiński czy ukraiński // Sprawy narodowościowe*. – Warszawa, 1927. – № 4. – Lipiec – sierpień – wrzesień. – S. 388-392.
112. Wasilewski L. *Ukraina i sprawa ukraińska*. – Kraków, [1911]. – 200 s.
113. Wasilewski L. *Ukraińska sprawa narodowa w jej rozwoju historycznym*. – Warszawa – Kraków, 1925. – 221 s.
114. Wendland A.V. *Die Russophilen in Galizien. Ukrainische Konservative zwischen Österreich und Rubland, 1848-1915*. – Wien, 2001. – 644 s.
115. Wereszycki H. *Pod berłem Habsburgów. Zagadnienia narodowościowe*. – Wyd. 2-ie. – Kraków, 1986. – 354 s.
116. Wolff L. *The Idea of Galicia. History and Fantasy in Habsburg Political Culture*. – Stanford, 2010. – 486 p.
117. Woryński E. *Polacy a Rusini*. – Kraków, 1903. – 55 s.

118. Zabrowarny S. Instytucjonalny rozwój ukraińskiego ruchu narodowego w Galicji w latach 1864-1914 // Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze. – Warszawa, 1994. – T. 2. – S. 69-81.
119. Zięba A. A. Gente Rutheni, natione Poloni. Z problematyki kształtowania się ukraińskiej świadomości narodowej w Galicji // Prace Komisji Wschodnioeuropejskiej / Polska Akademia Umiejętności. – Kraków, 1995. – T. II. – S. 61-77.

Рецензенти: Боряк Г. В., д.і.н., проф.
Сінкевич Є. Г., д.і.н., проф.

© Райківський І. Я., 2013

Дата надходження статті до редколегії 12.03.2013

*Романець Н. Р., к.і.н., доцент, Криворізький національний університет,
м. Кривий Ріг, Дніпропетровська обл., Україна*

**РЕПРЕСИВНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ
В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ (1928-1933 рр.)
У ВИСВІТЛЕННІ СУЧАСНОЇ ЗАРУБІЖНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ**

Досліджено теоретико-методологічні основи та проблемно-тематичні пріоритети новітньої західної і російської історіографії репресивної політики радянської влади в українському селі (1928-1933 рр.), проаналізовано ступінь вивчення проблеми, показані сучасні інтерпретації поняття «масові репресії».

Ключові слова: репресії, політика, розкуркулення, радянська влада, історіографія.

Н. Р. Романець

Криворожський національний університет, з. Кривой Рог, Днепропетровская обл.

РЕПРЕССИВНАЯ ПОЛИТИКА СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ В УКРАИНСКОМ СЕЛЕ (1928-1933 гг.) В ОСВЕЩЕНИИ СОВРЕМЕННОЙ ЗАРУБЕЖНОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Исследованы теоретико-методологические основы и проблемно-тематических приоритеты новейшей западной и российской историографии репрессивной политики советской власти в украинском селе (1928-1933 гг.), проанализировано степень изучения проблемы, показаны современные интерпретации понятия «массовые репрессии».

Ключевые слова: репрессии, политика, раскулачивание, советская власть, историография.

Natalia Romanets

Kryvyi Rih National University, Kryvyi Rih, Dnipropetrovs'k oblast, Ukraine

REPRESSIVE POLICY OF SOVIET REGIME IN THE UKRAINIAN VILLAGE IN 1928-1933 IN THE COVERAGE OF THE MODERN FOREIGN HISTORIOGRAPHY

The purpose of the article is a comprehensive analysis of modern Western and Russian historiography of repressive policies of Soviet regime in the Ukrainian village in 1928-1933, the definition of its theoretical and methodological foundations. It is shown that by examining the phenomenon of mass repressions against the peasantry during the "great turn", foreign scholars used as conceptual approaches "totalitarian school" and school of "social history". The supporters of «totalitarian» approach consider that Kremlin applied repressions as the most rapid and effective means of socialistic transformation of agrarian sector. In opinion of «revisionists», terror was the reaction of the authorities on mass peasant resistance. Recently, the position of "revisionists" have changed as a result of involvement in scientific use declassified historical documents that revealed the mechanism of acceptance and realization of repressive decisions.

The special research interest of foreign scientists is caused by dekulakization and repressive mechanism of the grain procurements in 1932/33. Dekulakization is examined as a method of the social cleaning, as a method of total collectivization, as the first mass repressive operation against the peasantry. In the opinion of researchers, the mechanisms of next punitive actions were worked off during dekulakization. Historians characterize hunger 1932-1933 as collective punishment for the so-called sabotage of the grain procurements and resistance of peasants of collectivization on the whole. Western researchers pay attention, that separate repressive measures during grain procurements in 1932/33 Soviet power applied mainly in Ukraine.

However, foreign historians were ignored other punitive actions at the time of total collectivization: fabrication affairs against the specialist of agrarian sector, campaign against the "counterrevolutionary elements". A major shortcoming of some Western studies is the lack of source analysis of party and government documents of the Stalin period. Another feature of their work is the use of "open" sources: of published documents or facts from studies of other historians.

Foreign researchers carried out the detailed analysis of state mechanism of repressions against the peasantry, separately lighting up the role of bodies of justice and DPU in realization of punitive measures. Historians mark the special cruelty of the Stalin punitive actions against the peasantry and considerable scales of repressions in Ukraine.

Keywords: repressions, policy, Soviet regime, dekulakization, historiography, peasantry.

Тема сталінського терору проти українського селянства з часів «перебудови» перетворилася на одну з провідних не лише у вітчизняній, але й зарубіжній історіографії. Важливу роль у зростанні наукового інтересу до репресивної проблематики відіграла «архівна революція» 1990-2000-х років, в результаті якої було розсекречено і залучено до наукового обігу гігантський комплекс джерел, що призвело до появи численних досліджень,

у яких розкривалися механізми ухвалення та реалізації репресивних рішень, аналізувалися їх наслідки. Однак історіографічне осмислення проблеми почалося порівняно недавно.

У сучасній історичній науці відсутні узагальнюючі праці, у яких тема репресивної політики радянської влади в українському селі доби «великого перелому» стала б предметом комплексного історіографічного аналізу. Разом з тим не можна стверджувати, що дана проблема взагалі опинилася поза увагою науковців. Перші історіографічні огляди літератури з репресивної тематики зроблені у монографіях В. Ченцова [1, с. 8-20], В. Нікольського [2, с. 8-26], дисертаційному дослідженні М. Шитюка [3]. Особливістю цих робіт є те, що «селянська лінія» репресій висвітлювалася у них лише побіжно.

Пізніше до дослідження даної проблематики долучився Г. Васильчук, у публікаціях та дисертаційній роботі якого здійснено аналіз сучасної української та зарубіжної історичної літератури з історії політичного терору, суцільної колективізації та розкуркулення. Науковець, зокрема, дійшов висновку, що історичні роботи з названої проблематики *«побудовані на методологічних принципах теорії тоталітаризму, а репресії постають як засіб сталінської модернізації суспільства»* [4, с. 15].

Історіографічний аналіз сталінської репресивної політики представлений і в монографії Дж. Кіпа та А. Літвіна, присвяченій новітнім російським та західним дослідженням сталінізму [5]. У ній науковці дослідили останні зарубіжні розвідки з історії масової колективізації, розкуркулення, голоду 1932-1933 рр. Проте суттєвим недоліком роботи є те, що Дж. Кіп та А. Літвін зосереджуються на аналізі монографій та статей лише кількох дослідників, зокрема, Л. Віоли, Ш. Фіцпартік, Ш. Мерля, залишаючи поза увагою праці інших істориків.

Оскільки у вказаних історіографічних розвідках репресивна складова сталінської аграрної політики доби «великого перелому» в українському селі представлена лише дотично, метою даною публікації є комплексний аналіз сучасної зарубіжної історичної літератури з даної проблематики, визначення її концептуальних засад.

Передусім слід зауважити, що зарубіжна історична наука розглядає проблему масових репресій проти селянства кінця 1920-х – початку 1930-х років у більш широкому контексті – дослідження феномену сталінізму. Серед існуючих модерних концепцій сталінізму можна виокремити наступні підходи до визначення його сутності, особливостей, механізмів функціонування політичної та соціально-економічної системи. Насамперед, це «тоталітарна» теорія, сформульована західними радянологами у період «холодної війни». Перші дослідники сталінізму на Заході розглядали його, як ідеологічний і політичний феномен, коли озброєний комуністичними ідеями режим Сталіна встановив тотальний контроль над суспільством. Засобами насильства і впливу на суспільство були терор, цензура, пропаганда. У дослідженнях «тоталітарної школи» суспільство виступало *«пасивним об'єктом експериментів сталінського режиму»* [6, с. 320]. Прибічники «тоталітарного» підходу вважали, що Кремль використовував репресії, як найбільш швидкий й ефективний засіб соціалістичної трансформації економіки та суспільства.

Протилежний підхід до дослідження сталінізму сформулювали «ревізіоністи» – нове покоління західних істориків, які у 1970-1980-х роках здійснили ревізію ідей «тоталітарної школи», зокрема, тези про можливість абсолютного контролю влади над суспільством. «Ревізіоністи» показали, *«що у сталінізмі були не лише репресії, але й позитивна соціальна політика, і певні групи населення свідомо, у своїх власних інтересах підтримували сталінський режим»* [6, с. 323].

Останні дослідження сталінського періоду радянської історії довели потребу у синтезі «тоталітарного» і «ревізіоністського» підходів, що призвело до виникнення так званого «постревізіонізму», прибічники якого, з одного боку, продовжили *«пошук причин раціональної соціальної підтримки сталінізму, розпочатий західними «ревізіоністами», з іншого боку, повернулися до тези «тоталітарної школи» про провідну роль ідеології та держави, хоча у їх розумінні ця роль не зводилася до репресій»* [6, с. 323]. В цілому «постревізіоністи» вивчають роль сталінської держави у соціалістичній трансформації

суспільства та вплив сталінізму на індивідуума. На нашу думку, саме застосування «постревізіоністського» підходу при дослідженні репресивної політики радянської влади в українському селі доби «великого перелому» дозволяє подолати методологічну однобічність, врахувати здобутки, як «тоталітарної», так і «ревізіоністської» концепцій, простежити у сталінському терорі «поєднання ініціативи зверху і втілення її в життя на місцях» [7, с. 32].

Ключовим для історичних досліджень репресивної політики радянської влади в українському селі є понятійно-категоріальне забезпечення. У першу чергу, окремого наукового тлумачення вимагає термін «масові репресії». Останнім часом західні та російські науковці вказують на необхідність розмежування понять «масові репресії» та «політичні репресії». Наприклад, французький історик Н. Верт вважає, що «поняття «масові репресії» значно ширше за поняття «політичні репресії», бо під категорію «політичні репресії» не підпадають багатомільйонні маси людей, яких протягом всього сталінського періоду репресували не за політичними статтями, а кримінальними» [8, с. 93-94]. Науковець зробив висновок, що «масові неполітичні репресії переслідували інші цілі», ніж політичні: «вони були головним зняттям боротьби держави з різноманітними проявами громадської протидії, соціальної непокори і безладдя» [8, с. 96].

Репресивні дії влади намагається класифікувати і російський історик О. Хлевнюк, виокремлюючи «крайні форми терору»: масові розстріли, ув'язнення до таборів, депортації та «м'які репресії»: арешти без подальшого засудження, засудження до примусових робіт тощо [9, с. 63].

Разом з тим частина науковців, зокрема російський дослідник В. Земсков, продовжує вважати жертвами політичних репресій лише тих, кому була «інкримінована стаття 58 КК (контрреволюційна діяльність ті інші тяжкі злочини проти держави) і які були засуджені до розстрілу та інших форм покарання». За цією логікою до категорії репресованих не входять заарештовані, але не засуджені, а також депортовані куркулі, яких В. Земсков називає лише «жертвами соціально-економічних перетворень – жорстоких та заснованих на зрівнялівці» [10]. На нашу думку, такий підхід відрізняється поверховістю, спрощеністю, не враховує особливостей функціонування репресивно-каральної системи в умовах «великого перелому», а тому переводить значну частину селян, репресованих владою, до абстрактної категорії тих, «хто страждав в цілому».

Оскільки в сучасній зарубіжній історіографії сформувалася певна проблемно-хронологічна спеціалізація досліджень репресивної політики радянської влади в українському селі у 1928-1933 рр., наукову літературу з цієї проблематики доцільно розглядати за наступними напрямками:

1. узагальнюючі праці з історії сталінізму, політичних репресій, суцільної колективізації, де питання репресивних заходів в українському селі розглядається дотично;
2. монографічні дослідження, у яких характеризується механізм функціонування репресивно-карального апарату, його юридичне підґрунття;
3. дослідження, присвячені певним «репресивним» періодам: непу, колективізації, Голодомору, постголодоморному періоду.

Щодо узагальнюючих праць з досліджуваної теми, то серед них слід виділити монографію відомого російського історика-аграрника М. Івницького, у якій здійснений ґрунтовний аналіз репресивної політики радянської влади на селі у 1928-1933 рр. Цінність дослідження М. Івницького полягає в тім, що воно стало підсумком сорокарічної роботи науковця з архівними джерелами. У репресивній політиці щодо селянства він слушно виділяє три етапи: перший – 1928-1929 рр., який пов'язаний із застосуванням надзвичайних заходів під час господарсько-політичних кампаній, перш за все, хлібозаготівель; другий – 1930 – середина 1932 р., що хронологічно співпадає з суцільною колективізацією, основним методом здійснення якої було розкуркулення; і третій – 1932-1933 рр. – посилення репресивних методів впливу на селян протягом заготівельної кампанії 1932/33 р. та голоду. М. Івницький доводить, що масові репресивні операції, зокрема розкуркулення, ретельно готувалися владою, та виключає їхню «стихийність та ініціативу мас». В цілому дослідник

дійшов висновку, що репресії, примус були основним інструментом розв'язання політичних, соціально-економічних та господарських завдань радянської влади у селі наприкінці 20-х – на початку 30-х років [11].

Особливу цінність для дослідника сталінських репресій становлять теоретичні викладки французького історика Н. Верта. В одній із перших робіт, опублікованих у пострадянській Росії, фундаментальній монографії «История советского государства. 1900-1991», дослідник висловив думку, що саме терор проти селянства під час суцільної колективізації став відправною точкою масових сталінських репресій. Як зазначає науковець, насильство над селянами дозволило владі *«відточувати ті методи репресій, які були застосовані до інших суспільних груп»* [12, с. 215].

У публікаціях 2000-х років Н. Верт звернув увагу на «коливання» сталінської репресивної політики: *«чергування надзвичайщини і відступів, масових арештів і амністій»*, а також на необхідність з'ясувати причини цих *«чергувань»*: *«в якій мірі це пояснювалося «великим проектом», свого роду тривалою ідеологічною програмою, а якою була роль імпровізації, застосування терору і насильства у відповідь на соціальні вибухи, викликані волюнтаристською політикою сталінських соратників»* [13, с. 57]. Голод 1932-1933 рр. дослідник кваліфікує, як *«колективне покарання (репресію) за так званий саботаж хлібозаготівель і спротив селян колективізації у цілому»* [8, с. 96]. Характерною особливістю всіх сталінських репресій, на переконання Н. Верта, була *«крайня жорстокість»* [13, с. 57].

З оцінками Н. Верта фактично солідаризується російський історик О. Хлевнюк. У монографії «Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры» він називає розкуркулення першою масовою каральною операцією сталінського періоду та зазначає, що документи, які регламентували проведення розкуркулення *«у значній мірі стали моделлю для наступних державних терористичних акцій 1930-1940-х років»*. О. Хлевнюк також звертає увагу на притаманну всім сталінським каральним акціям *«неймовірну жорстокість»*, зумовлену трьома факторами: *«директивами Москви, «перегинами» виконавців і відсутністю матеріальних ресурсів для забезпечення каральних акцій»* [14, с. 37].

У статті «Сталин у власти. Приоритеты и результаты политики диктатуры», яка стала своєрідним підсумком багаторічного дослідження сталінської диктатури, російський науковець відкидає ревізійні концепції «стихійності терору» і «слабкості диктатури», зазначаючи, що *«численні документи довели тезу про централізований характер репресій сталінського періоду, які розпочиналися і закінчувалися за наказами із Москви і жорстко контролювалися із центру»* [9, с. 63].

Теоретико-методологічні питання антиселянських репресій, хоча й побіжно висвітлюються у вступній статті В. Данилова, Л. Віоли, С. Красильникова. Дослідники виокремлюють декілька тактичних завдань, які сталінський режим вирішував за допомогою репресій: економічні (створення для колгоспів додаткових ресурсів із експропрійованого у селян майна, реманенту, худоби тощо), соціальні (ізоляція «куркулів» від основної маси селянства), політичні (співучасть бідноти, сільського активу у діях органів влади), психологічні (формування і експлуатація образу «ворогів народу» – «куркулів»). Аналізуючи репресивні акції початку 1930-х років, науковці використовують концептуальні підходи «соціальної історії», акцентуючи увагу на хаосі, безладді, які панували під час розкуркулення, депортацій, що виражалося у *«самоліквідації кількох сотень тисяч селянських господарств, втечах «куркулів» до міст і віддалених місцевостей»* [15, с. 13].

Серед досліджень системного характеру, в яких висвітлювалася репресивна складова «великого перелому», слід виділити роботу А. Граціозі «Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917-1933». Науковець простежує спадковість у репресивних акціях влади. На його думку, антиселянські репресії кінця 1920-х – початку 1930-х років стали продовженням каральних акцій доби «воєнного комунізму». А. Граціозі вважає, що й під час непу зберігалася помітна ворожість селян до держави, а *«режим боявся і переслідував будь-який прояв «селянських настроїв» і намагався з усіх сил перешкодити створенню селянських союзів»* [16, с. 42]. Разом з тим досліднику не зрозуміла причина

підтримки українським комуністичним керівництвом *«антиселянського повороту»* кінця 1920-х – початку 1930-х років. А. Граціозі робить припущення, що важливу роль при цьому відіграло *«розчарування у відносинах з власним селянством під час громадянської війни»* [16, с. 44]. На нашу думку, подібний висновок свідчить про нерозуміння науковцем механізму ухвалення репресивних рішень за сталінської доби, а також перебільшення можливостей та самостійності керівництва компартій союзних республік.

Розкуркулення А. Граціозі розглядає, як спосіб нейтралізації селянства шляхом знищення його верхівки. Водночас привертає увагу некоректна інтерпретація ним документів сталінської доби, що зумовило появу формулювання про засміченість загонів з розкуркулення *«класово-ворожим та кримінальним елементом»*. Дослідник робить висновок, що у результаті голоду 1933 р. сталіністи здобули повну перемогу над селянством, примусивши його працювати на систему [16, с. 66].

Помітним явищем у дослідженні антиселянської репресивної політики кінця 20-х – початку 30-х років ХХ ст. стали роботи одного із яскравих представників школи «соціальної історії» Л. Віоли. Як і А. Граціозі, Л. Віола вважає колективізацію *«громадянською війною між владою і селянством»*, а розкуркулення – основним методом її здійснення. Кампанію з ліквідації куркульства, як класу, дослідниця кваліфікує, як першу велику сталінську чистку, як превентивну операцію ОДПУ, що мала упокорити село для здійснення соціалістичної перебудови сільського господарства [17, с. 26, 40]. Репресії під час хлібозаготівель 1932/33 р. Л. Віола порівнює за масштабами і жорстокістю з кампанією розкуркулення, вказуючи, що ГУЛАГ був *«переповнений натовпами заарештованих селян і місцевих управлінців»* [18, с. 277]. Науковець також звернула увагу на взаємозв'язок між державним терором і селянським опором. У першій опублікованій в Україні статті вона писала, що *«чим більше посилювались репресії з боку держави, тим більше посилювалось насильство і з боку селянства й, навпаки, зростання жорстокості селян призводило до зростання державного насилля, а це породжувало нескінчене «крещендо» арештів, грабежів, побиття і гніву»* [19, с. 34]. Робота Л. Віоли з розсекреченими документами російських та українських архівів дещо змінила *«репресивну інтерпретацію»* реакції влади на селянський опір. Так, у одній з останніх статей науковець зробила висновок, що селянський опір, *«то провокував державу на подальші репресії, то примушував її відступати»* [20, с. 110].

З позицій соціокультурного підходу аналізується репресивна складова «великого перелому» у монографії В. Нолла. Джерельну базу дослідження складають усні оповіді українських селян, які пережили часи колективізації. Як зазначає сам автор, метою його роботи був не *«скрупольозний історичний огляд 1920-1930-х років»*, а спроба *«представити погляди селян на нищення їхнього світу»* [21, с. 17]. Внаслідок цього у книзі В. Нолла причини, механізми, наслідки репресивних акцій проти селянства повстають через призму світосприйняття свідків тих подій.

На теоретико-методологічних засадах «тоталітарної школи» ґрунтуються роботи західних істориків Н. Наймарка [22] та Т. Снайдера [23]. Так, Н. Наймарк кваліфікує як геноцид не лише Голодомор, але й розкуркулення та «великий терор». На його думку, *«Сталін мав намір фізично знищити куркулів як групу людей, а не лише як клас»*. Доказом цього Наймарк вважає засудження куркулів до вищої міри покарання «трійками», а також депортацію до спецпоселень, де їх *«місяць за місяцем вигублювали жахливі умови утримання»* [22, с. 59]. Крім того науковець вбачає зв'язок між розкуркуленням і «великим терором», зазначаючи, що протягом 1937-1938 рр. тривала *«остання хвиля розкуркулення»* [22, с. 111].

У монографії Т. Снайдера «Криваві землі» розкуркулення розглядається не лише як інструмент суцільної колективізації, але і як складова більшовицького плану побудови безкласового суспільства. Науковець робить висновок, що під час хлібозаготівель 1932/33 р. основні репресивні заходи влада *«застосовувала лише – або переважно – в Україні»*: натуральні штрафи, «чорні дошки», заборона виїзду з території республіки. Дослідник звертає увагу на те, що заготівлі зерна в Україні тривали і після закінчення заготівель, а це, у

свою чергу, призвело до продовження терору проти селянства. Разом з тим недоліком монографії Т. Снайдера, як і досліджень інших західних науковців, є сліпе слідування за документом, нерозуміння специфіки джерел сталінської доби. Наприклад, свідоме замовчування владою факту голоду у 1932 р., він пояснює тим, що нібито *«навесні-влітку 1932 року в Сталіна зародилася думка, що коли факт голоду просто заперечити, то він в якийсь спосіб і зникне»* [23]. До того ж і Н. Наймарк, і Т. Снайдер у своїх роботах використовують лише відкриті джерела: опубліковані документи або факти, наведені у працях інших істориків.

Серед узагальнюючих праць, в яких висвітлюється механізм функціонування репресивно-карального апарату, його нормативна база потрібно виділити монографію російської дослідниці Г. Іванової *«История ГУЛАГа, 1918-1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты»*, в якій охарактеризовано нормативну базу політичних репресій та інституційні засади репресивної політики радянської влади у 20-30-ті роки ХХ ст. Г. Іванова висвітлює процес розширення позасудових повноважень ОДПУ, визначає фактори, що впливали на функціонування радянської судової системи. Слушними, на наш погляд, є сформульовані дослідницею характерні риси репресивної діяльності каральних органів, які вона називає *«чекістською традицією»*: *«ігнорування загальнодержавного законодавства та базування на внутрішньовідомчих актах, відсутність гласності та громадського контролю, порушення загальноприйнятих процесуальних норм та юридичних гарантій, масові позасудові розправи, нещадне придушення інакодумства, тотальний контроль над армією та населенням – і все це під керівництвом правлячої комуністичної партії»* [24, с. 102].

Роль органів юстиції у реалізації сталінської аграрної політики досліджується у монографії П. Соломона. Науковець запроваджує термін *«компанійське правосуддя»*, вказуючи, що з переходом до суцільної колективізації поширилася практика мобілізації працівників юстиції для забезпечення проведення сільськогосподарських кампаній. Важливим джерелом кампанійського правосуддя дослідник вважає тиск з боку місцевої влади, яка відповідає за виконання планів колективізації та хлібозаготівель. На його думку, з переходом до *«компанійського правосуддя»* працівники органів юстиції *«повністю відмовилися від слідування процесуальним нормам і стандартам системи доказів»*, що призвело до вакханалії насильства у селі. Підсумовуючи, П. Соломон констатує, що Сталін *«політизував кримінальне правосуддя»*, і називає характерними рисами юстиції сталінської доби *«значне розширення сфери застосування кримінального закону і запровадження більш суворих вироків за здійснення неполітичних злочинів»* [25, с. 435, 444].

У дослідженні П. Соломона присутній і український сюжет. Науковець звертає увагу на особливості застосування *«закону про п'ять колосків»* в національних радянських республіках, вказуючи, що в Україні жертвами цього закону були переважно дрібні крадії – 89,5 % вироків, у той час, як в РРФСР на такі злочини припадало лише 51,5 % вироків [25, с. 115].

Особливу увагу репресивній компоненті хлібозаготівель 1932/33 р. приділяють російські науковці. Серед них слід виокремити статтю І. Зеленіна *«Закон о пяти колосках: разработка и осуществление»*, у якій автор детально охарактеризував процес підготовки і реалізації постанови ЦВК та РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. На основі аналізу листування Й. Сталіна та Л. Кагановича І. Зеленін дійшов висновку, що саме генсек був *«основним автором закону, а Каганович забезпечив йому організаційну підтримку, блискавично провів через усі потрібні інстанції»* [26, с. 116]. На погляд дослідника, прийняття *«постанови від 7 серпня, перш за все, було націлено на вирішення проблеми хлібозаготівель»* [27, с. 22].

Помітним явищем в історіографії проблеми стала монографія В. Кондрашина *«Голод 1932-1933 годов: трагедия российской деревни»*. Хоча репресивні методи хлібозаготівель 1932/33 р. досліджуються за матеріалами Північного Кавказу й Поволжя, для українських науковців цікавими є висновки автора щодо причин, механізмів та наслідків каральних акцій. Зауважимо, що авторська оцінка причин репресій співпадає з оцінками представників

«ревізіоністського підходу» і полягає в тому, що терор був реакцією сталінського керівництва на масовий селянський опір: крадіжки зерна, саботаж польових робіт, відмови виконувати нереальні заготівельні плани тощо. На його думку, *«масштаби репресій під час хлібозаготівельної кампанії регулював особисто Й. В. Сталін»* [28, с. 148]. Основним провідником масових репресій у селі В. Кондрашин називає *«надзвичайні комісії, направлені восени 1932 р. до основних зернових районів»*. Дослідник робить висновок, що, застосовуючи силові заходи під час хлібозаготівельної кампанії, сталінський режим *«вирішував не лише завдання забезпечення держави хлібом, але й переслідував мету покарати селян за їх небажання добросовісно працювати у колгоспі, опір політиці колективізації»* [28, с. 167].

Методи хлібозаготівель по-сталінськи досліджуються і у монографії М. Івницького «Голод 1932-1933 рр. в СРСР». На відміну від інших російських істориків, у роботах яких українські сюжети хлібозаготівель висвітлюються побіжно, М. Івницький присвятив аналізу репресивних механізмів хлібозаготівельної кампанії власне в Україні окремий блок свого дослідження. Він характеризує діяльність молотовської надзвичайної комісії, а також адміністративно-репресивні методи впливу на колгоспи, колгоспників та одноосібників: штрафування, занесення на «чорну дошку», депортації селян, притягнення до кримінальної відповідальності посадових осіб колгоспів, керівників районної ланки. М. Івницький робить висновок про значні масштаби репресій в Україні, оскільки восени 1932 р. *«у в'язницях України перебувало, за даними обстеження НК-РКІ, 54 210 осіб»* [29, с. 167].

Підсумовуючи теоретичний доробок зарубіжних науковців, зазначимо, що, досліджуючи феномен масових антиселянських репресій доби «великого перелому», вони використовують як концептуальні підходи «тоталітарної школи», так і школи «соціальної історії». Разом з тим позиції «ревізіоністів», на наш погляд, значно похитнув масив розсекречених архівних документів, які дозволяють простежити механізм ухвалення та реалізації репресивних рішень. Особливий дослідницький інтерес викликає розкуркулення та репресивна компонента хлібозаготівель 1932/33 р. При цьому розкуркулення розглядається, як спосіб соціальної чистки, як метод утвердження на селі колгоспного ладу, як перша масова репресивна операція проти селянства, під час якої відпрацьовувалися механізми наступних каральних акцій. Разом з тим поза увагою зарубіжних істориків залишилися інші каральні акції часів тотальної колективізації: фабрикація справ спеціалістів аграрної галузі, кампанії з вилучення «контрреволюційних елементів».

Джерела та література

1. Ченцов В. В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки / В. В. Ченцов. – Тернопіль : Збруч, 2000. – 482 с.
2. Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження: Монографія / В. М. Нікольський. – Донецьк : Вид-во Донецького національного університету, 2003. – 624 с.
3. Шитюк М. М. Масові репресії на Півдні УРСР в 20-ті – на початку 50-х років: дис.... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Микола Миколайович Шитюк. – К., 2001. – 435 арк.
4. Васильчук Г. М. Сучасна українська та зарубіжна історіографія соціально-політичного і культурно-духовного розвитку Української РСР в 20-30-і рр. XX ст. [Текст] : автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.06 / Геннадій Миколайович Васильчук ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2008. – 32 с.
5. Кип Д. Эпоха Иосифа Сталина в России. Современная историография / Д. Кип, А. Литвин. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2009. – 328 с.
6. Осокина Е. А. Золото для индустриализации: «Тогрсин» / И. Е. Осокина. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2009. – 592 с.
7. Хильдермайер М. Сталинизм и террор / М. Хильдермайер // Коммунизм, террор, человек. Дискуссионные статьи на тему «Черной книги коммунизма» / Сост. С. Кройцбергер, И. Маннтойфель, А. Штейнингер, Ю. Унзер / Пер. с нем. – К. : Оптима, 2001. – С. 19-32.
8. Верт Н. Сталинизм и массовые репрессии / Н. Верт // История сталинизма: итоги и проблемы изучения. Материалы международной научной конференции. Москва, 5-7 декабря 2008 г. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2011. – С. 93-101.
9. Хлевнюк О. Сталин у власти. Приоритеты и результаты политики диктатуры / О. Хлевнюк // История сталинизма: итоги и проблемы изучения. Материалы международной научной конференции. Москва, 5-7

- декабря 2008 г. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2011. – С. 62-74.
10. Поч Р. Все жертвы Сталина / Р. Поч // <http://demoscope.ru/weekly/2003/0103/analit01.php>
  11. Ивницкий Н. А. Репрессивная политика советской власти в деревне (1928-1933 гг.) / Н. А. Ивницкий. – М. : РАН. Институт российской истории, Университет г. Торонто, 2000. – 350 с. // <http://bookos.org/book/597837>
  12. Верт Н. История советского государства. 1900-1991 / Н. Верт. – М. : Прогресс-Академия, 1995. – 544 с.
  13. Верт Н. Введение / Н. Верт // История сталинского ГУЛАГА. Конец 1920 – первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7-ми томах. Т. 1. Массовые репрессии в СССР / Отв. ред. Н. Верт, С. В. Мироненко. Ответ. сост. И. А. Зюзина. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. – С. 57-89.
  14. Хлевнюк О. В. Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры / О. В. Хлевнюк. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2010. – 479 с.
  15. Данилов В. П. Крестьянская ссылка в планах и практике сталинского режима / В. П. Данилов, Л. Виола, С. А. Красильников // Политбюро и крестьянство: высылка, спецпоселение. 1930-1940 гг.: В 2 кн. Кн. 1 / Отв. ред. Н. Н. Покровский. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2005. – С. 9-28.
  16. Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917-1933 / Пер. с англ. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2001. – 96 с.
  17. Виола Л. Крестьянский ГУЛАГ: мир сталинских спецпоселений / Л. Виола; [пер. с англ. Е. Осокиной]. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2010. – 335 с.
  18. Виола Л. Крестьянский бунт в эпоху Сталина: Коллективизация и культура крестьянского сопротивления / Л. Виола; [пер. с англ. А. В. Бардина]. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2010. – 367 с.
  19. Виола Л. Колективізація та історія / Л. Виола // Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929-березень 1930 рр.) / В. Васильев, Л. Виола. – Вінниця : ЛОГОС, 1997. – С. 29-42.
  20. Виола Л. Коллективизация как гражданская война / Л. Виола // История сталинизма: итоги и проблемы изучения. Материалы международной научной конференции. Москва, 5-7 декабря 2008 г. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2011. – С. 102-111.
  21. Нолл В. Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української культури 1920–1930-х років / В. Нолл. – К., 1999. – 559 с.
  22. Наймарк Н. Геноциди Сталіна / Пер. з англ. В. Старка / Н. Наймарк. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 135 с.
  23. Снайдер Т. Криваві землі / Т. Снайдер // <http://www.istpravda.com.ua/research/2011/11/25/62973/>
  24. Иванова Г. М. История ГУЛАГа, 1918-1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты / Г. М. Иванова. – М. : Наука, 2006. – 438 с.
  25. Соломон П. Советская юстиция при Сталине / П. Соломон. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2008. – 464 с.
  26. Зеленин И. Е. «Закон о пяти колосках»: разработка и осуществление / И. Е. Зеленин // Вопросы истории. – 1998. – № 1. – С. 114-123.
  27. Зеленин И. Е. Введение (Кульминация крестьянской трагедии) / И. Е. Зеленин // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927-1939: Документы и материалы. В 5 т. Т. 3. Конец 1930-1933 / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. – С. 7-47.
  28. Кондрашин В. В. Голод 1932-1933 годов: трагедия российской деревни / В. В. Кондрашин. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2008. – 519 с.
  29. Ивницкий Н. А. Голод 1932-1933 годов в СССР: Украина, Казахстан, Северный Кавказ, Поволжье, Центральнo-Черноземная область, Западная Сибирь, Урал / Н. А. Ивницкий. – М. : Собрание, 2009. – 288 с.

Рецензенти: Боряк Г. В., д.і.н., проф.
Сінкевич Є. Г., д.і.н., проф.

Стопчак М. В., д.і.н., доцент, Вінницький торговельно-економічний інститут
Київського торговельно-економічного університету, м. Вінниця, Україна

**ДІЯЛЬНІСТЬ ДИРЕКТОРІЇ УНР
ПО СТВОРЕННЮ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИХ ЗАСАД
УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ
В УКРАЇНСЬКІЙ ЗАРУБІЖНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ**

На широкому історіографічному і фактичному матеріалі досліджено провідні тенденції в нагромадженні знань стосовно основних напрямів діяльності Директорії УНР по створенню конституційно-правових засад української державності в українській зарубіжній історіографії. Виявлено, систематизовано і охарактеризовано основні групи історіографічних джерел із зазначеної проблеми. Виділено коло проблем, що потребують подальшого вивчення та наукової інтерпретації.

Ключові слова: історіографія історії України, історіографічний процес, історіографічні джерела, Директорія УНР, конституційне будівництво, нормативно-правові акти.

Н. В. Стопчак

Вінницький торгово-економічний інститут Київського національного торгово-економічного університету, г. Вінниця, Україна

**ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ДИРЕКТОРИИ УНР ПО СОЗДАНИЮ КОНСТИТУЦИОННО-ПРАВОВЫХ ОСНОВ
УКРАИНСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ В УКРАИНСКОЙ ЗАРУБЕЖНОЙ ИСТОРИОГРАФИИ**

На многообразном историографическом и археографическом материале исследованы ведущие тенденции и основные этапы накопления знаний, касающиеся основных направлений деятельности Директории УНР по созданию конституционно-правовых основ украинской государственности в украинской зарубежной историографии. Выявлены, систематизированы и охарактеризованы основные группы историографических источников по данной проблеме. С учетом историографического опыта предложена схема дальнейшего углубленного исследования рассматриваемой проблемы.

Ключевые слова: историография истории Украины, историографический процесс, историографические источники, Директория УНР, конституционное строительство, нормативно-правовые акты.

Mykola Stopchak

Vinnitsia trade-economic Institute of the Kyiv National trade-economic University, Vinnitsia, Ukraine

**ACTIVITIES OF THE DIRECTORY OF THE UKRAINIAN PEOPLE'S REPUBLIC AS TO CREATION OF
CONSTITUTIONAL AND LEGAL BASIS OF THE UKRAINIAN STATEHOOD IN UKRAINIAN AND
FOREIGN HISTORIOGRAPHY**

The aim of this work is to conduct a complex analysis of studies and historiographic sources for the purpose of determining completeness and trustworthiness of investigating the activities of the Directory – the supreme body of state power of the Ukrainian People's Republic in 1918-1921 as to creating constitutional and legal basis of the Ukrainian statehood in Ukrainian and foreign historiography. In terms of the above aim, fulfilled in the article are a number of tasks. Particularly, the author considered methodology of historiography as well as sources of research. Historiographic sources on the given problem dating back to 1920-2012 are revealed, analysed and classified. Based on the analysis of the Ukrainian and foreign historiography traced back are principal trends of accumulation and generalization of factual evidence, which refers to stages and essence of the UPR Directory's activities in the way of building up constitutional and legal basis of the Ukrainian statehood; revealed are peculiarities and characteristic features of the historiographic process. Basic elements of the conceptual and categoric apparatus, which were used by Ukrainian and foreign historians in the course of studying constitutional and legal activities of the UPR Directory are sorted out. Negative influence of ideological and political stereotypes on the development of objective knowledge about these activities of the UPR Directory is shown. The evolution of conceptual approaches to the subject during the given historiographic period is revealed. The author concludes that scientific studies by Ukrainian and foreign historians contained important information about landmark events, which reflected complicated search for clear state-building guidelines by the UPR Directory. Pointed out are the drawbacks of scientific studies by Ukrainian and foreign authors on the problem under consideration. The most important of them consist in the following: in many cases treatment of statehood activities of the UPR Directory and deeds of politicians participating in the constitution formation did not base on reference to historical sources; analysis and evaluation of suggested by the above statesmen documents and established on their basis institutions were conducted not from political and legal perspective but in terms of relevance to certain party doctrines, which the authors worshiped. The attempts of "neutral" statement of facts and cautious conclusions can be observed in such studies instead of unprejudiced appraisal. Despite certain achievements the above stated drawbacks prevented Ukrainian and foreign historians from developing a coherent and objective view of the constitution process development, attempts of institutionalisation of state entities of the UPR Directory period in

constitutions and constitutional acts. The analysis of Ukrainian and foreign historiography on the problems of state and constitution building of the UPR period made it possible to outline a set of issues, which need further research and scientific interpretation.

Keywords: *historiography of Ukraine's history, historiographic process, historiographic sources, Directory of the UPR, constitution building, regulatory legal acts.*

У праці В. Капелюшного «Здобута і втрачена незалежність» констатується, що доба Директорії «вмістила в собі цікавий, хоча й неоднозначний досвід українського державотворення, який залишається ще маловивченим» [5, с. 173]. Однак, В. Капелюшний звертає увагу переважно на загальне історичне тло, на якому відбувався процес реалізації державотворчих заходів Директорії, і практично відходить від аналізу досліджень, присвячених формуванню правових засад існування УНР за цієї доби. Фактично досі не здійснено спроби охарактеризувати існуючі наукові дослідження, в яких висвітлюється проблема національного державного будівництва в листопаді 1918-1920 рр.

Варто зазначити, що в міжвоєнний період проблема державотворчої діяльності Директорії УНР, її урядів найбільш активно досліджувалась українськими зарубіжними істориками. Вже в 1919 – на початку 20-х років ХХ ст. з'являються перші публікації, присвячені питанням формування конституційно-правових засад функціонування різних гілок влади, що регламентувались як окремими державними актами, так і рішеннями Всеукраїнського Трудового Конгресу. Перша публікація законопроектів щодо державного устрою в УНР належить Б. Полащуку [11]. Одночасно О. Галичанський опублікував «Начерк проекту Державного законодаду Української Трудової Республіки» [10]. С. Дністрянський [2] і С. Золотаренко [4] в циклі публікацій у віденському часопису «Воля» проаналізували проекти української конституції, а Л. Мишуга охарактеризував державні інститути влади та судову систему УНР [8; 9]. Згодом побачили світ низка праць мемуарного характеру, а також наукові розвідки, підготовлені колишніми активними діячами визвольних змагань – М. Грушевським, В. Винниченком, І. Мазепою, М. Шаповалом, П. Христюком, Д. Дорошенком, О. Доценком, М. Ковалевським, О. Мицюком, М. Стахівим, А. Яковлівим, К. Костівим, в яких були зроблені спроби дати характеристику діяльності Директорії УНР по створенню конституційно-правових засад української державності.

Праці вищезазначених авторів свідчать, що прийшовши до влади, Директорія опинилась перед вибором: або обрати європейську модель, пов'язану з утвердженням принципу розподілу влад, розвитком парламентаризму, або впроваджувати в життя ідею диктатури пролетаріату й «Республіку Рад». У цьому виборі члени Директорії не були єдиними. Прихильником другого шляху, тобто ідеї «радянської влади» на початковому етапі діяльності Директорії виступив її перший голова В. Винниченко, свідченням чого є його праця «Відродження нації». Він, зокрема, наголошує, що, знаючи про прихильність основних верств населення України – робітників і селян саме до системи радянської влади, ще у Фастові поставив перед Директорією питання про прийняття цієї системи на Україні [1, с. 134]. При цьому В. Винниченко вважає, що подібний крок дозволив би українській владі поставити «національно-державну українську ідею в рівні умови з руською ідеєю на Україні» [1, с. 135], тим самим зберегти національний характер української влади. Однак переконати інших членів Директорії, в першу чергу С. Петлюру, В. Винниченку не вдалось. Тому питання про вибір оптимальної форми державного устрою було винесене Директорією на розгляд Державної наради політичних партій 12-14 грудня 1918 р. у Вінниці. Перебіг розгляду зазначеного питання знайшов своє відображення у працях П. Христюка, І. Мазепи, В. Винниченка. Дослідники відзначають повну розбіжність думок в директоріанських колах щодо питання про форму влади в Україні. При цьому П. Христюк відзначає, що пропозиція В. Винниченка про запровадження в Україні радянської форми влади не була підтримана іншими членами Директорії [15, с. 6]. І тоді В. Винниченко, за його словами, свідомо пішов на хитрість, запропонувавши замість системи чисто радянської влади, систему «*трудових рад*», «*се-б-то рад представників усіх елементів громадянства, які не живуть з чужої праці*» [1, с. 141].

Пропозиція В. Винниченка була схвально сприйнята як всіма членами Директорії, так і представниками політичних партій, що брали участь у Державній нараді у Вінниці. Однак, мабуть, не через її досконалість, а через те, що під час наради, ніхто з членів Директорії та її найближчого оточення хоч якихось інших думок з приводу принципів формування суспільно-політичного ладу в УНР не висував.

Із праць українських зарубіжних істориків випливає, що ідея «трудових рад», як форми державності, закріплена згодом у Декларації Директорії від 26 грудня 1918 р., лише на короткий час примирила різні політичні сили. П. Христюк пояснює це тим, що запропонована ідея давала лише *«словесне, формальне рішення питання»* про форму влади, була лише *«декларативною заявою, яка зовсім не призначалась для дійсного переведення у життя»* [15, с. 9]. Дослідник наводить низку фактів, які свідчили про те, що на практиці законодавча діяльність Директорії у сфері розбудови української державності продовжувала здійснюватись, ігноруючи «трудовий принцип», часто виходячи з власного розуміння ситуації чи політичних уподобань. До того ж і самі автори цієї ідеї, зокрема В. Винниченко, не виявили послідовності в її відстоюванні. Це яскраво виявилось під час роботи VI Конгресу УСДРП (10-12 січня 1919 р.), тобто партії, лідером якої був голова Директорії В. Винниченко. Перипетії обговорення ключового питання на конгресі – про поточний момент, відображені в працях І. Мазепи, П. Христюка [7, с. 78-80; 15, с. 56] засвідчили цей факт. Конгрес продемонстрував відсутність у Директорії та Ради Народних Міністрів сталої лінії подальшого державного будівництва. Це створило, на думку зарубіжних дослідників, значні труднощі в проведенні Трудового Конгресу України, що мав розв'язати низку засадничих питань життя УНР. Праці зарубіжних українських дослідників І. Мазепи, П. Христюка, М. Шаповала, М. Ковалевського, інших авторів дають досить повну картину роботи Конгресу, містять оцінки його підсумків. Зокрема, їх увагу привертає той факт, що в ході роботи Конгресу з ключового питання про форму влади висловлювались різноманітні, часом кардинально протилежні, пропозиції: від передачі влади радам робітничих і солдатських депутатів і негайного проголошення України соціалістичною республікою до формування так званого «Малого конгресу» з повноваженнями «верховної влади» або європейського варіанту парламентської республіки. Врешті-решт, Конгрес після гострих дискусій в умовах швидкого наступу російських більшовицьких військ 28 січня 1919 р. ухвалив «Закон про форму влади на Україні». Його основні положення зафіксовані в працях І. Мазепи [7, с. 89-90] та П. Христюка [15, с. 67]. Аналіз закону свідчить, що на Конгресі Директорії, українським політичним партіям так і не вдалося досягти єдності у визначенні стратегічних орієнтирів державотворення. Адже, з одного боку, Конгрес висловився проти організації робітничої диктатури і за *«демократичний лад на Україні»*, доручивши своїм комісіям і уряду *«підготувати закон для виборів всенародного парламенту Великої Соборної Української Республіки»*. А з іншого боку, він не відмовився від *«трудового принципу»*, ухваливши, що місцева адміністрація повинна *«працювати в контакті і під контролем місцевих трудових рад, обраних пропорційно від селян і робітників»* [7, с. 89].

Оцінки підсумків роботи Трудового Конгресу в працях зарубіжних дослідників неоднозначні. У роботах істориків довоєнного періоду вони переважно критичні. Голова Директорії В. Винниченко характеризує Конгрес як *«мертво народжений»* [1, с. 243-244]. І. Мазепа зазначає, що *«перебування Директорії в Києві закінчилось під знаком глибокого роз'єднання українських національних сил»* [7, с. 90]. Негативно оцінює підсумки роботи Конгресу й П. Христюк. На його думку, *«взятий Директорією з отаманами курс ліквідації революції й ідеї диктатури працюючих було стверджено правцею Конгресу»* [7, с. 67].

Повоєнні історики підходили до оцінки результатів Трудового Конгресу більш виважено, намагаючись з'ясувати не лише недоліки схвалених ним документів, а й їх позитивні сторони. Зокрема, М. Стахів вважає, що, схваливши важливі документи в царині державотворення, більшість Конгресу Трудового Народу виявила *«...великий політичний розум, відчуття історичного моменту і цивільну мужність»* [14, с. 74]. Водночас, дослідник називає й недоліки «Закону про форму влади на Україні», а саме: концепція

парламентаризму проводилась у документі непослідовно, порушувався загальний принцип виборчого права, була відсутня така важлива інституція, як Малий Конгрес.

Об'єктивно намагається оцінити значення основного закону, ухваленого Трудовим Конгресом, К. Костів. Він зазначає, що *«тимчасова конституція Української Держави»* передбачала *«непохитний»* перехід до парламентарного принципу розбудови української державності. Однак, К. Костів зауважує, що повної відмови від *«трудового принципу»* все ж не відбулося [6, с. 178]. Це сталася наприкінці літа 1919 р., коли було прийнято принципове рішення про підтримку парламентської форми влади. Воно було зафіксоване в Декларації Ради Народних Міністрів УНР від 12 серпня 1919 р. [7, с. 242]. Оцінка Декларації зарубіжними істориками була неоднозначною. М. Шаповал, як представник УПСР, що була прихильницею *«трудового принципу»*, виступив з її різкою критикою. На його думку, схваливши цей документ, провід УНР пішов *«...проти засад трудової влади, проти закону Трудового Конгресу»*, *«зрікся засад, оповічених революцією»* [16, с. 148, 158, 164-165]. З цією точкою зору не погоджується І. Мазепа. Як один з лідерів УСДРП, причетної до проголошення принципу парламентаризму в державному будівництві, він вважає, що курс на парламентаризм, зафіксований в Декларації, цілком корелюється з політичною платформою, проголошеною Трудовим Конгресом [7, с. 242].

Незважаючи на суперечливі оцінки Декларації від 12 серпня 1919 р., з її змісту випливає однозначний висновок: цей документ знаменував спробу українських лідерів запровадити в Україні саме парламентську форму влади.

Зарубіжні дослідники (І. Мазепа, О. Доценко та ін.) аналізують практичну діяльність Директорії та її урядів у цьому напрямку. Зокрема, І. Мазепа зазначає, що одразу втілити в життя ідеї парламентаризму, закладені в Декларації уряду Б. Мартоса від 12 серпня 1919 р., було складно через важке становище на фронті. Однак, коли військове становище УНР у кінці серпня – на початку вересня 1919 р. покращилось, *«справа скликання передпарламенту була негайно поставлена на порядок денний»* [7, с. 271]. Як І. Мазепа, так і О. Доценко, наводять конкретні факти, які засвідчували, що С. Петлюра залишався твердим прибічником парламентської форми влади [3, с. 130-131] і робота із скликання предпарламенту *«протягом вересня все ж не припинялася»* [7, с. 42-43]. Але війна з Добровольчою армією Денікіна, що розпочалась у жовтні 1919 р., наступні драматичні події листопада 1919 р., пов'язані з військовими невдачами УНР, загальмували здійснення цих планів. Нова спроба їх реалізації була здійснена у 1920 р. Зокрема, у лютому комісія під керівництвом А. Лівіцького підготувала проект *«Тимчасового закону про державний устрій і порядок законодавства УНР»*, що передбачав серед іншого скликання не пізніше 1 травня 1920 р. передпарламенту – *«Державної Народної Ради»*, яка *«встановляє тимчасову форму державного устрою і порядок законодавства на час до скликання постійного законодавчого органу»* [7, с. 349]. В умовах приходу в Україну поляків 2 червня 1920 р. уряд УНР обнародував *«Декларацію Правительства Української Народної Республіки»*. Текст документа наведений у праці І. Мазепа *«Україна в огні й бурі революції»*. У ньому ще раз наголошувалось на прагненні встановити в Україні парламентську форму влади [7, с. 552].

Однак ці й інші подібні документи 1920 р. на практиці так і не були реалізовані, залишившись декларацією про наміри. Причини невдалої їх реалізації українські зарубіжні історики вбачають як в об'єктивних чинниках, пов'язаних, перш за все, зі складною військовою ситуацією в УНР, так і через дію суб'єктивних факторів. Адже провідні політичні сили УНР так і не зуміли досягти єдності у визначенні основних засад державотворення, їх окремі керівники намагались зберегти за собою значні повноваження [7, с. 349].

У багатьох працях українських зарубіжних істориків значна увага приділяється проблемі правового розподілу влади між Директорією й урядом. Проте, думки зарубіжних дослідників щодо того, наскільки послідовно й повно ця проблема була розв'язана, різняться. Наприклад, у праці Л. Мишуги *«Державна адміністрація на Україні»*, виданій у Кам'янці в 1919 р., стверджувалось: *«Державна влада конституційної держави повинна бути поділена*

на три від себе незалежні влади: законодавчу, виконуючу і судову. Ті три роди влад маємо й у нашій державі» [8, с. 4]. Проте, більшість дослідників не погоджуються з цією точкою зору. Зокрема, М. Стахів вважає, що навіть Декларація Директорії УНР від 26 грудня 1919 р. не містила чіткого розподілу функцій між Директорією й Урядом, і що Директорія УНР мала не лише репрезентативні функції, а й безпосередньо виконувала законодавчі, судові й адміністративні функції, «хоч у меншій мірі, ніж це було в попереднім періоді» [13, с. 146]. Цієї ж думки дотримується й А. Яковлів [20, с. 22].

На думку зарубіжних авторів, не розв'язав проблему правового розмежування функцій Директорії УНР і Ради Народних Міністрів й Трудовий Конгрес України [7, с. 91]. При цьому в багатьох працях зазначається, що проблема організації влади на найвищому рівні після Трудового Конгресу мала своє продовження і в нижчих ланках. Адже основний закон УНР, затверджений на Конгресі, не встановив процедури створення й регламенту діяльності місцевих органів влади. Зарубіжні дослідники проаналізували затверджений Директорією у лютому 1919 р. «Закон про місцеві Конгреси і ради трудового народу», який вони розглядають як спробу усунути недоліки тимчасової конституції УНР у царині формування та функціонування місцевих органів влади. Оцінки цього закону не були однозначними. Так, М. Шаповал, коментуючи зміст закону, називає його «надзвичайно важним» [17, с. 3]. Головним у ньому, на думку дослідника, було те, що закон дозволяв, поряд з іншими завданнями, доглядати «за виконанням законів революційного уряду України», здійснювати політичний контроль над діяльністю представників влади на місцях [17, с. 3, 5].

На противагу М. Шаповалу, М. Стахів не дуже високо оцінює зазначений закон. На його думку, він суперечив нормам основного закону УНР, націлював Трудові Ради не на розв'язання питань місцевого самоврядування, а лише на боротьбу з проявами анархії й контрреволюції [14, с. 99]. У свою чергу, С. Ріпецький, вважав, що «ради трудового народу» на місцях взагалі не мали адміністративної влади і могли в кращому випадку лише контролювати діяльність адміністративних органів Директорії та місцевих агентів влади [12, с. 279]. Отже, закон, на думку українських зарубіжних дослідників, не містив чіткого регламенту утворення та діяльності місцевих органів влади й не міг сприяти припиненню адміністративного безладу в країні.

Черговий етап реорганізації верховної влади УНР наприкінці 1919 – на початку 1920 рр., під час якого були зроблені спроби розмежувати повноваження між Директорією та Кабінетом Міністрів, також не пройшли повз увагу зарубіжних дослідників. Проте однозначної оцінки в історіографії ці спроби не отримали. Значна частина дослідників висловила негативне ставлення до схваленого 14 лютого 1920 р. на засіданні Кабінету Міністрів проекту «Тимчасового закону про державний устрій і порядок законодавства УНР». Цей закон, як відомо, передбачав наділення Голови Директорії УНР необмеженими правами глави держави. Але водночас у ньому передбачалось, що «Директорія УНР здійснює свою владу виключно через раду і кабінет народних міністрів». Дещо чіткіше виписувались повноваження уряду. Крім того, передбачалось запровадити в УНР «Державну Народню Раду», яка до скликання постійного законодавчого органу мала встановити «тимчасову форму державного устрою і порядок законодавства в Українській Народній Республіці» [17, с. 14].

Із гострою критикою цього документу виступив М. Шаповал. У своїй роботі «Занепад УНР» він називає цей документ «державним переворотом» [17, с. 15]. Ця нова «конституція, – пише М. Шаповал, – касує Трудовий Конгрес, його закони і Директорію, ним установлену» [17, с. 16].

Із запереченням таких різких оцінок виступив І. Мазепа, один із п'яти міністрів, звинувачених М. Шаповалом у причетності до «перевороту». Він назвав звинувачення «фантазією автора», наголошуючи, що проектом «Тимчасового закону» Директорія, як верховна влада, не касувалася, в ньому «лише встановлялося певне обмеження компетенції членів Директорії щодо їх втручання в справи управління поодинокими міністерствами» [7, с. 349].

Суперечливими оцінками позначені й інші законодавчі акти доби Директорії, в яких були продовжені намагання визначити компетенцію Директорії та Кабінету Міністрів, чіткіше розмежувати їх повноваження. Мова йде, перш за все, про два закони: «Про тимчасове Верховне Управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці» та «Про Державню Народну Раду УНР», затверджені С. Петлюрою 12 листопада 1920 р.

М. Шаповал кваліфікує ці закони як повторне намагання радикал-демократів «скасувати Директорію», перебрати всю повноту влади в свої руки. Він вважає, що передбачені в цих законах органи влади, визначений характер взаємовідносин між ними суперечать рішенням Трудового Конгресу, а тому є незаконними; виконавців цих актів автор називає «державними зрадниками, узурпаторами і самозванцями» [17, с. 24]. При цьому він піддав критиці статтю українського закордонного правника А. Яковліва «Основи Конституції У.Н.Р.», надруковану в журналі «Тризуб» за 1928 рік, у якій останній, на його думку, заплющив очі на віроломно доконаний факт державного перевороту, здійсненого С. Петлюрою, в зв'язку із затвердженням ним законів від 12 листопада 1920 р. [17, с. 38].

Не менш гостру оцінку дає цим законам і С. Шелухін. Він називає їх «незаконно виданою, новою Конституцією наче б то У.Н.Р.» [18, с. 20]. Як і М. Шаповал, він вважає, що цих законів не потребували державні інтереси, а створені вони були з одною метою: «утворити єдино-державіє Петлюри й позбавити прав інших членів Директорії» [19, с. 6].

А. Яковлів виступив із різким запереченням звинувачень М. Шаповала у політичній заангажованості у другому виданні своєї праці «Основи Конституції У.Н.Р.», що побачило світ у 1935 р. [20]. Посилаючись на конкретні факти, зокрема резолюції провідних політичних партій УНР – УСДРП, УПСР, УДХП, УНРП, УПСС, прийняті наприкінці 1919 – на початку 1920 рр., дослідник наголошує, що всі вони містили вимоги реконструкції державної влади; при цьому в ряді резолюцій пропонувалось ліквідувати Директорію і тимчасово передати С. Петлюрі владу як «Начальнику У.Н.Р.» [20, с. 47]. Коли б він прагнув узурпувати владу, зазначає А. Яковлів, то «це був як раз підходящий мент» для нього здійснити свої наміри [20, с. 49]. Але С. Петлюра відкинув подібні пропозиції, оскільки вони суперечили інтересам державного будівництва [30, с. 51]. Що стосується закону від 12 листопада 1920 р., то, на переконання А. Яковліва, він не порушує ні рішень Трудового Конгресу, ні постанови Директорії від 15 листопада 1919 р. [20, с. 63]. До того ж, цей закон був тимчасовим, він лише доповнював постанову від 15 листопада 1919 р. встановленням тимчасового порядку заміщення Директорії і дає можливість у форс-мажорних обставинах «зберегти державний центр У.Н.Р., державну традицію, легальний титул влади У.Н.Р.» [20, с. 61].

Дещо по-іншому розглядає закони від 12 листопада 1920 р. І. Мазепа. Він звертає увагу на те, що закон «Про тимчасове Верховне Управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці» є доопрацьованим варіантом закону від 14 лютого 1920 р. Автор зазначає, що одна з відмінностей закону від 12 листопада 1920 р. полягала в тому, що в ньому «говорилося про «Директорію в особі голови Директорії», тобто Петлюру одного проголошено за верховну владу Української Народної Республіки», в той час, як у попередньому законі «Директорія залишалась як колегіяльна державна установа» [7, с. 442]. І. Мазепа вважає, що в законі від 12 листопада 1920 р. був порушений порядок заміщення посади голови Директорії, визначений її постановою від 15 листопада 1919 р. Однак висновок автора витриманий у нейтральних тонах: «Отже закон 12 листопада 1920 р. вніс значні зміни в конституційне життя державного центру У.Н.Р.» [7, с. 442]. З цього висновку складно зрозуміти ставлення І. Мазепа до подібного роду новацій і порушень.

Формування правових засад української державності доби Директорії було тісно пов'язано з розвитком конституційного процесу в цей період. Його різноманітні аспекти також знайшли свої відображення в працях окремих зарубіжних дослідників: К. Костіва А. Марголіна, В. Трембіцького, М. Шкільника та ін. Кваліфікований аналіз і оцінку цих

розвідок дав Д. Яневський [21, с. 12-16, 380-381], тому ми з метою уникнення повторів не вдаємось до їх детального розгляду.

Підбиваючи підсумки, варто наголосити на певних здобутках українських зарубіжних дослідників у вивченні державотворчих процесів УНР у 1918-1920 рр. Відкидаючи відверті політично заангажовані оцінки радянських істориків, вони глибше проаналізували погляди тих політичних сил і їхніх лідерів, які намагались втілити власну модель державотворення у відродженій УНР. Однак, висвітлення зарубіжними істориками цього питання не позбавлене й певних вад. У ряді випадків розгляд державницької діяльності Директорії, причетних до конституційного будівництва політиків здійснювався без посилання на історичні джерела, аналіз й оцінки запропонованих ними документів, створених на їхній основі інституцій, робились з точки зору «політичної доцільності», відповідності тим чи іншим партійним доктринам, що сповідували їхні автори. Деякі дослідники, уникають досить «незручних» для себе питань про легітимність листопадових законів 1920 р., затверджених С. Петлюрою, а отже і легітимність функціонування державних інституцій республіки, що діяли на підставі цих документів. Все це дає нам підстави погодитись із висновком Д. Яневського, який зазначає, що українські зарубіжні історики, попри певні досягнення, все ж не дали цілісного і до кінця об'єктивного уявлення про розвиток конституційного процесу, спроби інституціалізації державних утворень в Україні в 1917-1920 рр., в т.ч. й УНР доби Директорії, в Конституціях та конституційних актах [21, с. 49-50].

Джерела та література

1. Винниченко В. Відродження нації: (історія укр. революції, марець 1917 – груд. 1919): у 3 ч. Ч. 3 / В. Винниченко. – Репринт. відтвор. вид. 1920 р. – К. ; Відень : Політвидав України, 1990. – 542 с.
2. Дністрянський С. Нові проекти української конституції / С. Дністрянський // Воля. – Відень, 1920. – Т. 4, № 5. – С. 232-237; № 6. – С. 301-309; № 7/8. – С. 342-348.
3. Доценко О. Літопис української Революції : матеріали і док. до історії Української Революції. – Т. 2. Кн. 4 / О. Доценко. – К. ; Л. : [Б.в.], 1923. – 400 с.
4. Золотаренко С. В справі Конституції УНР / С. Золотаренко // Воля. – Відень, 1920. – Т. 4. № 6. – С. 273-277.
5. Капелюшний В. Здобута і втрачена незалежність: історіогр. нарис укр. державності доби націонал.-визвол. змагань (1917-1921 рр.) / В. Капелюшний. – К. : Олан, 2003. – 608 с.
6. Костів К. Конституційні акти відновленої Української держави 1917-1919 років і їхня політично-державна якість / К. Костів. – Торонто : Друком Укр. Друк., 1964. – 186 с.
7. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції / І. Мазепа. – К. : Темпора, 2003. – 608 с.
8. Мишуга Л. Державна адміністрація на Україні / Л. Мишуга. – Кам'янець : Вид. «Стрільця», 1919. – 48 с.
9. Мишуга Л. Які тепер суди на Україні / Л. Мишуга. – Кам'янець : Вид. «Стрільця», 1919. – 32 с.
10. Начерк проекту Державного законодаду для «Української Трудової Республіки» / (уложив О. Галичанський). – Кам'янець-Поділ., 1919. – 26 с.
11. Полашук Б. Дещо про організацію влади / Б. Полашук. – Кам'янець-Поділ., 1919. – 16 с.
12. Ріпецький С. Українське Січове Стрільцтво : визвол. ідея і збройн. чин / С. Ріпецький. – Нью-Йорк : Червона Калина, 1956. – 360 с.
13. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР : у 7 т. Т. 1 / М. Стахів. – Торонто : Укр. наук.-видав. б-ка в Скрантоні, 1962. – 272 с.
14. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР : у 7 т. Т. 3 / М. Стахів. – Торонто : Укр. наук.-видав. б-ка в Скрантоні, 1963. – 276 с.
15. Христю П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр. – Т. 4. / П. Христюк. – Прага, 1922. – 192 с.
16. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма / М. Шаповал. – Прага : Вільна спілка, 1928. – 324 с.
17. Шаповал М. Занепад УНР / М. Шаповал. – Прага : Вільна спілка, 1928. – 42 с.
18. Шелухін С. Варшавський договір між Поляками й С. Петлюрою 21 квітня 1920 р. / С. Шелухін. – 2-ге вид. – Прага : Нова Україна, 1926. – 40 с.
19. Шелухін С. Петлюрівці в світлі права / С. Шелухін – Л. ; Відень, 1922. – 24 с.
20. Яковлів А. Основи Конституції У.Н.Р. / А. Яковлів. – Нью-Йорк : Укр. вид-во «Говерля», 1964. – 64 с.
21. Яневський Д. Політичні системи України 1917-1920 років : спроби творення і причини поразки / Д. Яневський. – К. : Дух і літера, 2003. – 767 с.

Рецензенти: Боряк Г. В., д.і.н., проф.

Сінкевич Є. Г., д.і.н., проф.

© Стопчак М. В., 2013

Дата надходження статті до редколегії 23.03.2013

*Ткачук А. І., к.і.н., Херсонський державний аграрний університет,
м. Херсон, Україна*

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛЬСЬКИМИ ІСТОРИКАМИ ПОСТАТІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Постать Богдана Хмельницького привертала і привертає увагу українських та закордонних дослідників. Активізувалися ці процеси після набуття Україною незалежності. Науковці ретельно опрацьовують праці попередників, а також на новій методологічній базі намагаються визначитися із контроверсійними питаннями, що потребують відповіді на сучасному етапі вивчення цієї непересічної особистості.

Ключові слова: Богдан Хмельницький, польська історіографія, українська історична наука.

А. І. Ткачук

Херсонський державний аграрний університет, Херсон, Україна

СОВРЕМЕННАЯ УКРАИНСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ ОБ ИССЛЕДОВАНИИ ПОЛЬСКИМИ ИСТОРИКАМИ ЛИЧНОСТИ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦКОГО

Личность Богдана Хмельницкого обращала и продолжает обращать внимание украинских и зарубежных исследователей. Активизировались эти процессы после обретения Украиной независимости. Ученые внимательно изучают работы предшественников, а также на новой методологической основе пытаются определиться с неоднозначными вопросами, которые требуют ответа на современном этапе изучения этой неординарной личности.

Ключевые слова: Богдан Хмельницкий, польская историография, украинская историческая наука.

Anna Tkachuk

Kherson State Agricultural University, Kherson, Ukraine

MODERN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY ABOUT BOHDAN KHMELNYTSKY IN RESEARCHES OF POLISH HISTORIANS

The article is devoted to an important person of Bohdan Khmelnytsky whose figure attracted and attracts the attention of Ukrainian and foreign researchers. These processes became more active after Ukraine gained its independence. Scientists are studying the works of predecessors and trying to answer the controversial issues about this remarkable personality.

In Polish historiography in XIX – XX century, much attention was paid to Ukrainian hetman. Historians tried to find out the real reasons of the decline of the First Commonwealth and look for incentives to fight for the resurrection of the lost state. The representatives of various schools and methodological directions had different points of view about Bohdan Khmelnytsky personality. The article examines prejudiced judgments of amateur historian Frantsishek Ravita-Havronsky and historian Lyudvik Kubalya from Lviv.

The proclamation of Polish independence changed the situation in the Polish historical science in 1920. It was not necessary to encourage Poles to resist the invaders any more. Polish historians have tried to introduce an objective approach in assessing the past. Olgerd Gurka began to criticize the literary heritage of Henryk Senkevich, whose works were quite popular among ordinary Poles. In addition, the struggle between two political clans – pilsudchukiv and endekev -influenced the position of the Polish historical science of 1920s – 1930s.

The article focuses on modern Polish historians such as: Tomash Chiselsky, Yanush Kachmarchyk, Miroslav Nahelsky, Yezhy Maternytsky and others who are exploring the personality of Bohdan Khmelnytsky nowadays. Recently Ukrainian historians Oksana Ruda, Eugene Sinkevych, Victor Brekhunencko have drawn attention to the evaluation of modern Polish historiography on Khmelnytsky.

Keywords: Bohdan Khmelnytsky, Polish historiography, the Ukrainian historical science.

Із набуттям Україною незалежності все більший інтерес до нашої минувшини проявляють іноземні дослідники. Хоча, необхідно відмітити, що і в період бездержавного функціонування нашого народу певні колізії української історії та окремі особистості не випадали з поля зору представників інших націй. Особливо пильно відстежували проблематику пов'язану з українським козацтвом, діяльністю Богдана Хмельницького, визвольною війною під проводом українського гетьмана польські історики другої половини ХІХ – першої половини ХХ століття. Впродовж цього проміжку часу зачасти формувалися протилежні візії особистості гетьмана та його ролі в історії українсько-польських відносин. У цьому контексті видається доречним аналіз, здійснений І. В. Сквирською стосовно

творчого доробку Ю. Косача і, зокрема, його оцінки особистості Б. Хмельницького. «Створенням власного образу Б. Хмельницького Ю. Косач виступає проти викривлення його постаті у польській історіографії, зокрема белетристиці, де тип Хмельницького виглядав як «тип пекельного гуляки» – своєрідний негативний витвір польського «порубіжжя», декоративний образ театрального українця, «козацької похмурої душі», який повторюватиметься в різних варіантах у Словацького, в польських поетів «української школи» й у новітній польській літературі» [38, с. 363].

Перше спостереження, яке можна зробити – у науковому дослідженні Хмельниччини польська історіографія посідає вагомe місце, хоч в ній панує велика розбіжність у поглядах і оцінках доби та її головного героя. Польські історики другої половини ХІХ – початку ХХ століття здебільшого дивилися на Б. Хмельниччину очима учасників боротьби ХVІІ століття, і рідко хто з них спромігся підійти до неї з спокійною, безсторонньою оцінкою, незалежно від своїх національно-політичних переконань та симпатій. У другій половині ХІХ століття переважна більшість польських науковців вважала Б. Хмельницького «борцем» проти цілісності й спокою Речі Посполитої, свого роду «*карою Божою*» [24, s. 136]. В свою чергу М. Дубецькі зацікавився першими подіями війни під проводом Б. Хмельницького [5]. Проблемам козацтва присвячена праця краківського історика С. Смольки «Грюнвальд і Берестечко» [21]. Системні наукові студії стосовно Хмельниччини провадив К. Шайноха у своїй монографії «*Dwa lata dziejów naszych. 1646-1648*». Його праця, оперта на багатому джерельному матеріалі, написана достатньо жваво, представляла повстання Б. Хмельницького, як природну реакцію лицарської козацької верстви проти поневолення її шляхтою й магнатами. Шляхта не хотіла зрозуміти широких планів короля Володислава і за свій егоїзм та політичну короткозорість понесла заслужену кару Божу в формі кривавого козацького повстання. Пізніші польські історики, які писали спеціально про Хмельниччину (Й. Ролле, А. Яблоновський, Ф. Равіта-Гавронський, Т. Корзон) здебільшого негативно оцінювали особистість і діяльність Богдана Хмельницького й цілому козацькому рухові відмовляли в якійсь національно-політичній меті та навіть ідейності взагалі. З цього погляду особливо характерні своєю примітивно-ворожою оцінкою руху Б. Хмельницького розвідки Францішка Равіта-Гавронського [16-19]. У монографії «Богдан Хмельницький до елекції Яна Казимира» Ф. Равіта-Гавронський [16] представив погляд на козацьке повстання і на особу Б. Хмельницького, де заперечував військові та особисті якості козацького провідника. Його висновки мають більше емоційний і політичний, аніж науковий характер. Це саме стосується і результатів дослідження історії гайдамацьких рухів. На відміну від тогочасних польських дослідників, які уникали цієї проблематики, він видав двотомне видання «Історії гайдамацьких рухів» [18].

У другій половині ХІХ століття певне зацікавлення до постаті гетьмана проявили представники краківської історичної школи, які розглядали сюжети з історії Польщі з точки зору виховання підростаючого покоління і пошуку причин занепаду польської державності та позитивних прикладів, що спонукали би до боротьби за її відродження [37, с. 62]. На внесок краківських істориків у дослідження козацької проблематики, окрім Є. Г. Сінкевича, звернула увагу О. В. Руда [34].

Певний вплив на висвітлення козацької проблематики представниками краківської історичної школи справили праці її засновника Юзефа Шуйського. Історик виділяв наступні причини війни Б. Хмельницького, яку називав «*внутрішньою козацько-руською революцією*»: невпорядкованість польських інституцій, зростання ролі магнатів, грабіжницька колонізація українських теренів і релігійні суперечності. Вчений наголошував, що з 1620 року православ'я перетворилося на релігію «*українських бунтарів*» і послужило підґрунтям подальшого союзу козаків із царатом [1, s. 207]. Він зазначав, що через релігійну пропаганду та виступи української черні повстання вийшло з-під контролю Б. Хмельницького та набуло загрозливих масштабів [25, s. 268-269]. У слід за польськими істориками-романтиками вчений наголошував на шляхетському походженні Б. Хмельницького [26, s. 74]. Ю. Шуйський як прихильник угоди з українцями, вірячи у

визнання Б. Хмельницьким королівської влади, симпатизував прихильникам тогочасного канцлера Є. Оссолінського та київського воєводи Адама Киселя і вважав, що з їхньою допомогою можна було укласти компромісний мир із козаками [30, с. 656]. Дослідник сприймав козацтво як потенційного партнера, бачив у ньому цінності, втрачені у Польщі, підкреслював можливості взаємного існування.

Ще один представник краківської історичної школи М. Бобжинський розглядав козацький виступ під проводом Б. Хмельницького крізь призму теорії «*боротьби за існування*». На його думку, в козацькій війні український народ отримав можливість боротьби за національну свободу [8, с. 578]. Він виокремлював соціальні, релігійні та політичні причини повстання, вважав його наслідком суспільно-устроєвих умов Речі Посполитої, а не звичайним «бунтом», який треба було придушити в зародку. За твердженнями М. Бобжинського, повстанці виступили за відновлення наданих їм раніше прав, але зіткнулися з інтересами домінуючої в державі шляхти, зокрема магнатів. У аргументації М. Бобжинського переважала критика політико-суспільно-економічних стосунків, що сформувалися в період шляхетської Речі Посполитої. Зазначимо, українські вчені також наголошували на тому, що вікове прагнення польської шляхти колонізувати руські землі, забезпечити їх перебування в межах польської держави та об'єднати русинів із поляками, вилились у козацькі війни 40-х років XVII – початку XVIII століття [40, с. 318]. М. Бобжинський вважав, що козацьке питання можна було б лише тимчасово розв'язати шляхом реформ у цілій Речі Посполитій [1, с. 208].

М. Бобжинський оцінював особу Б. Хмельницького двояко: з одного боку, він представив його як енергійного та талановитого військового, а з іншого, вслід за істориками-романтиками, – як типового шляхтича, яким керувало почуття помсти та прагнення посісти вищий суспільний стан. Історик протиставляв гетьмана польським монархам, зокрема, Владиславу IV, якого звинувачував у нерішучості та неспроможності розв'язати конфлікт в Україні.

Аналізуючи польсько-українські відносини, історіографія доби позитивізму найбільше уваги присвятила визвольній війні Б. Хмельницького, намагаючись актуалізувати та деталізувати її висвітлення. Певний вплив на формування думки про козацькі війни XVII століття, як стверджує сучасний польський історик А. Стемпнік, мали російська та українська історіографії. Якщо перша зображувала війну Б. Хмельницького як антагонізм між двома гегемоністськими слов'янськими силами, що боролися між собою за право панування над Руссю, то друга – як боротьбу за пригнічену Польщею руську (українську) народність. Натомість польські дослідники намагалися протиставити свої історичні праці цим поглядам [23, с. 198].

В. Закшевський причини повстання в Україні та багатолітніх козацьких війн, що, на його думку, знищили всі здобутки польської колонізації провінції, вбачав у суспільно-економічному гніті руського народу та в занедбанні королівських військових планів. Відмова Владислава IV від військових дій проти Туреччини через майбутню елекцію його сина підсилила обурення у козацькому середовищі, яке вилилося у повстання. На думку історика, наслідком перших козацьких перемог став виступ руських селян проти панів і шляхти. Він зазначав, що це був соціальний, а не релігійний рух, як писали краківські історики, а тим більше не національний, як вважали тогочасні українські вчені. На відміну від більшості польських істориків, які наголошували, що Б. Хмельницьким керувало почуття помсти, В. Закшевський вважав, що остаточною його метою було досягнення незалежності України [28, с. 157-163]. Подібні самостійницькі прагнення вчений вбачав й у діяльності гетьмана Івана Мазепи. Історик критично ставився до незалежницьких вимог українських гетьманів, оскільки вважав, що вони зашкодили польським інтересам та не принесли користі українському народу.

Вагомий внесок у дослідження XVII століття зробив В. Чермак. Він дослідив більше як півтисячі раніше ніким не опрацьованих документів і матеріалів польських архівів, використав витяги з актів міністерства закордонних справ тощо. У розгортанні козацького

повстання В. Чермак, погоджуючись із М. Дубецьким, звинуватив козаків і польський уряд [3, s. 429]. Він вважав, що козацтво піднялося на «бунт» проти королівської влади та Владислава IV, прагнучи вільного життя [4, s. 10-11].

Дещо інший характер носять праці львівського історика Л. Кубалі: «Szkice historyczne» (1873-1907), «Wojna Moskiewska» (1910), «Wojna szwedzka» (1913). Хоча, на наш погляд, перші його замальовки, які стосувалися окремих битв, проведених під проводом Б. Хмельницького, виписані достатньо примітивно і в негативному ключі стосовно постаті гетьмана. Так Є. Г. Сінкевич справедливо зазначає, що Л. Кубалю аж ніяк не можна віднести до прихильників Б. Хмельницького. Гетьмана він зображував жорстоким тираном та п'яничкою. Ось як Л. Кубалю описував облогу Збаража – *«Сам Хмельницький на чолі одного полку провадив своїх воїнів, які, не знали іще небезпеки подібної атаки, ані сили поляків, летіли наперед на погибель. Хмельницький, бачачи, що штурм не вдався, по-скільки крові козацької не жалів, постановив розпочати облогу»* [11, s. 19]. А от ще один із сюжетів польського дослідника: *«Гетьман козацький ходив, як примара, по наметах, часами зривався як би з тривалого сну, видавав із себе розповіді, погрожував цілому світу, блюзнірствував, кляв і знову впадав в апатію і – пив цілими днями... Що діялося в того чоловіка, який на все готовий... тільки для себе спокій втратив, того ніхто на певно не відав. Мовлено різне про це. Одні говорили, що вибираючись на ті виправи, виявив, що в скарбниці бракувало кілька барилець золота. Коли підскарбія наказав піддати тортурам, довідався, що між спільниками крадіжки знаходиться і його власна жінка»* [10, s. 42].

Очевидно, що вже монографії Л. Кубалі стали результатом більш пильних архівних студій і вивчення значної літератури, тому є багатими за змістом і талановито написані. Узагальнюючі праці Л. Кубалі визначаються строгою науковою об'єктивністю і, поруч із доробком М. Грушевського та В. Липинського, являються найціннішим із усього, що дала про Хмельниччину польська історична наука кінця XIX – початку XX століття. Приведемо тут характеристику Богдана Хмельницького, яку виповів Людвіг Кубалю: *«Не розумію, щоби тут полягало в нашому інтересі принижувати і легковажити пам'ять чоловіка, якому ми ради дати не могли, коли ми були сильні... Чужоземці порівнювали Хмельницького з Кромвелем – порівняння само це насувало, зміну в роках, коли двоє цих людей звертали на себе немалу виключну увагу Заходу і Сходу Європи... Хмельницький, однак мав під багатьма поглядами важке завдання... не розпоряджався, як Кромвель, вишколеною інтелігенцією і засобами старої та потужної держави: війна, кошти, господарство публічне, адміністрація, стосунки з сусідніми країнами – все треба було створювати... Був то чоловік під кожним поглядом надзвичайних вимірів...»* [12, s. 7-8].

Сучасний польський історик, доктор історичних наук, професор Тадеуш Срогош опублікував достатньо цікаву статтю, в якій дав оцінку доробку Л. Кубалі стосовно Хмельниччини [22]. Зокрема науковець зазначив, що праці Л. Кубалі привертають увагу, їх видають у формі препринтів, але й досі бракує вагомому науковому опрацювання та об'єктивної оцінки його багатой і різномірної творчості. *«Якщо не рахувати узагальнюючих праць і довідкових видань, то не багато осіб займалося дослідженням історіографічного доробку львівського науковця. Представниця познанського осередку досліджень військової історії Александра Кубяк зайнялася мілітарними аспектами творчості Людвіка Кубалі. Авторка стверджує, що окрім багатьох недоліків праці Л. Кубалі й надалі є актуальними завдяки інформації про факти стосовно озброєння, реманенту, способу провадження війни, звичаїв, стратегії і тактики. Оксана Руда піддала аналізу історіографічний доробок Людвіка Кубалі, який відноситься до польсько-українських стосунків у XVII столітті, власне козацької війни. Авторка звернула увагу на намагання об'єктивно оцінити причини і перебіг протистояння. Л. Кубалю був однак дослідником, який ті проблеми розглядав із польських позицій і тільки частково враховував бачення української сторони»* [22, s. 88]. Дійсно, стаття О. Рудої [35] одна з небагатьох у вітчизняній історіографії, де здійснено спробу дати комплексну оцінку доробку Л. Кубалі відносно польсько-українських стосунків у XVII

столітті. Хіба, що Є. Сінкевич аналізуючи доробок польської історіографії стосовно постаті Б. Хмельницького здійснив певні оцінки праць Л. Кубалі [37].

У сучасній вітчизняній історіографії здійснено відповідні кроки по ґрунтовному вивченню польської історичної науки, яка до певної міри сформувала загальне бачення пересічними поляками українсько-польських відносин часів Б. Хмельницького. Серед досліджень українських науковців відзначимо дисертаційні роботи О. Рудої [33] та Є. Сінкевича [36]. У наукових збірниках вийшла низка статей, де розглянуто окремі аспекти проблеми.

Так, Є. Г. Сінкевич зазначає: *«Гетьман Богдан Хмельницький займає чільне місце у пантеоні українських національних героїв. Саме він, очолив повстання («визвольну війну», «визвольну революцію», «бунт») Війська Запорізького проти Речі Посполитої, став символом українських державницьких прагнень нової доби. Історичний образ тих подій, тих героїв формувався під кінець XIX та впродовж XX століття»* [37, с. 62].

Сучасний польський дослідник К. Петкевич зосередив свою увагу на оцінці ролі Б. Хмельницького в укладенні Переяславської угоди та на відображенні цієї події в польській історичній літературі. *«В польській історіографії XIX і першої половини XX століття у зв'язку з великим інтересом до так званого козацького питання і кризи Речі Посполитої в середині XVII століття появились численні наукові праці, що й по нині формують наш, польський погляд на дану тему, що знайшла відображення в працях Александра Яблоновського, Людвіка Кубалі, Владислава Томкевича, в синтезі нашої історії Йоахима Лелевеля, Енджея Морачевського, Міхала Бобжинського, Владислава Смоленського, Юзефа Шуйського, Аугуста Соколовського, Владислава Конопчинського, що неодноразово перевидавалися, а також в роботах істориків-любителів Францішка Равіти-Гавронського і Антоні Ролле. Завдячуючи роботам вказаних дослідників тенеза і хід Переяславської Ради, в тому числі зміст «статей Богдана Хмельницького» і привілеїв для запорозького війська, гарантованих царем Олексієм в 1654 року, були достатньо добре відомі. Автори вказаних праць загалом послуговувалися дослідженнями Л. Кубалі, лише по-своєму розставляючи акценти»* [31].

Необхідно зазначити, що вагомий вплив на широкий загал та бачення особистості гетьмана Б. Хмельницького польськими істориками справив твір Г. Сенкевича «Огнем і мечем» [32]. Цей феномен не раз ставав предметом окремих досліджень у польській історіографії 1920-1930-х років [6]. Відбудова незалежного народного життя змінила підвалини організації історичної науки в Польщі. У перші роки по здобутті незалежності визначні представники польської історичної науки, закликали до фундаментальної переорієнтації польської історіографії, опираючись на себе, шляхом формування нових поглядів на польську минувшину – відповідність потребам тогочасної дійсності. Зникала потреба читання народів політичних лекцій із метою справи відродження втраченої держави. Виходячи з цього – мета історичної науки, так само як інших умінь, полягала в пошуку правди для самої правди, без погляду на її практичне значення в залежності від потреб сьогодення. Низка істориків підкреслювала, що в нових умовах польська історіографія повинна дужче ніж коли-небудь раніше керуватися постулатами історичного об'єктивізму.

«Історія стосунків поляків з сусідніми народами, зокрема тими, що входили до складу Першої Речі Посполитої і перебували в орбіті геополітичних амбіцій нової Другої Речі Посполитої. Найбільш гостро це питання постало щодо спільної історії поляків та українців, яких поєднували як факти вдалої співпраці, так і трагічні сторінки кривавих воєн на взаємознищення. Потребу вироблення нового погляду підсилювала й необхідність пошуку міжнаціонального консенсусу обох народів вже в умовах Другої Речі Посполитої. Центральною проблемою, актуалізованою історичною пам'яттю суспільства, стала історія Хмельниччини, що мала емоційні та контроверсійні оцінки в історіографії обох народів і була складною темою як для фахових істориків, так і для широких кіл інтелігенції також у XX ст.» [29 с. 5].

До певної міри погляди Ольгарда Гуркі формувалися під впливом представників краківської історичної школи, яка на зламі ХІХ – ХХ століття зазнала оновлення, а її молоде покоління звернулося до спадщини Й. Лелевеля який свого часу твердив, що справжній історик не звертає увагу на приватне життя окремих осіб, якщо ті не мають впливу на людську спільноту [13, s. 89].

Історіографічний вектор української проблематики мав виразне політологічне спрямування. В міжвоєнній польській історичній науці склались дві протилежні історіографічні орієнтації – так звана «західна» та «східна», представники яких схилилися відповідно до ідеологій політичних таборів «національних демократів» Романа Дмовського та прихильників Юзефа Пілсудського. Представники «західної» історіографічної орієнтації вважали пріоритетним для розвитку Польщі її західний вектор зовнішньої політики та інтеграцію в середовище західноєвропейських країн. Натомість історики «східної» орієнтації бачили доцільність східного вектора розвитку Польщі, акцентуючи її цивілізаційну місію в регіоні Центральної та Східної Європи. Ідеали такої політики Польщі вони бачили в періоді монархії Ягеллонів, коли була створена держава міжнаціональної співпраці та верховенства права. Саме зв'язки істориків «східної» історіографічної орієнтації з політичним табором Ю. Пілсудського, що розробив низку проектів «санації» різних сторін суспільного життя Другої Речі Посполитої та налагодження польсько-українського порозуміння, інтенсифікували процес переоцінки усталених історичних візій, пропаганди ідеї прометеїзму, що призвело до оновлення історичної науки. Найяскравіше вказані прояви «ревізіонізму» в польській історичній науці міжвоєнного періоду відобразились у творчості Ольгерда Гуркі.

Т. Гриневич справедливо зазначає, що зацікавлення сучасних польських істориків проблемами переоцінки історичних візій та формуванню нових концептуальних і методологічних засад історіописання посприяли зростанню інтересу до діяльності О. Гуркі. Особливо багато уваги його ідеями зміни концептуальних понять основних польських історичних шкіл приділили такі польські дослідники, як Єжи Матерніцкі [15, s. 47], Анджей Грабські [7], Збігнев Ромек [20, s. 142] та Марія Вежбіцка [27]. *«Але попри значну увагу сучасної науки до ідей О. Гуркі спеціального дослідження його бачення періоду Хмельниччини досі немає»* [29, с. 6].

Значний інтерес до постаті Б. Хмельницького проявляють і сучасні польські дослідники [39]. Зокрема, Генрика Літвіна зацікавили передумови визвольної війни. Автор зазначає, що проблема *«польської експансії на Схід»* є одним із ключових питань в дослідженні історії Речі Посполитої новітньої епохи. Теза про те, що рух до колонізації просторів земель, що лежали на схід від теренів П'ястівської Польщі було одним із головних двигунів польської закордонної політики, є міцно розповсюдженою як в польській, так і в сусідніх історіографіях. Була вона оздоблена одночасно в білій – *«здобутки польського плуга»* – як і чорну – *«польська окупація України»* – легенди [14]. Постать українського гетьмана і хід військових дій знайшли відображення у монографії краківського вченого Януша Качмарчика [9]. Окремі епізоди українсько-польського протистояння відображені у праці Томаша Чесельського [2].

Таким чином, можемо прийти до висновку, що набуття Україною незалежності активізувало дослідницький інтерес польських істориків до різних сторін нашої минувшини, в тому числі й до постаті Богдана Хмельницького. В свою чергу, сучасні українські вчені все більше уваги приділяють польській історіографії. Завдячуючи дискусії науковців наших держав, поживляються джерелознавчі дослідження проблеми, не залишаються поза увагою дискусійні питання стосовно спільної минувшини.

Джерела та література

1. Baranowski B., Libiszowska Z. Problem narodowo-wyzwolenczej walki ludu Ukraińskiego w XVII w. w historiografii polskiej // KH. – 1954. – R. 61. – № 2.
2. Ciesielski T. Od Batohu do Zwanca: Wojna na Ukrainie, Podolu i o Moldawie 1652-1653 / T. Ciesielski. – Zabrze : Inforteditions, 2007. – 335 s.

3. Czermak W. [Рец.]: M. Dubiecki. Dwie chwile z dziejów polskiej kolonizacji na Niżu (1638 i 1648 r.) // Przegląd Powszechny. – 1890 // KH. – 1891. – R. 5.
4. Czermak W. O Stefanie Czarnieckim, sławnym wodzu polskim. – Lwów : Nakład Macierzy Polskiej, 1896.
5. Dubiecki M. Pole bitwy u Żółtych Wód 1648 r. // Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydziału Historyczno-Filozoficznego. – Kraków, 1880.
6. Górka O. «Ogniem i mieczem» a rzeczywistość historyczna. – Warszawa. – 1986.
7. Grabski A. F. Zarys historii historiografii polski. – Poznań : Wyd-wo Poznańskie, 2003. – S. 172-173.
8. Grzybowski K. Szkoła historyczna krakowska // Polska myśl filozoficzna i społeczna / Pod red. B. Skargi. – Warszawa : Państwowe Wyd-wo Naukowe, 1975. – T. 2.
9. Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki. – Wrocław-Warszawa-Kraków : Zakład Narodowy imienia Ossolińskich Wyd-wo, 2007.
10. Kubala L. Bitwa pod Beresteczkiem. – wyd. nowe. – Kraków : Druk W.L. Anczyca i spółki, 1925.
11. Kubala L. Oblężenie Zbaraża i pokój pod Zborowem. – Warszawa, 1909.
12. Kubala L. Wojna Moskiewska, rok 1654-1655. – Warszawa, 1910.
13. Lelewel J. Polska, dzieje i rzeczy jej. – Poznań, 1859. – T. VII.
14. Litwin Henryk Napływ szlachty polskiej na Ukrainie. 1569-1648. – Warszawa, 2000. – 224 s.
15. Maternicki J. Historia i historycy. Studia i szkice historiograficzne. – Rzeszów : Wyd-wo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2005.
16. Rawita-Gawroński F. Bohdan Chmielnicki do elekcji Jana Kazimierza. – Lwów : Nakładem Księgarni H. Altenberga; Warszawa : Księgarnia P.F.E. Wende i Sp., 1906. – 360 s.
17. Rawita-Gawroński F. Bohdan Chmielnicki. T. 2. / F. Rawita-Gawroński. – Lwów, 1909. – 487 s.
18. Rawita-Gawroński F. Historia ruchów Hajdamackich: W 2 t. – Lwów : Księgarnia H. Altenberga, 1901. – T. 1. – 269 s.
19. Rawita-Gawroński F. Próba pojednania z Rusią. Poselstwo Bieniewskiego od śmierci B. Chmielnickiego do umowy Chadziackiej. – Kraków : G. Gebethner i Spółka, 1907. – 93 s.
20. Romek Z. Olgierd Gorka. Historyk w służbie myśli propanstwowej (1908-1955). – Warszawa : Wyd-wo Literackie Semper, 2007.
21. Smolka S. Grunwald i Beresteczko. – Kraków : Księgarnia Spółki Wydawniczej Polskiej, 1910. – 20 s.
22. Srogosz T. Postacie Kozaków w historiografii Ludwika Kubali // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2012. – Вип. 21. Ч. II. – С. 88-91.
23. Stepnik A. Ukraina i stosunki Polsko-Ukraińskie w syntezach i podręcznikach dziejów ojczyźtych okresu porozbiorowego 1795-1918. – Lublin : UMCS, 1998.
24. Szajnocha K. Dzieła. – Kraków, 1876. – T. X.
25. Szujski J. Historii Polskiej treściwie opowiedzianej ksiąg dwanaście. – Warszawa : Gebethner i Wolff, 1880.
26. Szujski J. Polacy i Rusini w Galicji // Dzieła. – Tom dodatkowy. – Kraków : L. Ańczyk i Spółka, 1896.
27. Wierzbicka M., Romek Z. Olgierd Gorka // Słownik historyków polskich. – Warszawa : Wiedza Powszechna, 1994. – S. 156-157.
28. Zakrzewski W. Historia nowożytna w zarysie. – Petersburg : Nakładem Księgarni K. Grendyszyńskiego, 1899.
29. Гриневич Т. Ольгерд Гурка і дискусії довкола історії Хмельниччини в польській міжвоєнній історіографії / Т. Гриневич // Архіви України. – 2009. – № 3-4.
30. Нагельський М. Переяславська угода 1654 р. // Переяславська Рада 1654 р. (історіографія та дослідження). – К. : Смолоскип, 2003.
31. Петкевич К. Переяславская рада 1654 года в новейшей польской историографии и публицистике // История и современность. – 2005. – № 1. – С. 184-215.
32. Ради шевський Р. Література та історія в романі «Вогнем і мечем» Генрика Сенкевича // Філологічні дослідження. – 2005. – Вип. 2. – С. 132-148.
33. Руда О. В. Дослідження історії України в польській історіографії кінця XIX – початку XX століття. Дис. канд. іст. наук. – Львів, 2005. – 238 с.
34. Руда О. В. Дослідження козацької проблематики в працях представників краківського історичного середовища зламу XIX – XX ст. // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. Збірник наукових праць. – Львів : ЛНУ ім. Франка, 2005. – Вип. 7. – С. 163-177.
35. Руда О. В. Людвік Кубаля як дослідник історії польсько-українських відносин XVII століття // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. / Pod red. J. Maternickiego, L. Zaszkiłniaka. – Rzeszów : Wyd-wo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2004. – T. 2.
36. Сінкевич Є. Г. Краківська історична школа в польській історіографії другої половини XIX – початку XXI століття: дис. ... д-ра іст. наук. 07.00.06 / Є. Г. Сінкевич ; Чорномор. держ. ун-т імені Петра Могили. – Миколаїв, 2011. – 467 с.
37. Сінкевич Є. Г. Постать Богдана Хмельницького в польській історіографії кінця XIX – XX століть / Є. Г. Сінкевич // Харківський історіографічний збірник. – Х. : Харк. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна, 2003. – Вип. 6: Біографістика в контексті сучасних історичних та історіографічних досліджень. – С. 62-71.
38. Сквирська І. В. Національна ідея в історичних творах Юрія Косача // Літературознавчі студії. – 2010. – С. 362-366.

39. Ткачук А. І. Передумови визвольної війни під проводом Б. Хмельницького у науковому доробку Генріка Літвіна // Чорноморський літопис : наук. журн. – Миколаїв, 2011. – Вип. 4. – С. 139-142.
40. Франко І. Я. Поляки і русини // Франко І. Історичні праці. (1883-1890): Зібрання творів: У 50 т. – К. : Наукова думка, 1985. – Т. 46. Кн. 2.

Рецензенти: Боряк Г. В., д.і.н., проф.
Сінкевич Є. Г., д.і.н., проф.

© Ткачук А. І., 2013

Дата надходження статті до редколегії 21.03.2013

*Арабаджи С. С., к.і.н., Маріупольський державний університет,
м. Маріуполь, Донецька обл., Україна*

**ПОВСЯКДЕННІСТЬ ДІТЕЙ У ЗЕМСЬКИХ ШКОЛАХ
ГРЕЦЬКИХ СІЛ МАРІУПОЛЬСЬКОГО ПОВІТУ
наприкінці XIX – на початку XX ст.**

Розглянуто повсякденне перебування дітей в земських школах Маріупольського повіту. Показано, що навчальний рік в учбових закладах був досить коротким. Встановлено, що основними причинами пропусків занять учнями були польові роботи, відсутність теплої одягу та взуття, а також хвороби. З'ясовані причини та види покарань дітей у школах. Доведено, що технічні та санітарно-гігієнічні умови земських шкіл в грецьких селах були незадовільними та погано впливали на здоров'я дітей.

Ключові слова: повсякденність, земські школи, діти, грецькі села, Маріупольський повіт.

С. С. Арабаджи

Маріупольський державний університет, г. Маріуполь, Донецька обл., Україна

**ПОВСЕДНЕВНОСТЬ ДЕТЕЙ В ЗЕМСКИХ ШКОЛАХ ГРЕЧЕСКИХ СЕЛ МARIУПОЛЬСКОГО УЕЗДА
в конце XIX – начале XX в.**

Рассмотрено повседневное пребывание детей в земских школах Мариупольского уезда. Показано, что учебный год в учебных заведениях был довольно коротким. Установлено, что основными причинами пропусков занятий учащимися были полевые работы, отсутствие теплой одежды и обуви, а также болезни. Выяснены причины и виды наказаний детей в школах. Доказано, что технические и санитарно-гигиенические условия земских школ в греческих селах были неудовлетворительными и плохо влияли на здоровье детей.

Ключевые слова: повседневность, земские школы, дети, греческие села, Мариупольский уезд.

Svitlana Arabadzhy

Mariupol State University, Mariupol, Donetsk oblast, Ukraine

**THE DAILY LIFE OF CHILDREN IN RURAL SCHOOLS OF GREEK VILLAGES OF MARIUPOL
DISTRICT at the end of XIX – at the beginning of XX centuries**

The actuality of the exploration of daily life of children in the Greek villages of Mariupol district is associated with a regional approach to the study of the history of daily life. One of the main aspects of the daily life of children is to familiarize children with the conditions of their stay in school. Having analyzed the duration of the school year, the reasons of missing the classes, sanitary and technical conditions of schools in the Greek villages, we can draw a more authentic picture of the daily life of children.

The exploration of public education in the Mariupol district and separately in the Greek villages was assisted by L. Likhachev, A. Hedo, N. Batsak, G. Chupilko, L. Yakubova, V. and S. Nestertsov. In general, the issues the historiography of daily life of the children in rural schools are reflected fragmentarily and has never been identified as a separate topic of research. The sources that reflect different aspects of chosen for studying problems are presented by an assembly sources, documentation and descriptive statistical materials.

Most of Greek societies before others in Mariupol district could allow educate the children in the schools and in the early twentieth century in every Greek village were opened rural schools (in some even three or four).

In oneform schools was established three years of studying, and in twoform-five years. But because the children of the Greek villages entering the school didn't understand Russian in the Greek villages studying period was one year longer, because in the first year children were studying Russian.

The academic year began about in the middle of September and ended in late April or early May, although for most pupils the end of the school year was much earlier and coincided with the beginning of spring field work. Children went to school until eight o'clock in the morning and returned home at three-four hours. Every day pupils had six lessons, only the smallest children in the first part had 4-5 lessons. The duration of one class in most schools was an hour, the break lasted from 5 to 15 minutes, a big break from 40 minutes to half an hour.

If we consider the sex staff of students, we can see that there were less girls than boys. But every year the number of pupils were increasing. In 1906 the number of female pupils were accounted for more than 1/3 of the total number of pupils. This phenomenon is associated with a significant increase of the number of teachers, because on the one hand, teachers are admitted girls in school unwillingly, on the other – parents gave the girls to school unwillingly, where the teacher taught.

Children were punished almost at all schools. The reasons of why children were punished were tricks, then disobedience and violation of school discipline, and finally, inattention, underachievement and unprepared homework. There were different penalties: from pronunciation alone to the exclusion from school.

Water for drinking for children at school was brought mostly from wells, and only in Cherdaklytsk the water was delivered from the spring, and in Kamarsk – from the river. The water that was delivered was not always clear, often

with substantial mineral content, but even in those schools in which the water was delivered, was clear and clean, after a short time got dusty and became dirty, in this water one can find floating pieces of paper, straw and so on. Number of mugs in schools was limited, basically there were two or three, sometimes five. Because of insufficient number of vessels for drinking during the small breaks there was at the table jostling, fuss, children snatched mugs from the hands of each other. Such a small number of vessels was the cause of the spread of diseases, sometimes diphtheria and syphilis.

From inspected eight schools in the Greek villages in 1904 there was no a sink, soap and towels in any of schools. Sanitary-epidemiological doctor V. M. Gurevich said that the pupils are very dirty and different of untidiness.

Till 1904 in the Greek schools pupils weren't fed, the hot breakfasts were absent at any of the schools. Most children were satisfied that they brought something with them from home. Mostly it was just bread, sometimes salted fish, potatoes, peppers. To this must be added that the children went to school early and seldom ate something hot in the morning, and then did not eat. Not all children were able to go home during the big break for lunch because of long distance of school from home. So many children were sitting in class half-starved. This half-starved state had not only detrimental effect on the physical progress of students, but also reflected on their success and even behavior, this is often the reason of their neglect and failure.

Children had to sit at the uncomfortable desks. Almost all schools had desks with attached benches without backs. Each table of the next desk served as back to those who sat on the previous one. The disadvantage without back was the fact that pupils during the classes, especially in writing, weren't sitting straight and it contributed to the progress of myopia and distortion of the spine.

In Autumn and in winter children caught a cold. Parents often complained that this school was the cause. Schools were mostly constructed as follows: classes divided with corridor, or in front of the classes were halls. The corridors were mostly cold, mainly because of opening the outer doors, and pupils leaving a warm classroom, sometimes in very light clothing, quickly caught a cold.

Thus, thanks for better financial support the Greeks before others discovered their children's school. But hygienic and their technical state were unsatisfactory. Children had to study in stuffy classrooms, sit at the uncomfortable desks. They often caught a cold because of differences of temperature in the classroom and in the corridor. Often the half-starved state of pupils was the reason for their negligence and failure. But in spite of these conditions, children went to school with pleasure.

Keywords: *daily routine, zemstvo schools, children, Greek villages, Mariupol district.*

Характерною рисою сучасної історіографії є підвищений інтерес до соціальної історії та історії повсякденності, центром дослідження яких є людина. Звертаючись до історії України та навіть до історії Донбасу, ми бачимо своєрідність окремих регіонів та куточків нашої держави. Актуальність дослідження повсякденності дітей в грецьких селах Маріупольського повіту пов'язана з регіональним підходом до вивчення історії повсякденного життя. Одним з головних аспектів повсякденності дітей є ознайомлення з умовами їх перебування у школі. Проаналізувавши тривалість навчального року, причини пропусків занять учнями, санітарний та технічний стан шкіл в грецьких селах, можна намалювати більш достовірну картину повсякденного життя дітей.

Дослідженням розвитку народної освіти в Маріупольському повіті і окремо в грецьких селах займалися Л. Ліхачова [1], А. Гедьо [2], Н. Бацак [3], Г. Чупілко [4]. Роль земств у становленні початкової освіти в середовищі грецького населення аналізували Л. Якубова [5], В. Нестерцов і С. Нестерцова [6] тощо. У цілому ж в історіографії питання повсякденності дітей в земських школах відображені фрагментарно та жодного разу не були виділені в окрему тему наукового дослідження.

Джерела, які відображають різні аспекти обраної для вивчення проблеми представлені актовими джерелами, діловодною документацією та описово-статистичними матеріалами. Діловодна документація репрезентована звітами, протоколами та журналами засідань Маріупольської повітової земської управи.

Враховуючи недостатню вивченість проблеми, метою даної розвідки є висвітлення повсякденності дітей в земських школах Маріупольського повіту наприкінці XIX – на початку XX ст. на прикладі учбових закладів у грецьких селах. Мета передбачає розв'язання таких завдань: проаналізувати тривалість навчального року; виявити технічні та санітарно-гігієнічні умови учбових закладів та їх вплив на здоров'я дітей; дослідити питання харчування дітей в школах та причини покарань; визначити рівень матеріального забезпечення шкіл тощо.

Багатоземельні грецькі товариства раніше за інших в Маріупольському повіті змогли дозволити собі розкіш виховання дітей в навчальних закладах і вже на початку ХХ ст. в кожному грецькому селищі було відкрито земські школи (в деяких навіть по три чи чотири) [7].

Навчальний рік починався приблизно в середині вересня, а закінчувався в кінці квітня або на початку травня, хоча для більшості учнів кінець навчального року наставав набагато раніше і збігався з початком весняних польових робіт. В основному, лише учні останнього випускного відділення не припиняли занять до іспитів. У школу діти ходили до восьмої години ранку, а додому поверталися у три-чотири години дня. Щодня в учнів було по шість уроків, лише у найменших дітей у першому відділенні було по 4-5 уроків. Тривалість одного заняття в більшості шкіл дорівнювалась годині, перерва тривала від 5 до 15 хвилин, а велика перерва від 40 хвилин до півтори години.

Діти звільнялися від занять в наступні дні: з 23 грудня по 6 січня, в четвер, п'ятницю і суботу сирного тижня, протягом всієї пристрасної седмиці, що призначалася на говіння, в дванадцяті свята і в храмове свято, в день тезоіменитства і народжень імператора, імператриці, цесаревича і цесарівни, в дні сходження на престол і коронації [8]. Зимові і весняні канікули продовжувалися в середньому по два тижні. Якщо до всіх цих тривалих перерв в учбових заняттях додати дні, пропущені учнями з тих або інших причин, то побачимо, що навчальний рік в грецьких земських школах був дуже короткий.

Діти часто пропускали заняття, так пропусків менш за все було у вересні місяці. В жовтні і листопаді кількість пропущених днів збільшувалась вдвічі, це пояснюється настанням більш холодної пори року і відсутністю теплої одежки в учнів. У грудні і січні число пропущених днів ніби зменшувалося, але це було пов'язано з тим, що на ці місяці припадало багато святкових днів. У березні кількість пропусків дуже зростала і складала майже четверту частину всіх пропущених днів протягом року. Така величезна кількість пропусків в березні місяці пояснюється настанням весняних польових робіт, коли греки, через побутові, економічні та інші умови, прагнули утилізувати навіть мінімально можливу робочу силу, для чого забирали зі шкіл і хлопчиків, і дівчаток, які в основному пасли птицю та худобу. Санітарно-епідемічний лікар Б. Н. Гуревич писав: *«Рассматривая причины пропусков уроков, мы видим, что красной нитью пропуск занятий почти во всех школах происходит из-за полевых и домашних работ, затем идут причины другого характера, такие как отсутствие платья и обуви и вообще бедность, болезни, семейные причины и т. д.»* [9, с. 56]. Також причинами пропусків були віддаленість осель учнів від школи, завірюхи і бездоріжжя [10]. На думку лікаря Жбанкова, не дивлячись на край антигігієнічний стан і антисанітарне утримання багатьох шкіл, вони не приносили такої шкоди учням, яку можна було би чекати, саме завдяки стислості навчального року. Цьому ж сприяла ще і велика життєрадісність грецьких дітей і значний інтерес у них до школи [[9, с. 60]. Багатьом учням доводилося долати величезні відстані від однієї до двох верст, йдучи до школи.

Якщо розглянути статевий склад учнів, то побачимо, що дівчаток було значно менше, ніж хлопчиків. Іноді дівчаток не хотіли віддавати до школи з тієї причини, що, якщо допомога хлопчика грекові була потрібна навесні, влітку і на початку осені, то допомога дівчинки була необхідна грекині цілий рік. Дівчатка допомагали няньчити дітей, готувати їсти тощо. Але з кожним роком кількість учениць збільшувалася. У 1906 р. число учениць складало вже більше 1/3 від загальної кількості учнів [11]. Це явище пов'язане зі значним збільшенням числа вчительок, оскільки, з одного боку, вчителі чомусь неохоче приймали до школи дівчаток, а з іншого – батьки неохоче віддавали дівчаток до школи, де навчав вчитель [12].

В однокласних училищах був встановлений трирічний термін навчання, а у двокласних – п'ятирічний. Але через те, що діти з грецьких сіл, поступаючи до школи, зовсім не розуміли російської мови [13], в грецьких селах термін навчання був на один рік довше, тому що у перший рік діти оволодівали російською мовою. Але в середньому тривалість

перебування в школі для хлопчиків дорівнювала 2,5-3 роки, а для дівчаток приблизно 2 роки. Причиною такого нетривалого перебування в школі дівчаток можна вважати той погляд греків, згідно з яким, дівчинці досить було вміти читати з одного боку, а з іншого, що їй не треба закінчувати школу, оскільки їй не потрібне свідоцтво про закінчення школи, яке давало хлопчикам згодом пільгу по відбуттю військової повинності.

У половині шкіл дітям задавалися уроки додому. Просидівши в школі з восьми ранку до трьох-чотирьох годин дня, дітям доводилося готувати уроки вдома при вкрай тьмяному і недостатньому вечірньому освітленні, майже в напівтемряві, яка панувала в більшості грецьких будинків вечорами.

Карали дітей майже в усіх школах. Причинами, через які до дітей застосовувалися покарання, найчастіше були пустощі, потім вже неслухняність і порушення шкільної дисципліни і, нарешті, неухвага, неуспішність і непідготовлене домашнє завдання. Покарання були всілякі: від вимови наодинці до виключення зі школи. Найчастіше ж учні каралися стоянням у кутку або за партою від п'ятнадцяти хвилин до однієї години, їх залишали після уроків від 30 хвилин до години, змушували стояти навколішки тощо.

Перерви учні проводили залежно від погоди або в класах та коридорах, або на шкільному дворі. Під час великої перерви діти грали в конячки, в кішки і мишки, в м'яч, кремушки, сніжки, городки. В цей час вчителя не дивилися за дітьми і вони були надані самі собі. У деяких школах діти не грали і вимушені були цілий день проводити в запорошеній та задушливій атмосфері класної кімнати.

Воду для пиття дітей в школи привозили в основному з колодязів, лише в Чердаклицьку доставлялася вода з джерела, а в Камарську – з річки. Вода, що доставлялася, була не завжди чистою, часто зі значним вмістом мінеральних солей, але навіть в ті школи, в які вода привозилася прозорою і чистою, через нетривалий час ставала брудною на вигляд, в ній можна було знайти і плаваючі шматочки паперу, соломи тощо. Пояснюється це тим, що в більшості шкіл вода зберігалася у відкритих діжках. Діти, черпаючи воду кухлями, ще більше забруднювали її, інколи навіть зливали воду, що залишилася, назад у діжки. Часто діти, зачерпуючи воду кухлями, частково через необережність, частково через поспіх або пустощі, настільки глибоко їх занурювали, що при цьому полоскали у воді і свою руку, і навіть рукава, від чого якість води лише погіршувалася. Кількість кухлів у школах була обмеженою, в основному їх було два-три, інколи п'ять, зроблені з білої жести [14]. Через недостатню кількість посуду для пиття під час невеликих перерв біля діжок була штовханина, метушня, діти виривали кухлі з рук один одного. Така мала кількість посуду була причиною поширення захворювань, інколи навіть дифтериту та сифілісу.

З обстежених восьми шкіл в грецьких селищах у 1904 р. в жодній не було умивальника, мила та рушників. Санітарно-епідемічний лікар В. М. Гуревич відзначав, що школярі дуже брудні і відрізнялися неохайністю. Він писав: *«При огляді дітей мене потрясло кількість бруду на теле більшості з них. Во многих случаях, чтобы найти следы от прививки оспы, приходилось довольно долго обмывать их руки, которые, как и все тело, были как бы покрыты слоем засохшей грязи»* [9, с. 69].

До 1904 р. в грецьких школах учнів не годували, гарячі сніданки в жодній зі шкіл не практикувалися. В основному діти задовольнялися тим, що приносили з собою з дому. Здебільшого це був тільки хліб, інколи солонина, картопля, перець. До цього також варто додати, що діти вирушали до школи рано і рідко їли щось гаряче з ранку, а то і зовсім не їли. Не всі діти мали змогу на великій перерві піти додому на обід внаслідок далекої відстані школи від дому. Таким чином, багато дітей сиділи на уроках напівголодні. Такий напівголодний стан не лише шкідливо впливав на фізичний розвиток учнів, але і відбивався і на їх успіхах і навіть поведінці, саме в цьому часто лежала причина їх неуваги і неуспішності.

Згідно з рішенням Маріупольської повітової земської управи протягом зими 1904 р. в шістьох земських школах, чотири з яких знаходилися в грецьких селах (Ялта, Урзуф і дві в Мангуші), були організовані приварки (обіди для школярів) [15, с. 49]. Оскільки це була

перша спроба введення шкільних обідів, їх тривалість в різних селах була неоднаковою, наприклад, в Мангуші – 45 днів. За весь цей час пообідало 14 719 дітей, тобто в середньому 272 учня на день, а витрат на кожного було по 2/3 коп. Їжа складалась з густого супу, на приготування якого використовувалось 20 фунт. пшона, 2 фунт. сала, 50 фунт. картоплі, 2 ½ фунт. масла і на 4 коп. цибулі.

Вчителі з захопленням відзивалися про гарячі обіди й відзначали їх користь для дітей. Наприклад, шкільний учитель с. Ялта Попов зазначав, що головною причиною неухважності учнів було недоїдання. До введення обідів він помічав у дітей в'ялість, сонливість і апатію до шкільних занять, внаслідок чого йому доводилося витратити багато сил і енергії для того, щоб зацікавити своїх маленьких напівголодних слухачів. З улаштуванням гарячих обідів все змінилось на краще: учні стали більш бадьорими й веселими, а також набагато ліпше почали вчитися. Тепер їм не доводилось думати про їжу, як це було раніше. Попов відзначав, що на останніх уроках він часто чув від учнів: «*Так хочеться їсти, аж голова болить*», а на запитання: «*Що ти їв зранку вдома?*», зазвичай отримував відповідь: «*Нічого*» [15, с. 51]. Крім цього діти набагато менше стали пропускати уроків.

Висловлювання вчителя с. Урзуф Кошевого стосовно нововведення є показовим і з точки зору проблеми годування дітей вдома, і питання користі шкільних обідів: «*первое время дети были настолько голодны, что не чувствовали меры в пище и объедались, приходилось силой останавливать. И неудивительно, дома они по целым неделям не видят горячей пищи, питаюсь одним хлебом. Прежде в Великий пост нередко во время занятий случались с учениками в классе обмороки, а в церкви – почти каждый праздник; теперь же этих случаев наблюдать не приходится*» [15, с. 52].

Дітям доводилося сидіти за незручними партами. Майже в усіх школах парти були з прикріпленими лавами без спинок. Виходило, що стіл кожної наступної парти служив спинкою для тих, хто сидів на попередній. Незручність відсутності спинки полягала в тому, що учні під час занять, особливо під час писання, не сиділи прямо і це сприяло розвитку короткозорості і викривленню хребта. Майже в усіх школах практикувався виключно косий спосіб письма, при якому діти згиналися та приймали неприродне положення. Парти, за якими дітям доводилося проводити учбовий час, були двомісні, тримісні і багатомісні [16]. До 1877 р. дітям доводилося виконувати письмові вправи крейдою на лавах. У доповіді члена Маріупольської повітової училищної ради і помічника предводителя дворянства по нагляду за народними училищами Ф. В. Гампера, зробленої 1884 р. Маріупольському земському зібранню знаходимо цікаву інформацію про стан шкіл Маріупольського повіту і умови навчання дітей: «*Классная мебель во всех училищах не соответствуют числу учащихся, при этом она в самом жалком состоянии. Встречаются училища, где во время выполнения письменных занятий аспидные доски укладываются на спинах соседней из-за невозможности поместить их на лавку. Какое при этом письмо, и какой вырабатывается почерк, само собой разумеется. Относительно помещений училищ, то ни одно из них во всем уезде в техническом отношении не отвечает своему назначению. При этом есть недостатки вентиляции в некоторых училищах, земляной пол, склад верхнего платья со своим особым запахом в классных же комнатах, по неимению для него другого места, делают воздух совершенно непригодным для дыхания. Свет в большинстве училищ не только распределен неправильно, но крайне недостаточен, во многих школах очень холодно*» [17].

Тільки в половині шкіл підлога була без щілин та прогнилих дошок. Наприклад, в Багатирській школі підлога осіла і в кожному класі була діра, куди сторож виливав воду після миття підлоги. Через такий поганий стан в класах стояв затхлий запах. Окрім цього підлога в класах милася украй рідко: від двох разів на тиждень (у Ново-Каранській) до трьох разів на рік (в Улаклицькій). У погану погоду діти наносили багнуку в класи, яка через певний час висихала. На перервах, внаслідок біганини учнів, ця багнука підіймалася у повітря вже у вигляді густого пилу. Тому не дивно, що діти ще годину після школи відхаркували брудну, чорну мокроту. При огляді шкіл членами управи, вчителі скаржилися

на те, що дітям в класах дихати нічим, а на останніх уроках класне повітря настільки псується, що бували навіть випадки, коли діти непритомніли.

Восени і взимку діти хворіли на простудні захворювання. Батьки часто скаржилися на те, що саме школа була тому причиною. Школи переважно були побудовані таким чином: класи розділялися коридором, або перед входом у класи були сіні. Коридори в основному були холодними, оскільки зовнішні двері здебільшого були відкриті, і учні, виходячи з теплої класної кімнати, інколи в дуже легкому одязі, швидко застуджувалися [18].

Питання про відхожі місця теж заслуговує на те, щоб на ньому зупинитися. У деяких школах, наприклад, у Велико-Каракубській, Бешевській, зовсім не було туалетів, і учням доводилося залишати свої екскременти де заманеться. Там де були туалети, відстань до них від школи в середньому дорівнювалася 10-25 сажням, що було не зручно, особливо в зимовий час. Ось що пише санітарно-епідемічний лікар Б. Н. Гуревич про відхожі місця: *«Устроены почти все отхожие места самым первобытным способом: выкопана яма больших или меньших размеров, над ней построена деревянная будка, в которой нет ни окошка, так что, когда закрыты двери, там почти темно, если щели в стенах недостаточно большие и двери плотно прикрываются, хотя в последнем нельзя упрекнуть почти ни одно школьное отхожее место. Стульчаки тоже первобытные, а во многих – стульчаков совсем нет, а вместо них в полу прорублены дыры, писсуаров нет нигде, так что, разумеется, полы в большинстве мокрые. Вокруг отхожих мест земля имеет вид, как после дождя, но запах мочи, которая разлагается, разрушает иллюзию, которая может появиться»* [9, с. 44].

Таким чином, завдяки кращому матеріальному забезпеченню, греки раніше за інших відкрили для своїх дітей школи. Але санітарно-гігієнічний та технічний їх стан був в основному незадовільний. Діти були змушені навчатися в задушливих класних кімнатах, сидіти за незручними партами. Часто хворіли простудними захворюваннями внаслідок різниці температури у класі та коридорі. Найчастіше саме напівголодний стан учнів був причиною їх неухважності та неуспішності. Але, не дивлячись на такі умови, діти з бажанням та радістю йшли до школи.

Джерела та література

1. Лихачева Л. Б. Земское здравоохранение и народное образование в селах Мариупольского уезда (конец XIX – начало XX вв.) / Л. Б. Лихачева // Новые страницы в истории Донбасса: Сб. ст. – Донецк, 1994. – Кн. 3. – С. 24-41; Ї ж. Развитие начальной школы у греков Мариупольщины в конце XIX – начале XX вв. / Л. Б. Лихачева // Україна – Греція: історія та сучасність. Тези між нар. наук. конф. (м. Київ, 29-30 вересня 1993 р.). – К. : Інститут історії України НАН України, 1993. – С. 79-80.
2. Геде А. Земская политика в области народного образования на Мариупольщине (конца XIX – начала XX вв.) / А. Геде // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – Вип. 7. – С. 73-77. Ї ж. Культурно-освітній розвиток греків Північного Приазов'я (кінець XVIII – XIX ст.) / А. Геде // Вісник Донецького університету. – 2001. – № 1. – С. 150-158.
3. Бацак Н. Культурно-освітній розвиток грецької громади Північного Приазов'я (XVIII – XIX ст.) / Н. Бацак. – К. : Інститут історії України НАН України, 1998. – 58 с.
4. Чупілко Г. Р. Шкільництво в грецьких поселеннях XIX – на початку XX століття / Г. Р. Чупілко // Україна – Греція: досвід дружніх зв'язків та перспективи співробітництва. Тези міжнар. наук.-практ. конф. – Маріуполь, 1996. – С. 251-252.
5. Якубова Л. Маріупольські греки (етнічна історія) 1778 р. – початок 30-х рр. XX ст. / Л. Якубова. – К., 1999. – 331 с.
6. Нестерцов В. Д., Нестерцова С. Н. Деятельность земств по развитию медицинского обслуживания и народного образования греческой диаспоры Мариупольского уезда Екатеринославской губернии в конце XIX – начале XX вв. / В. Д. Нестерцов, С. Н. Нестерцова // Україна – Греція: досвід дружніх зв'язків та перспективи співробітництва. Тези міжнар. наук.-практ. конф. – Маріуполь, 1996. – С. 241-243.
7. Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1902 год. – Маріуполь : Типография Э. И. Гольдрин, 1903. – С. 92.
8. Пругавин А. С. Законы и справочные сведения по начальному народному образованию / А. С. Пругавин. – СПб, 1898. – С. 110.
9. Санитарное описание школ Мариупольского уезда и результаты исследования физического состояния учащихся в них. – Екатеринослав : Типография Губернского Земства, 1904.

10. Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1886 год Очередной сессии Земского собрания 1887 г. – Мариуполь, 1887. – С. 35.
11. Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1906 год. – Мариуполь : Типография Э. И. Гольдрина, 1907. – С. 67.
12. Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1903 год. – Мариуполь : Типография Э. И. Гольдрина, 1904. – С. 94.
13. Сборник докладов и постановлений Земства Мариупольского уезда по вопросу о народном образовании с 1874 по 1877 год. – Мариуполь : Типография Л. А. Залюбовского, 1877. – С. 30.
14. Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1897 год. – Мариуполь : Типо-Литография А. А. Франтова, 1898. – С. 238.
15. Журналы заседаний Мариупольского уездного земского собрания XXXVI очередной сессии 26 сентября 1904 г. – Мариуполь, 1904.
16. Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1913 год. – Мариуполь : Электро-Тип. Бр. Э. и А. Гольдрин, 1914. – С. 267.
17. Протоколы Мариупольского уездного Земского собрания очередной и чрезвычайной сессии 1884 года с приложениями. – Мариуполь : Типография А. А. Франтова, 1885. – С. 175-176.
18. Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1890 год. – Мариуполь : Типо-Литография А. А. Франтова, 1891. – С. 386.

Рецензенти: Stepień Stanisław, dr
Тригуб О. П., д.і.н., доц.

© Арабаджи С. С., 2013

Дата надходження статті до редколегії 05.04.2013

Лаврут О. О., к.і.н., Донецький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти, м. Донецьк, Україна

МОВНО-ОСВІТНЯ ПОЛІТИКА В ДОНБАСІ ПЕРШОГО ПОВОЄННОГО ДЕСЯТИРІЧЧЯ: ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Дослідники розглянули питання мовної політики в освітній сфері у Донбасі періоду першого повоєнного десятиліття. Їх праці умовно можна поділити за проблемним та географічним полем. Перше презентує багатий фактичний матеріал вітчизняної та регіональної історії. У працях зарубіжних дослідників Донбас розглядається як потужний промисловий та культурний центр. Останні надають неоднозначні характеристики процесам, котрі відбувались на терені нашого регіону.

Ключові слова: історіографія, питання, проблема, дослідник, Донбас, регіон, політика, освіта, мова, заклади, повоєнне десятиліття.

О. А. Лаврут

Донецький інститут последипломного педагогического образования, г. Донецк, Украина

ЯЗЫКОВАЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ ПОЛИТИКА В ДОНБАССЕ ПЕРВОГО ПОСЛЕВОЕННОГО ДЕСЯТИЛЕТИЯ: ПРОБЛЕМЫ СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Исследователи рассмотрели вопрос языковой политики в образовательной сфере в Донбассе периода первого послевоенного десятилетия. Их работы условно можно разделить по проблемному и географическому полю. Первое представляет богатый фактический материал отечественной и региональной истории. В работах зарубежных исследователей Донбасс рассматривается как большой промышленный и культурный центр. Последние делают неоднозначные характеристики процессам, которые происходили на территории нашего региона.

Ключевые слова: историография, вопрос, проблема, исследователь, Донбасс, регион, политика, образование, язык, учреждения, послевоенное десятилетие.

Olga Lavrut

Donetsk Institute for Postgraduate Education, Donetsk, Ukraine

LANGUAGE EDUCATION POLITIC IN DONASS THE FIRST OF POSTWAR DECADE: THE PROBLEM OF MODERN HISTORIOGRAFIC

Modern Donbass is a greatest social-economical and culture-spiriting of the center of over country. Question of realizing of language political of the education sphere this period and today is staying of actuality. For does settle modern of the problems to the point take into over consideration to the last. Author was learned the historiography of inheritance the problem. In the article author was grouping and analyzing of the works national researches with this problem since of the regional and national creatives, was elucidates the informational-analytical potentials of this works, was characteristic of the historical heritage of foreign researches, point out of the perspectives future of the science-researching searches.

Conventional the historical works are may classiflicated to some groups. First is presenting or the works about the building processes in Donbass of the first after-war decade, which are discovering reflection in the works A. M. Mihnenko, A. O. Sardgan and est. Researches are devoted of the over creatives of the questions, development of region, some of the stations, the greatest personals, the history of development some educations institutions.

Second group's researches are learning questions of development of the education in Ukraine and language political in the republic. Author is taking into consideration not only to make up for lost potential, but and – creating new. Donbass is learning as industrial center of republic and Soviet United. Researches are accented and to the processes in cultural sphere – “zgdanivchina”, pressing of the ideological control to he people and publishes. The hard of the censure was experience the publishing business. In the works is noted, that was happened conversion to common of obligatory 7-years of education after finish 40-s years XX cent. In republic were increased quantities of the publishing of the Ukraine language after dead I. Stalin on March 1953.

Researches are taking into consideration and to week-day of the history the parting of the educational of process. But there are morality-psychological the condition of the scientist-pedagogical intelligentsia is deteriorate learning point her week-day in after war period.

Next group of researches is devoting of educational political in Donbass. Histories are learning questions of condition development of the pupils, students in after war years, learning result of national political of the party-soviets of regime, what promoted reduction of the sphere of application Ukrainian language, russification, denationalization and unification of the education. Infrastructure of the education in generally was rebuilt, but was character of the weak the material-technical base in the works is noted to start 1950-s. Researches are accenting of the problem the active providing of competent pedagogical working of the culture.

Community power is intensified the ideological control of the scientist, educations institutions and it working, what directed to revision of organization and content education the process with school-children, students est.

Researchers were exposed different of questions of the education the develop of the region. Particular holder a post of works, devoted the national processes in the region, what explained it polytechnic.

The works of the foreign researches is grouping in relative and strange foreign land, persons of the Ukrainians emigration and est. First are learning the region as industrial and cultural, but the question of the language political in education sphere is remained aside factually.

Second are characteristic of emotional saturation. Foreign historiography is proposing the interesting and versatile of the resume to this question. The perspective of over research is learning historiographies of the heritage the problem of the soviet period.

Keywords: *historiografic, question, problem, researcher, Donbass, region, politic, education, language, institutions, postwar decade.*

Сучасний Донбас займає провідні позиції у державній політиці і має потужний суспільно-економічний та культурно-духовний потенціал. Його історія є непересічною та повчальною. На сьогодні постає актуальним питання мовної політики та її реалізації в освітній сфері цього регіону. Адже, значна частина сучасних українських громадян вважає, що він був і є виключно російськомовним. Тому, постає питання необхідності з'ясування цього питання через звернення до історіографічної спадщини, що і стало метою даної статті. Задля її реалізації, необхідно вирішити деякі завдання: згрупувати та проаналізувати праці вітчизняних дослідників із зазначеної проблеми у світлі регіональних та вітчизняних здобутків; з'ясувати інформаційно-аналітичний потенціал цих доробків; охарактеризувати історіографічну спадщину зарубіжних дослідників; зазначити перспективи подальших науково-дослідницьких пошуків.

Умовно історіографічні надбання можна поділити на декілька груп. Перша – представляє праці про відбудовчі процеси в Донбасі першого повоєнного десятиліття, що знайшло відображення у роботах А. М. Міхненка [1], А. О. Саржана [2] та інших [3]. Дослідники присвятили свої доробки питанням розвитку краю [4], окремих населених пунктів [5], видатним особистостям, історії розвитку деяких навчальних закладів [6].

Друга група досліджень розглядає питання розвитку освіти в Україні і мовну політику в республіці. Автори звернули увагу на те, що після Другої світової війни постала проблема не лише відбудови втраченого потенціалу республіки і регіону, але й надолуження і створення нового. Одним із пріоритетних напрямів розвитку стала промисловість, яка до війни у більшості зосереджувалась у Донбасі. Саме ці теми знайшли відображення у наукових працях дослідників. Так, Восьма сесія Верховної Ради УРСР у серпні 1946 р. ухвалила Закон «Про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства Української РСР на 1946-1950 рр.», котрий був розроблений на базі союзного плану четвертої п'ятирічки. На відбудову народного господарства виділялось 49,5 млрд. карбованців. Планувалось відродити промисловий потенціал нашого регіону. За першу повоєнну п'ятирічку у республіці були відбудовані близько 130 вугільних шахт, закладені 60 нових. У Донбасі – відновлена потужність вугільної галузі, теплових станцій (зокрема – Зуївської), металургійної (завод «Азовсталь»), підприємства машинобудівної промисловості (Ворошиловградський паровозобудівний завод) тощо. Інші сфери, в тому числі і культурна, також потребували значних зусиль задля їх відбудови [7, с. 31-32].

Автори акцентують, що Літній пленум ЦК ВКП(б) 1946 року визначив пріоритетні напрямки розвитку суспільства, котрі полягали у боротьбі з «буржуазною культурою» (національно-патріотичною). Керівником цієї компанії став соратник Й. Сталіна, член політбюро – А. Жданов, тому процеси, які розгорнулись у культурній сфері отримали назву «жданівщини». У Донецькій області ім'ям цього діяча було назване одне із потужних міст – сучасний Маріуполь (колишній – Жданов). В Українській РСР «жданівщину» пов'язували із особою Л. Кагановича, котрого знову направили сюди [7, с. 40-43].

Це явище спрямовувалось проти інтелігенції та її діяльності з метою викорінення власного бачення реальності, служіння її на користь владі. Формальним підґрунтям «жданівщини» в УРСР стали постанови «Про перевірку виконання Спілкою письменників

України постанови ЦК ВКП(б) про журнали «Звезда» і «Ленінград» (1947 р.). Педагогічна і наукова спільнота Донбасу також зазнала переслідувань [8].

Дослідники звертали увагу на посиленні ідеологічного контролю за населенням та видавництвами, літературу яких вони читали. У липні 1947 р. з цією метою був створений спеціальний орган – Головне управління у справах літератури та видавництв при Раді Міністрів УРСР – Головліт УРСР, у функції якого входила цензура відкритої преси, радіомовлення тощо. Тоді ж Президія Верховної Ради СРСР ухвалила указ про збереження державної таємниці. У березні 1948 р. Рада Міністрів СРСР затвердила «Перелік найважливіших відомостей, які становлять державну таємницю. У січні 1949 р. Головліт СРСР розробив «Перелік відомостей» [7, с. 52]. У 1946 р. у дію був введений новий український правопис. В республіці проводили широкомасштабну компанію боротьби з концепцією історії України М. Грушевського, критикувались праці мовознавців, літературознавців, що знайшло відображення у діяльності педагогічної та науково-педагогічної інтелігенції, негативно вплинувши на них. Жорсткої цензури зазнала видавнича справа [9].

Діяльність навчальних закладів повоєнного періоду розглядає Н. С. Брехунець. Автор показує залежність розвитку історіографії від суспільно-політичної ситуації в країні, вказує на рівень висвітлення зазначеної проблематики, узагальнює доробки радянських, сучасних та зарубіжних дослідників. Історик досліджує процес виникнення та розвитку школи, професійно-технічних училищ, середніх спеціальних та вищих навчальних закладів освіти, котрі функціонували в УРСР в зазначений період [10]. Дослідники відмічають, що з кінця 40-х років ХХ ст. відбувся перехід до загальної обов'язкової семирічної освіти. Після смерті Сталіна в березні 1953 р. в УРСР збільшується кількість видань українською мовою [11].

Проблеми розвитку національних меншин в республіці та реалізацію їх потреб висвітлює О. О. Рафальський [12]. Питання політизації навчально-виховного процесу в закладах освіти, також знайшло відображення в наукових дослідженнях [13, с. 36]. Гірко за власні переконання заплатила інтелігенція. Суспільно-гуманітарні науки були поставлені у жорсткі рамки, котрі не мали відходити від сталінської концепції розвитку суспільства [14].

На сьогодні дослідники звертають увагу і на буденну історію учасників освітнього процесу, серед них – О. А. Удод, Л. В. Ковпак [15] та інші [16]. Повсякденне життя науково-педагогічної інтелігенції України в перше повоєнне десятиліття розглядає О. А. Прохоренко. Історик зазначає, що проблему укомплектування вищих навчальних закладів УРСР висококваліфікованими професорсько-викладацькими кадрами з вченими званнями та ступенями не було вирішено протягом першого повоєнного десятиліття. Негативну роль на діяльність викладачів відіграли ідеологічні компанії, що проходили в країні. Значна частина професорсько-викладацького складу була зосереджена в Києві, Одесі, Харкові, Дніпропетровську, тоді як вищі навчальні заклади, розташовані у невеликих містах, відчували в них гостру потребу. Дослідник звертає увагу на питання матеріально-побутового характеру, духовних орієнтирів викладачів. З огляду на існуючі дані, саме морально-психологічний стан науково-педагогічної інтелігенції в післявоєнний період є найменш вивченою стороною повсякденного життя цієї соціальної групи.

Наступна група досліджень присвячена освітній політиці в Донбасі. Історики вивчили питання умов розвитку української школи, соціального статусу педагогів, викладачів, учнів, студентів у повоєнні роки; розглянули наслідки національної політики партійно-радянського режиму, що зумовили зменшення сфери вживання української мови, русифікацію, денационалізацію та уніфікацію освіти. Так, А. О. Саржан зазначає, що у Сталінській області на 1950 р. дошкільних установ було більше на 17,2 %, ніж у 1940 р. Необхідно відмітити, що у сільській місцевості відбудова йшла повільнішими темпами у порівнянні із містом. Серед денних шкіл абсолютно переважали початкові та неповні середні навчальні заклади. У Ворошиловградській області на 1950 р. функціонували 46,5 % початкових шкіл, 39,5 % – неповних середніх, а середніх – менше 14 %. Основний контингент учнів склали школярі молодших класів. Так, у перших-четвертих класах Ворошиловградської області навчалось

54,3 % усіх школярів, а в дев'ятих – лише 1,6 %. У Донецькій області – відповідно 54 і 4,3 %. Це було зумовлено насамперед, підвищенням народжуваності у повоєнні роки. У той час значна кількість старшокласників навчалися у вечірніх школах; у 1950-1951 навчальному році 4,9 тис. старшокласників отримували освіту у денних школах і 4,3 тис. – у вечірніх. Багато юнаків і дівчат після закінчення восьмого класу навчались у професійно-технічних та фабрично-заводських училищах або ж працювали. Так, протягом повоєнної п'ятирічки професійно-технічні училища і школи фабрично-заводського навчання регіону підготували понад 500 тис. осіб. Іноді діти старшого віку не відвідували заклади через матеріальні негаразди, віддаленість від них.

У роботах наголошується на відновленні інфраструктури закладів освіти у першу повоєнну п'ятирічку. Планові завдання щодо кількості введених соціально-культурних об'єктів були виконані. Однак умови, в яких перебували ці установи, їх матеріально-технічне, кадрове та інше забезпечення вимагали кращого [2]. Зокрема, М. О. Бистра вивчила проблему відбудови та матеріального становища освітніх закладів, зокрема загальноосвітніх шкіл, шкіл робітничої та селянської молоді, діяльності викладачів, педагогів та учнів. Оскільки Донбас мав значний промисловий потенціал, то актуальним залишалась підготовка відповідних фахівців [17]. І. М. Кравчук з'ясувала питання державної політики у вищих навчальних закладах, кількісний, якісний склад викладачів та студентів, їх динаміку протягом всього ХХ ст. [18].

Як зазначають дослідники, до початку 1950-х років інфраструктура освіти загалом була відновлена, але була характерна слабка матеріально-технічна база, заклади часто розташовувались у непристосованих приміщеннях, бракувало площі: кімнати були тісними, малими за розмірами; також – приміщень, меблів, навчальних приладів. Тому, звичним явищем стала скупченість дітей, двозмінне і, навіть трьохзмінне навчання, класи були перевантажені. Зокрема, Н. Кузіна наголошує на тому, що у школах м. Сніжного учням доводилось сидіти на позичених у населення стільцях та лавах, за примітивно зробленими партами. Бракувало багатьох матеріалів для занять з фізики, хімії, біології, історичних та географічних карт, навчальних посібників та рекомендацій для педагогів. Шкільні бібліотеки не були укомплектовані необхідними книжками. У деяких закладах освіти вони взагалі не функціонували [19].

Дослідники наголошували на проблемі кадрового забезпечення кваліфікованими педагогами, працівниками культури. Маленька зарплатня, невлаштованість життя не сприяли творчості і натхненню, зумовлювали велику плинність робітників соціально-культурної сфери. Залишалась невирішеною і така складна проблема як нерівномірність розташування соціально-культурних служб, які зосереджувалися, передусім, в обласних центрах, великих промислових центрах, а в робітничих селищах, містечках, селах їх було обмаль [2].

Місцеві органи влади, виступаючи практичними виконавцями волі центру, посилювали ідеологічний контроль за науковими установами, навчально-виховними закладами та їх працівниками. З цією метою повсюдно влаштовувались перевірки організації і змісту навчально-виховного процесу із учнівством та студентством, де акцентувалось на «ідеологічній витриманості» цього процесу. На підставі цього, як підкреслювалося на XIV сесії Сталінської обласної ради депутатів трудящих (грудень 1946 р.), серйозні помилки «ідеологічного порядку» були розкриті у Сталінському педагогічному інституті («націоналістичні перекирчення і помилки у викладанні історії, вплив буржуазно-націоналістичної «школи Грушевського» тощо).

Масові перевірки на політичну та ідеологічну благонадійність здійснювалися в загальноосвітніх школах. При цьому доволі часто висувалися надумані, заідеологізовані обвинувачення на адресу вчителів. Так, під час перевірки навчальних занять у десятому класі середньої школи № 2 м. Єнакієве серйозною помилкою був визнаний факт, коли вчитель не стежила «за ідейною витриманістю речень, що складалися учнями». Її було звинувачено у тому, що учні склали таке речення: «Всі трудящі, особливо свідомі, ретельно готуються до виборів», яке, на думку перевіряючого, було ідеологічно незрілим. У його зауваженнях

азначалося, що *«вчителька не зрозуміла, що до виборів готуються не тільки свідомі, але й усі трудящі нашої Батьківщини»*. В іншій школі вчителя історії звинувачували у тому, що вона не вказала, що *«революція 1905 р. була репетицією до революції 1917 р.»*, а до вчителя літератури висували претензії за те, що вона, *«аналізуючи роман М. Горького «Мати», нічого не сказала про роль партії у подіях 1905 р.»*. У схожих «злочинах» звинувачувалися вчителі шкіл та викладачі вищих навчальних закладів і Ворошиловградської області. Характерно, що звинувачували не тільки викладачів гуманітарних, але й загальнотеоретичних та соціальних дисциплін. Низький «ідейний рівень» занять виявлявся в тому, що теорія викладалась у відриві від практики, не підкреслювалися пріоритет та значущість радянської науки, не викривався західний спосіб життя тощо. Такі факти засвідчували, з одного боку, про посилення ідеологічного диктату і тотального контролю у соціально-духовній сфері, а з іншого – наочно демонстрували використання владою культурних установ у корпоративних цілях [2].

Праці закордонних дослідників виокремлюємо не за проблемним принципом, а скоріш за геополітичним, – у наступні: праці дослідників близького та далекого зарубіжжя; представників української еміграції та інші. Фактично всі вони носять загальний характер і стосуються відбудови економічного і культурного потенціалу колишньої УРСР [20].

Праці дослідників близького зарубіжжя акцентують на відновленні втраченого потенціалу за роки Другої світової війни: людського, економічного, культурно-духовного. Вони зазначають про об'єднання зусиль світової громадськості задля мирного життя, аналізують та критикують діяльність державних діячів тодішнього повоєнного світу [21].

Наш регіон істориків цікавив як промисловий та культурний [22]. Дослідники зазначають про відновлення кадрового потенціалу, – робітничого, педагогічного, наукового, – якого направляли в регіон із інших областей та республік. Проте питання мовної політики в освітній сфері фактично залишалось осторонь [23].

Джерелами до написання праць дослідниками еміграції стали узагальнюючі праці з історії України [24]. Автори наголошують на зайнятті другорядних позицій української мови та культури, на протиставлянні їм російської, поступовому витісненні проявів національних особливостей в духовній сфері, зниженні кількості україномовних закладів освіти та незадоволенні потреб представників етнічних менших. Все це негативно відбилось на формуванні та розвитку національної свідомості населення. Роботи просякнуті патріотичним духом, їх автори вболівають за українську справу. Недоліком досліджень є деяка відірваність від реальної картини. Незначну, або взагалі без уваги залишився Донбаський регіон [25].

Тобто, дослідники звернули увагу на неоднозначні процеси, котрі відбувались у мовній політиці освітньої сфери і, власне, – цієї сфери у повоєнному Донбасі. У 1950-х роки суперечливі процеси відбувались в системі народної освіти. У цей час спостерігались з одного боку – кількісне зростання закладів освіти, зміцнення їх матеріально-технічної бази, залучення до освіти широкого кола населення; а з іншого – перевантаженість освітніх установ, невідповідність професійної підготовки кадрів вимогам часу та потреб виробництва. Очевидним є той факт, що через близькість до джерел вивчення вітчизняної та регіональної історії, українські дослідники у власних працях презентували більш конкретніший матеріал, що дозволяє зробити більш повні та глибокі характеристики та аналіз тим процесам, що відбувались у нашому регіоні у перші повоєнні роки. Проте зарубіжна історіографія пропонує цікаві та різнобічні висновки щодо цього питання. Перспективою нашого дослідження є вивчення історіографічної спадщини проблеми радянського періоду.

Джерела та література

1. Міхненко А. М. Історія Донбасу (1861-1945 рр.): Навч. посібник. – Донецьк : Юго-Восток, 1999. – 464 с.
2. Саржан А. О. Социально-экономические и политические процессы в Донбассе (1945-1998 гг.). Монография. – Донецк : Сталкер, 1998. – 300 с.
3. Годы и люди Донетчины. – К. : Изд-во Европейского университета, 2004. – 500 с.; Донеччина зустрічає 75-річний ювілей: історія, сучасний стан економіки, основні галузі господарства / Донецька облдержадміністрація. – Донецьк: Діарінт, 2007. – 35 с.

4. Жеребецкий П. И. Имена, отчества, фамилии рассказывают / П. И. Жеребецкий. – Киев : МАУП. – Кн. 2. – Донецк : НордКомпьютер, 2008. – 236 с.
5. Сусликов В. Є. Горлівка в період Великої Вітчизняної війни та перші повоєнні роки (1941-1950 рр.) / В. Є. Сусликов, Д. М. Титаренко. – Донецьк : Норд-Прес, 2010. – 504 с.
6. Вугільний Донбас у другій половині ХХ ст.: Колективна монографія / загал. ред. З. Г. Лихолобової. – Донецьк : Б.в. – 2001. – 339 с.
7. Баран В., Даниленко В. Україна в умовах системної кризи (1946-1980-ті роки): Видання «Україна кризь віки». В 15 т. – Т. 13. – К., 1999. – 302 с.
8. Куромія Г. Свобода і терор в Донбасі: Україно-російське прикордоння, 1870-1990-ті рр. / Гіроак і Куромія; Пер з англ. Г. Кьорян, В. Агеєва. – К. : Основи, 2002. – 510 с.
9. Ломінська Н. В. Мовна політика в галузі освіти в Україні та національна свідомість: історичний аналіз: Навчальний посібник. – Острого: Вид-во «Острозька академія». – 168 с.; Лизанчук В. Навічно кайдани кували. Факти, документи, коментарі про русифікацію в Україні. – Львів : Інститут народознавства НАН України, 1995. – 413 с.
10. Навчальні заклади освіти України 50-80-х років ХХ ст.: історіографія: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06. [Електронний ресурс] / Н. С. Брехунець; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2006. – 19 с.
11. Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя (1943-1953 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. [Електронний ресурс] / Н. Г. Красножон; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2002. – 17 с.
12. Рафальський О. О. Національні меншини України в ХХ столітті: історіографія: Автореф. дис. ... д-ра іст. Наук; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2001. – 28 с.
13. Сергійчук О. М. Політизація навчального процесу у вищих навчальних закладах України 1953-1964 рр. у висвітленні історичної літератури // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія історія. – 2002. – № 63-64. – С. 36.
14. Політичний контроль тоталітарної держави за культурно-науковою сферою України (друга половина 40-х – початок 50-х років ХХ ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. [Електронний ресурс] / Н. М. Сірук; НАН України. Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича. Ін-т народознав. – Л., 2008. – 20 с.
15. Удод О. А. Історія повсякденності: питання методології, історіографії та джерелознавства // Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст. Збірник наукових праць, присвячений пам'яті акад. НАН України Ю. Ю. Кондуфора. В 2 т. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – Т. 2. – С. 286-313; Ковпак Л. В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945-2000 рр.). – К., 2003. – 249 с.
16. Повсякденне життя науково-педагогічної інтелігенції України в другій половині 40-х – першій половині 50-х рр. ХХ ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. [Електронний ресурс] / О. А. Прохоренко; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2008. – 18 с.
17. Бистра М. О. Відновлення діяльності закладів освіти після визволення України від німецько-фашистських загарбників (1943-1945 рр.) // Вісник Донецького університету. Серія «Б»: Гуманітарні науки. – Донецьк : Вид-во ДонНУ, 2001. – № 2. – С. 225-235; Бистра М. О. Розвиток вищої освіти України в 1943-1945 рр. // Історична наука: проблеми розвитку: Матеріали міжнародної наукової конференції. Секція «Новітня історія України». – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2002. – С. 36-40.
18. Кравчук І. М. Розвиток вищої освіти в Донбасі у ХХ столітті. Автореферат дис. ... канд. іст. наук за спеціальністю 07.00.01 / І. М. Кравчук; Донецький національний університет. – Донецьк, 2008. – 22 с.
19. Кузіна Н. Діяльність загальноосвітніх і професійно-технічних навчальних закладів / Н. Кузіна. – Донецьк : Норд-прес. – 284 с.
20. Зубкова Е. Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945-1953. – М. : РОССПЭН, 1999. – 229 с.; Зубкова Е. Ю. Советская жизнь. 1945-1953 / Сост. Е. Ю. Зубкова, Л. П. Кошелева, Г. А. Кузнецова, А. И. Минюк, Л. А. Роговая. – М. : РОССПЭН, 2003. – 720 с.
21. Зубкова Е. Ю. «На «краю» советского общества. Маргинальные группы как объект государственной политики. 1945-1960-е гг. / Авторы-составители: Е. Ю. Зубкова, Т. Ю. Жукова – М. : РОССПЭН, 2010. – 815 с.
22. Iron and steel in the twentieth century / Ed. by B. E. Seely. – New York : Facts on File, 1994. – 512 p.
23. Tylecote R. F. A history of metallurgy. – London : Institute of Materials, 1992. – 224 p.
24. Magocsi P. R. A History of Ukraine. – Seattle, WA : University of Washington Press. – 2010. – 894 p.; Whitefield S. Industrial power and the Soviet state. – Oxford : Clarendon Press, 1993. – 279 p.
25. Kuzio T. State and Nation Building in Ukraine: Forging a Political community. Routledge. Research in Societies in Transition Series. Unpublished manuscript. – 364 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://books.google.com.ua/books?id=bEnCsiHv_cUC&dq=editions%3AISBN0415171954&hl=ru&source=gbs_silarbooks

Рецензенти: Stepien Stanislaw, dr
Тригуб О. П., д.і.н., доц.

*Нікітенко С. В., к.і.н., Херсонська філія Європейського університету,
м. Херсон, Україна*

ЛЮДИНА ІДЕЇ І ПРАКТИКИ: ШТРИХИ ДО БІОГРАФІЇ ІВАНА РАДЕЦЬКОГО

Стаття присвячена діяльності організатора гуртків фізичного виховання дітей в містах Півдня України Івана Радецького. Проаналізована діяльність визначного громадського та культурного діяча щодо організації фізичного виховання дітей. Звернена увага на чинники, що зумовили таку діяльність, її напрями та форми. Описані маловідомі факти з біографії видатної особистості. Розкрито зв'язки Радецького з відомими особистостями та діячами революційного руху. Окремо проаналізовано діяльність Івана Радецького на посаді редактора журналу «Зоря авіації».

Ключові слова: Іван Радецький, фізичне виховання, Херсонське товариство фізичного виховання дітей, Чехов, Заславський, Обнінський, Зоря авіації, Анатра.

С. В. Нікітенко

Херсонський філіал Європейського Університету, г. Херсон, Україна

ЧЕЛОВЕК ИДЕИ И ПРАКТИКИ: ШТРИХИ К БИОГРАФИИ ИВАНА РАДЕЦКОГО

Статья посвящена деятельности организатора кружков физического воспитания детей в городах Юга Украины Ивана Радецкого. Проанализирована деятельность выдающегося общественного и культурного деятеля по организации физического воспитания детей. Обращено внимание на факторы, обусловившие такую деятельность, ее направления и формы. Описаны малоизвестные факты из биографии выдающейся личности. Раскрыты связи Радецкого с известными личностями и деятелями революционного движения. Отдельно проанализирована деятельность Ивана Радецкого на посту редактора журнала «Заря авиации».

Ключевые слова: Иван Радецкий, физическое воспитание, Херсонское общество физического воспитания детей, Чехов, Заславский, Обнинск, Заря авиации, Анатра.

Serhiy Nikitenko

Kherson branch of European University, Kherson, Ukraine

PEOPLE IDEAS AND PRACTICE: BIOGRAPHY OF IVAN RADETZKY

The article is devoted to the activity of Ivan Radetsky, the founder of physical education clubs for children in Southern Ukrainian cities. The activity of prominent public and cultural figure in organizing the physical education for children analyzed on the basis of a small number of sources. A relatively small number of sources are compensated by their quality. First of all it concerns the references about the activities of Ivan Radetsky in Kherson local press. The journalists managed to gather a lot of facts from the life of public man who had never been published in the official biographies in a short note. By the way, Radetsky is considered as revolutionary in these notes, that is not quite correspond to reality. According to the memoirs of Peter Obninsky, who was popular in the legal literature of the Chamber of the Moscow prosecutor, Radetsky got a high evaluation of his activity. Particular attention is focused on the participation of I. Radetsky in the organization of the children protection society in Kherson. Attention is paid to the factors responsible for such activity, its direction and shape. It describes the little-known facts from the biography of an outstanding personality. Proved by the fact of participation in the war in the Balkans led by General Chernyaev. Radetsky disclosed due to well-known personalities and leaders of the revolutionary movement, participation in public life in many cities of the empire. The article provides information about lecture by Ivan Markovich, whose importance is noted by contemporaries.

In addition author managed to trace the involvement of opinion leaders of the Russian Empire to the work which was held by Ivan Radetsky in cities across the country. This is especially true for the participation of Anton Chekhov in the organization of the lectures of Radetsky.

The work of Ivan Radetsky as a journalist is separately analyzed. This concerns first of all his work as an author and editor of "Dawn of Aviation", which was published by A. Anatra. Author tried to describe the perception of aviation through the lens of a Christian worldview.

The author believes that the work on this subject should be proceeded, involving a wider range of sources for the study course of life of a man whose work had a tremendous impact on the life of the cities of the South of Ukraine. A great help in this work will be done by studying the local press and archives in Nikolayev, Odessa, Kharkiv.

Keywords: Ivan Radetzky, physical education, physical education company Kherson children, Chekhov, Zaslavsky, Obninsk, Star Aviation Anatra.

Історія фізичної культури і спорту останнім часом в Україні стала предметом активного наукового вивчення. Вивченням цього питання займаються як краєзнавці так і професійні

історики. За останні декілька років з'явилися десятки публікацій у періодичній пресі, наукових виданнях, захищено декілька дисертаційних досліджень присвячених історії фізичної культури і спорту на Півдні України [4; 9] і Херсонщині зокрема [1; 8; 10]. Такий інтерес забезпечив певне висвітлення проблематики, відкривши багато невідомих до того фактів, особливо з історії дореволюційного спортивного руху. Але разом з тим залишається ще багато білих плям, одну з яких ми і спробували заповнити.

Загальновідомим є факт, що поява в Херсоні Товариства сприяння фізичному вихованню дітей, заснованого в 1896 році, стала каталізатором розвитку в місті фізкультурно-спортивного руху, але довгий час не було зрозуміло, хто ж був ініціатором створення цього товариства [1; 16, с. 78-79]. Ні в звітах товариства, ні в статуті не задувалося ім'я засновника. Немає цих даних і в дослідженнях, присвячених цій темі.

А заснував товариство Радецький Іван Маркович, одеський міщанин, син матроса, по ремеслу швець. Популярна енциклопедія подає скупі і суперечливі відомості про місце і дату народження цієї людини [17].

Ім'я цієї людини народженого приблизно в 1855 році, в свій час було відомо по всій Російській імперії. Відомий він був і в Херсоні, більше того, його життя було тісно пов'язане з нашим містом. За час своєї активної роботи (а це понад 40 років) І. М. Радецький заснував 117 товариств у різних містах держави. Першим у країні таке товариство було засноване в 1871 р. в Петербурзі. Іван Радецький не раз їздив до столиці вивчати досвід функціонерів товариства. Товариство сприяння фізичному вихованню дітей дошкільного віку на багато років стало флагом передових ідей залучення дітей до фізичної культури і спорту [11].

Херсонське товариство сприяння фізичному вихованню дітей, як вже було сказано, засновано в кінці XIX століття Іваном Радецьким майже відразу після заснування ним же одеського. За словами самого педагога в 1894 році він приїхав в Херсон, на сільськогосподарську виставку і, вражений неймовірним брудом і пилом величезних пустирів міста, вніс проект облаштування Олександрівського парку і будівництва арени фізичних вправ на повітрі [7].

Зі справами в міському господарстві і результатами роботи з дітьми в місті Іван Маркович був знайомий дуже добре. До початку робіт з організації Товариства сприяння фізичному вихованню дітей Радецький приїжджав до Херсона багато разів, спонукаючи населення та громадських діячів взятися за справу оздоровлення і освіти [11]. У червні 1897 року Міська Дума за сприяння гласних, з якими дружив Радецький, відвела місце для дитячих ігор і гімнастичних вправ і асигнувала грошову допомогу в розмірі 3 000 рублів. Діяльність Херсонського товариства сприяння фізичному вихованню дітей була зосереджена головним чином на дитячому майданчику, що служив влітку для ігор і гімнастики, взимку – для крижаного катка [14, с. 4].

Там же, на відкритій сцені влаштовувалися влітку час від часу дитячі спектаклі, виконувалися невеликі дитячі п'єси, ставилися живі картини або грав оркестр духової музики. Доступ на майданчик був вільно відкритий для дітей всіх вікових категорій.

З метою вивчення постановки навчально-виховного процесу Радецький об'їздив майже всю Європу, а в Скандинавії прожив більше півроку. Він об'їздив всі слов'янські землі, де працював весь час не покладаючи рук. Величезну допомогу йому надавали друзі і знайомі, серед яких було безліч знаменитих людей того часу [11]. Серед іменитих знайомих Івана Радецького був відомий письменник Антон Чехов. Позналилися вони в березні 1894 року в Ялті. В'ячеслав Фаусек розповів у спогадах про участь Чехова в організації в Ялті лекції Радецького «Про фізичне виховання дітей».

В Ялті Радецький був обмежений часом, а для того, щоб прочитати лекцію, треба було клопотати про дозвіл, про приміщення тощо. Чехов висловив думку обійти ці труднощі таким чином: замість лекції влаштувати «співбесіду» на ту ж тему у кого-небудь в будинку і запросити обране коло місцевих громадських діячів. Для цієї «замаскованої» лекції свою дачу надав Фаусек.

Він жив на краю міста, високо на горі, біля кладовища, і Чехов засумнівався, щоб «туди зібралися». Але він поручився Радецькому за успіх справи, і «лекція» була призначена в будинку в той же вечір. «Оповідити потрібних людей про майбутню у мене лекції та забезпечити їй обіцяний «успіх» мені не коштувало великої праці. Досить пройти по набережній взад і вперед один раз, щоб розпустити по Ялті який завгодно слух. Тільки декому мені довелося послати на будинок записки. А щоб запрошені напевно прийшли і не злякались крутого підйому «на дачу грека Солонікію», де я жив, мені варто було тільки згадати про те, що «буде Чехов», – згадував журналіст Фаусек. До призначеного часу гості стали сходитися, і скоро зібралося чоловік сорок, майже всі, кого кликав хазяїн будинку. Аудиторія була заповнена. Зібралися лікарі, вчителі гімназії, вчителі та вчительки шкіл, деякі гласні Думи та інші.

Радецькому довелося піти до кафедри і формально прочитати лекцію. Вона мала менший успіх, ніж присутність Антона Чехова, але не залишилася непоміченою [21].

Мабуть, Чехов бачився з Радецьким і в середині вересня 1894 року в Одесі перед своїм від'їздом за кордон. В бібліотеці Чехова зберігалися чотири книги Радецького з датою автора: «Одеса, 1894» [19].

Чехов допомагав Радецькому і під час його приїзду до Москви. У записнику Чехова є адреса Радецького переписана, очевидно, з його листа від 16 травня 1895: «Пишіть мені за адресою: Одеса, Софіївська вул., Буд № 6, Міське народ. училище, завідуючій училища Олені Тимофіївні Радецької-Лебедевої» [18].

Як писала в 1915 році херсонська газета «Жизнь Юга»: «Все життя І. М. Радецького присвячене теоретичної та практичної діяльності в галузі оздоровлення підростаючого покоління, і освіти народу. Він заснував також в цілому ряді міст товариства для боротьби з пияцтвом, охорони народного здоров'я, гімнастичні товариства «Сокіл» та ін.» [11].

Але є в такій бездоганній біографії і дивні сторінки, які при порівнянні декількох джерел остаточно заплутають будь-кого.

Вже до початку 1878 р. внутрішнє становище в Росії стало напруженим. Війна з Туреччиною посилила лихо і невдоволення трудящих мас, почастишали селянські заворушення, чутки про переділ землі, робітничі страйки. Наприкінці 1870-х – початку 1880-х років Росія пережила другу (після 1859-1861 рр.) революційну ситуацію. Саме в цей період «закручування гайок» і не пощастило Радецькому проявляти симпатію до політично неблагонадійних діячів.

У середині 1870-х років Радецький вів близьке знайомство з Є. Заславським та І. Ковальським і за агентурними відомостями їздив за їх дорученнями до Москви, Петербурга і Харкова. За пропозицією Сав. Златопольського переїхав до Миколаєва, де відкрив взуттєву майстерню. Арештований в 1879 році в місті Новочеркаську і за розпорядженням одеського генерал-губернатора висланий 31 травня того ж року до Сибіру. Місцем проживання Радецького було визначено селище Часті (рос. Частые) Красноярського повіту, Єнісейської губернії [2, с. 116].

У 1882 році Іван Радецький звільнений від гласного нагляду з підпорядкуванням негласному, від якого звільнений в 1883 році. У 1882 він повернувся до Одеси. У 1884 році за повідомленням начальника жандармського управління вів в Одесі зносини з особами політично неблагонадійними. З тих же повідомлень відомо, що у 1887 році належав до одеського гуртка Д. Коберман, Л. Кирилова та ін. Співпрацював в одеських газетах [20; 3].

У 1895 році за двоєженство засуджений Одеським окружним судом до позбавлений особливих прав і до арештантських рот на 8 місяців. Відбував покарання в Одеській в'язниці [17].

Втім політична неблагонадійність не завадила Радецькому у подальшій роботі. Про що свідчать його досягнення та відгуки у пресі. В 1915 році за багаторічну корисну для держави діяльність удостоївся Найвищого благовоління [7]. Як могли органи влади царської Росії нагородити людину, засуджену за кримінальний злочин?

Скоріше всього перший, а можливо і другий вирок були все-таки з політичним підґрунтям, на що вказує ще одна, цікава деталь. Після арешту і під час суду за Радецького клопоталися видні армійські чини. Це виглядало б дивним, якщо не знати, що Іван Маркович на початку ХХ століття був як колишній сербський доброволець і старий слов'янський діяч обраний почесним віце-президентом Союзу слов'янських добровольців. А це означає, що крім усього іншого І. Радецький встиг ще й повоювати добровольцем у складі 7 000 «шибайголів» генерала Черняєва на Балканах [11].

Воістину авантюризм і життєва енергія цієї людини дивує. Скоріше всього хтось із бойових товаришів Івана Радецького став тим самим «видатним чином в армії» і клопотав про справу Радецького. Малоімовірно, що офіцер царської армії клопотав би про справу кримінального злочинця. У своїх спогадах відомий в юридичній літературі колишній прокурор Московської судової палати Петро Наркізович Обнінський дав таку оцінку Івану Радецькому: *«Весь пройнятий життєдайної ідеєю захисту стражденого дитинства, він заради цієї ідеї виніс стільки випробувань і всякого роду негараздів, сотої частки яких вистачило б на те, що б в кінець знесилити і розчарувати звичайну, так звану «середню людину». Він не знає, що таке сумнів, перепона, власний спокій. Його непохитна віра, лицарська відвага у досягненні намічених цілей діє просто заразливо. В особі Радецького ми бачимо дивовижну енергію в переслідуванні альтруїстичних цілей, широко розкинув свою безкорисливу діяльність, виконану праці, боротьби і поневірянь. Ні всякі негаразди, ні рана отримана в бою за звільнення сербів, ні наступні сутички з байдужістю, заздрістю або підступами оточуючих – ніщо не змогло зламати його залізну волю і остудити його гарячу любов до своєї справи. Людина ідеї і людина практики, в кращому і благородній сенсі цих термінів, обидва однаково знайшли собі в ньому втілення»* [15].

Безсумнівно, П. Обнінський як видатний юрист визнав тим самим абсурдність звинувачень і політичну складову звинувачень на адресу Івана Радецького.

Крім питань фізичного виховання дітей І. М. Радецький займався просвітницькою роботою. У всіх куточках країни він читав лекції на злободенні теми. У Херсоні успіх лекцій був стабільним протягом багатьох років (лекції були платними). Як правило проходили вони в залі губернської земської управи або в Народному домі. Темі лекцій охоплювали широкий спектр проблем, наприклад: «Про причини виродження і про стан навчально-виховної справи в північній і західній Європі», «Гігієна ХХ століття», «Чоловік і жінка ХХ століття» і багато інших [7]. Цікаво, що в останній лекції Радецький вивів три типи жінок – жінка-самка, жінка-лялька і жінка-чоловік. Дотепність і широкі знання пояснюють успіх лекцій Радецького. Херсонська громадськість високо цінувала старання пропагандиста-лектора Радецького, і активно брала участь у фінансовій та організаційній стороні його діяльності.

З початком Першої світової війни Радецький читає лекції в цілому ряді міст на відповідні теми і також виголошує патріотичні промови до народу. З перших днів війни починає збір коштів на користь поранених і сімейств запасних. Відомо, що за перший рік йому вдалося таким чином зібрати біля 12 тисяч руб. [5].

Але серце його завжди належало містам півдня Російської імперії, саме тут він вів найбільш активну просвітницьку роботу. Влітку 1916 року І. М. Радецький редагував журнал «Зоря авіації» (видавець А. А. Анатра), підписуючись *«І. М. Радецький, почесний секретар Школи авіації в Одесі»*. В першому ж номері було надруковано декілька його творів, в яких автор намагався описати сприйняття авіації крізь призму християнського світогляду [5, с. 290]. На його думку, політ на літаку став можливий з благословення Бога і наблизив людину до нього. В журналі було опубліковано «Гімн Божественної сили Російського льотчика», написаний Радецьким, присвячений Його Імператорській Високості Великому князю Олександровичу Михайловичу.

В есе «До небес» І. Радецький запевняє, що *«російський льотчик, летячи на механічному апараті ... залишається завжди шанувальником небесної божественної сили»*. Численні твори Радецького пронизані християнською символікою і патріотичними почуттями. З приводу призначення «Дня авіатора» на 18 липня (день Іллі Пророка) він писав:

«Святий Пророк Ілля, перший завойовник повітряної стихії – нескінченного простору світобудови – верховний, небесний покровитель повітроплавання і російських льотчиків» [5, с. 293].

З осені 1916 року сліди Радецького, і до того нечіткі, губляться.

Подальша доля Івана Макаровича Радецького автору поки невідома. Але період, в який довелося доживати свій вік, не залишає ілюзій про його подальшу долю. Роки революцій та громадянської війни звели нанівець роботу просвітителя, робота з дітьми на багато років була знята з порядку денного, а захоплення старості – авіація – стала знаряддям інших, більш витончених політичних і військових ігрищ.

Джерела та література:

1. Андреев А. 120 лет назад херсонцы активно занимались гимнастикой // Субботний выпуск. – 2006. – 14 июля. № 29. – С. 15.
2. Белокопский И. П. Дань времени: воспоминания. – М.: Задруга. Тип. Братьев Дарских и Черносвитова, 1918. – 372 с.
3. Белокопский И. П. К истории политической ссылки // Каторга и ссылка. – 1927, кн. 2(31).
4. Вербицкий В. А. Фізичне виховання і спорт на Півдні України (друга половина XIX – початок XX ст.): Історіографія проблеми // Південний архів. Історичні науки: Збірник наукових праць. – Херсон: ХДУ, 2008. – Вип. XXVIII-XXIX. – С. 194-203.
5. Дерибасовская – Ришельевская // Одесский альманах. – № 25. – Одесса: Всемир. Клуб одесситов / Сост.: Ф. Д. Кохрихт, Е. М. Голубовский, О. И. Губарь. – 2006. – С. 282-295.
6. Дневники Чехова // Мелиховский летописец. Приложение к Ежегоднику «Памятники культуры. Новые открытия. 1993» / Сост. А. П. Кузичева, Е. М. Сахарова. – Москва: Наука, 1995.
7. К приезду И. Радецкого // Жизнь Юга. – 1915. – 22 июня.
8. Кедровский Б., Степанюк С. Историчні аспекти становлення та розвитку дитячо-юнацького спорту на Херсонщині // Педагогічні науки. Зб. наук. праць. – Херсон: Вид-во ХДПУ, 2002. – Вип. 29.
9. Кульчицька О. В. Громадські та політичні організації Півдня України в кінці XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький національний університет. – Донецьк, 2007.
10. Кульчицька О. В. Фізкультурно-спортивні товариства Херсонської губернії кінця XIX – початку XX століття // Південний архів. Історичні науки: Збірник наукових праць. – Херсон: ХДУ, 2008. – Вип. XXVIII-XXIX. – С. 102-107.
11. Лекции Радецкого // Жизнь Юга. – 1913. – 11 февраля.
12. Отчет детской летней колонии для слабых детей [Херсонское общество содействия физическому воспитанию детей] за 1911 год. – Херсон: Паровая типография преemn. О. Д. Ходушиной, 1911. – 20 с.
13. Отчет о деятельности Херсонского общества содействия физическому воспитанию детей за 1912 год (XVI-й год существования общества). – Херсон: Паровая типография преemn. О. Д. Ходушиной, 1913. – 30 с.
14. Отчет о деятельности Херсонского Общества содействия физическому воспитанию детей за 1889 г. – Херсон, 1890. – 9 с.
15. Обнинский П. Н. Сборник статей. К юбилею судебной реформы (1864-1914) / Под ред. В. П. Обнинского. – Москва, 1914. – С. 4.
16. Пиворович В. Б., Дяченко С. А. Улицами старого Херсона. – Херсон, 2002. – С. 78-79.
17. Радецкий Иван Маркович [Електронний ресурс] // Яндекс. Словари: Революционеры. – 1927-1934 Режим доступу: <http://slovari.yandex.ru/~988514/>
18. Чехов А. П. Письмо Гольцеву В. А., 5 ноября 1894 г. Мелихово // Чехов А. П. Полное собрание сочинений и писем: В 30 т. Письма: В 12 т. / АН СССР. Ин-т мировой лит. им. А. М. Горького. – М.: Наука, 1974-1983.
19. Чехов А. П. Записные книжки. Записи на отдельных листах. Дневники [Електронний ресурс] // Федерация. – Режим доступу: <http://federacia.ru/library/novel/956.html?part=5&lan=rus&pages=5>
20. Шехтер А. Н. Революционная Одесса 1877-1878 гг. // Каторга и ссылка. – 1923. – № 6. – С. 49.
21. Фаусек В. Мое знакомство с А. П. Чеховым [Електронний ресурс] // anton-chehov.info. – Режим доступу: <http://www.anton-chehov.info/fausek-moe-znakomstvo-s-chexovym.html>

Рецензенти: Stepień Stanisław, dr
Тригуб О. П., д.і.н., доц.

Свинаренко Н. О., к.і.н., доцент, Харківський національний економічний університет, м. Харків, Україна

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СТАНОВЛЕННЯ ЕКОНОМІЧНИХ НАУКОВО-ОСВІТНІХ ЦЕНТРІВ У ХАРКОВІ: СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ

Проаналізовано основні етапи становлення вищої економічної освіти у місті Харкові у сучасній українській історіографії: досліджено процес формування наукових досягнень вчених Харківського імператорського університету, Харківського комерційного училища Імператора Олександра III, Вищих комерційних курсів Харківського купецького товариства, Харківського інституту народного господарства, Харківського інженерно-економічного інституту, Харківського національного економічного університету у науковій історичній, економічній, публіцистичній та науково-популярній вітчизняній літературі. Доведено, що періоджерелом економічної освіти та науки на території Слобожанщини слід вважати Харківський університет, де економіку почали викладали як окрему дисципліну з 1805 року. Досліджено еволюцію становлення спеціального професійного економічного навчального закладу – Харківського комерційного училища ім. Імператора Олександра III, згодом названого Вищими комерційними курсами Харківського купецького товариства, які у 1916 році від царського уряду отримали високий статус Комерційного інституту. Виявлено у науковій літературі децю протирічливі твердження про належність Нобелівського лауреата Саймона Кузнеця та видатного радянського реформатора, вченого-економіста Овсія Григоровича Лібермана до Харківського університету.

Ключові слова: сучасна українська історіографія, Харківський університет, вчені-економісти.

Н. А. Свинаренко

Харьковский национальный экономический университет, г. Харьков, Украина

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА СТАНОВЛЕНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКИХ НАУЧНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ЦЕНТРОВ В ХАРЬКОВЕ: СОВРЕМЕННАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ

Проанализированы основные этапы становления высшего экономического образования в городе Харькове в современной украинской историографии: исследован процесс формирования научных достижений ученых Харьковского императорского университета, Харьковского коммерческого училища Императора Александра III, Высших коммерческих курсов Харьковского купеческого общества, Харьковского института народного хозяйства, Харьковского инженерно-экономического института, Харьковского национального экономического университета в научной исторической, экономической, публицистической и научно-популярной отечественной литературе. Доказано, что первоисточником экономического образования и науки на территории Слобожанщины следует считать Харьковский университет, где экономику начали преподавать как отдельную дисциплину с 1805 года. Исследовано эволюцию становления специального профессионального экономического учебного заведения – Харьковского коммерческого училища им. Императора Александра III, со временем названного Высшими коммерческими курсами Харьковского купеческого общества, которые в 1916 году от царского правительства получили высокий статус Коммерческого института. Определено, что достаточно детально описываются научные достижения этого вуза в монографиях, изданных современными учеными Харьковского национального экономического университета. Обнаружено в научной литературе несколько противоречивые утверждения о принадлежности Нобелевского лауреата Саймона Кузнеца и известного советского реформатора, ученого-экономиста Евсея Григорьевича Либермана к Харьковскому университету.

Ключевые слова: современная украинская историография, Харьковский университет, ученые-экономисты, современная украинская историография.

Natalia Svinarenko

Kharkiv National Economical University, Kharkiv, Ukraine

THE COMMON CHARACTERISTIC OF FORMATION OF ECONOMICAL SCIENTIFIC AND EDUCATIONAL CENTERS IN KHARKIV: THE MODERN HISTORIOGRAPHY

The aim of the present article is to analyze the formation of Economical scientific centers and economical educational ones of Kharkiv, which have been working since 1805. The article also examines the features of researching this process by modern Ukrainian literature. The basic stages of formation of the high economical education in Kharkiv: the process of working out scientific achievements by those scholars, who worked in the Kharkiv Imperial University, the Emperor Alexander III Kharkiv Commercial School, the Highest Commercial Courses of Kharkiv Merchant Fellowship, the Kharkiv Institute of People's Education, the Kharkiv Engineer and Economical Institute, the Kharkiv National Economical University (in non-fiction historical literature, economical, publicist and popular science native literatures) has been analyzed. Evidently, a lot of scientific and journalistic works base on

photo-documents, memoirs, materials of the Central State Science Technical Archive of Ukraine, the Central State Archive of Social Unions of Ukraine, the Central State Archive of the Highest Bodies of State and Governance, the State Archive of Security Service of Ukraine, the State Archives (of Kharkiv Oblast, the Imperial Russian Technical Fellowship, Kharkiv Merchant Fellowship, the Council of People's Commissars, the People's Commissariat of Heavy Industry). The Kharkiv University is considered to be the original source of economical education and science within the Sloboda Ukraine's territory, where the Economics has been taught as the definite subject since 1805. The professional evolution of formation of the Emperor Alexander III Kharkiv Commercial School (later on, "the Highest Commercial Courses of Kharkiv Merchant Fellowship" – since 1916 it had the status of Commercial Institute) has been studied. The following has been shown: the information, even sporadic one, about history and achievements of the Kharkiv Institute of People's Economy (the well-known modern Kharkiv National Economical University) is practically absent in the modern historical literature. The following has been defined: the scientific successes of those famous researchers, who shared scientific achievements of the above mentioned High School in the sphere of Economics, Mathematic, Technology, are enough described in the monographs edited by modern scientists of the Kharkiv National Economical University. Several contradicting affirmations about the links between the Noble laureate on Economics Simon Kuznets and the Kharkiv University has been found in the literature. Hence, this problem needs to be analyzed in more details and commented.

Keywords: *modern Ukrainian historiography, Kharkiv University, scientists-economists, modern Ukrainian historiography.*

Останнім часом у публіцистичній, а іноді і у науковій літературі з'явилася маса інформаційних джерел суперечливого характеру, де йде мова про вагомі здобутки вчених-економістів Харківського університету, який з 1805 року здобував славу центру найновітніших ідей, класичних знань, славних традицій та вільнодумства, які від викладачів охоче переймали та до цього часу здобувають студенти та молоді вчені ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Згодом економічна наука у Харкові стала розвиватися і в інших навчальних закладах, історія яких досить фрагментарно висвітлена у сучасній науковій та публіцистичній історико-економічній літературі.

Аналізуючи сучасну вітчизняну історіографію, слід відзначити, що не має комплексного дослідження з цієї теми. Власне історіографічних праць з даної проблеми у вітчизняній історіографії також не існує.

Натомість ця тема часто привертала увагу дослідників історії, економічної історії, краєзнавців. Проте вони висвітлювали тему лише у межах вивчення біографії деяких відомих науковців, ректорів або ювілею певного навчального закладу [1-17]. Найґрунтовнішим виданням, яке дає нам певні відомості про становлення економіки як науки у Харківському університеті, на яке спираються навіть наші сучасники є монографія Д. І. Багалія, М. Ф. Сумцова, В. П. Бузескула «Краткий очерк истории университета за первые сто лет его существования».

Нами здійснено аналіз становлення в Харкові з 1805 р. та до наших днів центрів економічної науки та освіти та особливості його висвітлення у сучасній українській історіографії.

Про Харківський університет, як навчальний заклад, де викладалися основи економічних знань йде мова у працях істориків [18-21] та економістів [20-22]. Важливі висновки щодо діяльності учених-економістів ХІХ століття Харківського університету (перших викладачів економічних дисциплін – Й. Ланга та Л. фон Якоба, пізніше – Т. Степанова, П. Сокальського, І. Срезневського, М. Олексієнка, К. Гаттенбергера, М. Коссовського, І. Миклашевського, П. Мигуліна, В. Левитського) мають місце у монографії нашого співвітчизника – професора Темплського університету (Філадельфія, США) І.-С. Коропецького [22, с. 24-36].

У 1995 р. з'явилася друком праця відомого дослідника економічної історії Е. Л. Лортикяна, де висвітлювалися найяскравіші сторінки життя, діяльності та наукові погляди українських учених-економістів першої третини ХХ ст. – відомих викладачів Харківського університету (Й. Ланга, Л. Г. Якоб, М. М. Олексієнко, П. П. Мігуліна, В. Ф. Левитського, Л. М. Яснопольського, О. М. Анциферова, М. М. Соболева, П. І. Фоміна) та Харківського комерційного інституту (В. Ф. Тимофєєва, В. М. Гордона, Н. І. Палієнка, В. І. Савви, П. І. Фоміна, Д. М. Синцова та ін.) досліджувалася історія розвитку економічної

науки та економічної освіти на Україні. Автор роботи намагався показати внесок вітчизняних економістів у світову економічну науку [23]. У монографії автором використовувалися публікації іменитих економістів, наукові праці наукових та господарських закладів, фрагменти з офіційної документації вишів, де навчалися та працювали вчені-економісти, а також численні архівні документи Центрального державного архіву вищих органів влади України.

Певні відомості про становлення економічної науки у Харківському університеті надаються і в монографії Л. П. Горкіної [24]. У своєму дослідженні вона досить докладно характеризує наукову та викладацьку діяльність О. Анциферова, Є. Слуцького, О. Русова, П. Фоміна, В. Левицького. Певну увагу авторка приділяє і соціальним поглядам деяких викладачів. Щодо В. Левицького, то авторка зазначає, що саме він вперше в Україні почав читати курс економічної історії – еволюцію господарської діяльності від первісної доби до сучасності [24, с. 139].

У інших підручниках теж деякі дослідники приділили увагу науковим поглядам передового харківського університетського викладача М. Левицького. В одній із історичних наукових праць, автори вказують, що у пошуках соціального ідеалу М. Левитський обстоював та популяризував ідеї кооперації, поєднуючи при цьому український національний рух з кооперативами зростала [18, с. 151].

Сучасний історик О. В. Воронянський у науковій роботі, даючи характеристику науковій діяльності Харківського університету наприкінці XIX століття теж наголошує, що одним із передових викладачів цього навчального закладу був М. Левицький, котрий пропагував різні форми виробничої та споживчої кооперації, зрозуміло та переконливо доносив ці ідеї тодішнім студентам [19, с. 263]. Про Харківський комерційний інститут як навчальний заклад, де викладалися основи економічних знань, йде мова у працях істориків [25, с. 221; 26, с. 137; 27, с. 270; 28, с. 319] та економістів [29, с. 263]. Конкретної інформації про цей навчальний заклад замало. Натомість, у багатьох як наукових, так і публіцистичних працях, автори спираються на фотодокументи та мемуари.

У конспекті лекцій для студентів і викладачів донецький історик В. К. Губарев згадує про відкриття у Харкові наприкінці XIX ст. середнього навчального закладу – комерційних курсів, які своїми випускниками забезпечували тогочасні підприємства, кількість яких тоді невпинно зростала [30].

Економічні науки – політична економія, фінансове право та статистика викладалися наприкінці XIX століття у Харківському комерційному інституті, констатують економісти Л. П. Горкіна та М. Г. Чумаченко [31, с. 8].

Про неповторний архітектурний вигляд на початку XX століття Харківського Комерційного інституту йде мова у науково-публіцистичних працях відомого архітектора А. Ю. Лейбфрейда та ін. [32-33].

Про ХНЕУ як навчальний заклад, де викладалися основи економічних знань, йде мова у працях сучасних економістів [34-36] та істориків [37 та ін.]. У колективній монографії, виданій до 75-річчя з дня створення вузу, розглянуто історію Харківського національного економічного університету на всіх етапах його історії (1930-2005) [34]. Висвітлено питання розвитку навчальної, виховної та науково-дослідної роботи, становлення наукових шкіл, діяльності провідних викладачів та вчених. Особливий інтерес нашого дослідження становлять проаналізовані авторами документи Центрального державного науково-технічного архіву України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів влади і управління, Державного архіву Служби безпеки України, Державного архіву Харківської області. Позитивним аспектом даного дослідження є той факт, що автори вивчили не опубліковані раніше матеріали та документальні дані Імператорського Російського технічного товариства, Харківського купецького товариства, Ради народних комісарів, Ради народного господарства, Вищої ради народного господарства, Народного комісаріату важкої промисловості. Додатково автори наукового видання наводять важливі інформаційні дані про біографічні довідки іменитих

науковців, які в різний час працювали у ХНЕУ; монографії та навчальні посібники, видані професорами та провідними доцентами ХНЕУ з 1995 до 2004 року; викладачі – лауреати Золотого знаку ХНЕУ; дисертації, захищені у спеціалізованих радах університету з 1999 до 2004 років.

До позитивних аспектів дослідження варто додати наявність значної бази фотоматеріалів, стовпчастих та кругових діаграм, які характеризували бюджети комерційного училища Імператора Олександра III, Вищих комерційних курсів купецького товариства, інституту народного господарства у відповідний період їх існування. Автори видання зазначають, що біографічні довідки були створені переважно на основі архівних даних та оригінальних матеріалів, але не вичерпуються вказаною літературою. Це дозволило уточнити та суттєво доповнити дані щодо фактів біографії та наукової діяльності низки провідних вчених початку ХХ століття – О. Г. Лібермана, П. Г. Рубіна, Я. Б. Діманштейна, М. І. Палієнка, Є. О. Кустоляна, В. П. Акуленка, доповнити біографії М. В. фон-Дітмара, М. Соболева [34, с. 227].

Наукове видання харківських учених-економістів, що побачило світ у 2010 р., теж містить наукові біографії викладачів ХНЕУ – докторів наук, фундаторів наукових шкіл, провідних учених, наукова та освітня діяльність яких є визначальною для розвитку вищого навчального закладу [35, с. 2]. Як зазначає у передмові видання ректор ХНЕУ академік В. С. Пономаренко, метою даного наукового видання є інформування широкої громадськості про науковців одного із провідних вишів нашої країни, та результати їх досліджень, які стали скарбом вітчизняної та світової науки [35, с. 11]. Основою біографічних статей була інформація про трудовий шлях науковців, актуальну проблематику досліджень, наукові погляди й визнання їх здобутків державною владою та науковою і освітньою спільнотою. Намагаючись надати більш повне уявлення про власну дослідницьку програму вчених, укладачі намагалися включити у статті відомості про теми та роки захисту науковцями кандидатських і докторських дисертацій; навчальні курси, які вони ведуть; галузі наукових інтересів та етапи розвитку дослідницьких інтересів; участь у значних дослідницьких проектах, опубліковані праці (монографії, найважливіші наукові статті, навчальні посібники) [35, с. 15].

У історичній передмові автори акцентують увагу на наявності протягом 1930 до 1980-х років у Харківському інженерно-економічному інституті таких наукових шкіл: економіки машинобудівної промисловості О. Г. Лібермана та С. У. Олійника; економіки гірничої промисловості К. Д. Науменка та В. Б. Сивого; металургійної промисловості К. А. Штеця; економіки коксохімічної промисловості П. Ю. Секта; організації виробництва і соціології праці І. П. Алдохіна; економічних проблем якості Р. М. Колегаєва; технології хімічного виробництва П. І. Введенського; технології металургійного виробництва О. А. Александрова; технології машинобудування В. В. Кононенка; математичних методів в економічному дослідженні й економічної кібернетики С. Н. Воловельської; економічного аналізу С. А. Куліша [35, с. 13-14]. Також автори коротко характеризують існуючі зараз у Харківському національному економічному університеті сім наукових шкіл, представлених провідними вченими: докторами економічних наук, професорами В. М. Гриньової, М. С. Дороніної, Ю. Б. Іванова, М. О. Кизима, Т. С. Клебанової, П. А. Орлова, В. С. Пономаренка [35, с. 14]. Фахові аспекти цих економічних шкіл коротко описані сучасними вченими-економістами В. Кизимом та О. Тищенком [36, с. 13-14].

Сучасний харківський історик В. Бердута у одній із своїх статей надзвичайно позитивно оцінює діяльність економічного університету [37]. Зокрема, він зазначає, що незалежно від політичних змін, які як раніше, так і в наш час змушують педагогів вищої школи щоденно шукати нові знання, навчальні підходи, прийоми, у період становлення та зміцнення української державності, Харківський національний економічний університет був раніше та залишається в наші дні гігантською кузницею престижних, освічених, успішних за будь-яких історичних умов, економічних кадрів – висококваліфікованих спеціалістів як економічного, так і технічного, організаційно-управлінського профілю, суттєво збагативши

вітчизняну українську науку фундаментальними дослідженнями у пріоритетних економічних напрямках, зробив свій внесок у розвиток вітчизняної економіки [37, с. 3].

Другий напрям досліджень: вивчення біографій видатних людей, які своїми науковими здобутками прославили економічну науку та освіту Харкова далеко за його межі. Сучасні науковці проаналізували найвагомші наукові та методичні праці відомих вчених-економістів, рецензії до виданих ними монографій та підручників, дисертацій, вивчали фотодокументи та архівні джерела та створили довідково-енциклопедичні видання [1-2].

Дослідженням життя та діяльності одного із опікунів та меценатів комерційного училища М. фон Дітмара займався сучасний історик Д. М. Чорний [3]. Автор характеризує фон Дітмара як фахівця у сфері рахівництва і статистики, методиста з проблеми постановки викладання рахівництва в середніх і вищих навчальних закладах, аналізує виданий ним вперше у Росії підручник «Основи рахівництва» [3, с. 27].

Стаття сучасного науковця В. Константинова, опублікована в 1996 р., присвячена вивченню біографії В. Ф. Тимофєєва – відомого вченого, директора Вищих комерційних курсів Харківського купецького товариства, де той викладав курс загальної хімії, видатного представника харківської наукової школи фізичної хімії, завідувача кафедри неорганічної хімії університету, активного організатора Товариства грамотності, першої читальні, публічної бібліотеки, Фізико-хімічного товариства, викладача курсу фізичної хімії на Вищих жіночих курсах товариства працюючих жінок [4].

Про П. Рубіна йде мова в одній із статей В. С. Савчука [5, с. 13].

У нашому дослідженні варто згадати і ім'я одного з студентів, який на початку ХХ століття, набував основи економічних знань у Харкові, а через деякий час став почесним членом Асоціації з економічної історії Королівського статистичного товариства Англії, згодом – членом Економетричного товариства, Міжнародного статистичного інституту, Американського філософського товариства, Королівської Шведської академії, член-кореспондентом Британської академії, Нобелівським лауреатом з економіки у 1971 році С. А. Кузнеця, якого світова громадськість знає як Кузнеця Саймон Сміт. Прославив він місто Харків тим, що у цьому місті навчався та закінчив 2-ге реальне училище з 1915 до 1917 рр., а у період з 1918 до 1919 рр. навчався на «відмінно» у Харківському комерційному інституті [6, с. 46]. Варто зазначити, що деякі наукові видання С. Кузнеця називають вихованцем Харківського університету, який своїми науковими відкриттями уславив університет та отримав Нобелівську премію [7, с. 226]. Звичайно, це є факт фальсифікацією та потребує певних уточнень.

У сучасній економічній історії України є сторінки, які свого часу мали значний резонанс у науковій та публіцистичній літературі. Яскравим прикладом цього можна назвати наукову діяльність видатного радянського економіста О. Г. Лібермана, який довгий час працював у Харкові, згодом здобув світової слави. Суттєвіший внесок у історіографічну розробку обраної теми зробив харківський історик Д. Ю. Михайличенко. Проаналізувавши попередні роботи, можна зробити висновок про відсутність комплексного історичного дослідження наукової діяльності О. Г. Лібермана, де всі аспекти дослідження були б розглянуті у єдиному територіальному і хронологічному контексті. Спеціальних історіографічних праць з даної теми не існує. Саме це значною мірою і обумовило вибір теми та основних дослідницьких аспектів нашої статті.

Стаття економістів В. М. Селіванова і А. Е. Богатир «Видатні імена. Ліберман О. Г.» містить найпозитивніші оцінки плідної діяльності видатного харківського професора економіки [8]. Автори роботи у загальних рисах називають основні етапи біографії О. Г. Лібермана, значну увагу приділяють його роботі з аспірантами, відносинам з колегами [8, с. 129].

Особливе місце у нашому дослідженні займає статті Д. Ю. Михайличенка [9-11]. У статті автор описує основні віхи його біографії, представивши їх хронологічною таблицею з коментарями. Д. Ю. Михайличенко так характеризує колекцію особистих матеріалів, переданих до колекції Харківського історичного музею (76 предметів основного та науково-

допоміжного фондів) онукою легендарного науковця О. М. Дольберг: у колекції представлені деякі з видань основних робіт професора О. Г. Лібермана, в тому числі і закордонні, його брошури, статті у вітчизняних та іноземних виданнях; рукописи, чернетки, друковані доповіді, принципіві щодо розробки економічної реформи 1960-х років [9, с. 70]. У науковому доробку Д. Ю. Михайличенка є також стаття [10], позитивним аспектом якої є уточнення багатьох маловідомих фактів біографії радянського економіста. Зокрема, Д. Ю. Михайличенка можна назвати одним із найкращих знавців його біографії. Тільки у наукових працях [9-11] цього історика економіки міститься детальна хронологічна інформація про кар'єрне зростання та становлення О. Г. Лібермана як науковця та управлінця. Зокрема, Д. Ю. Михайличенко вніс певні корективи у вивчення біографії [9, с. 72]. Далі у статті автор докладно описує наукову діяльність О. Лібермана як професора ХІЕІ, пізніше – як професора кафедри статистики Харківського університету.

Найвищою оцінкою наукової та викладацької діяльності О. Г. Лібермана є перелік найвагоміших заслуг, детально перерахованих А. С. Абловим у статті «Енциклопедії історії України» [12, с. 196]. На відміну від інших дослідників автор статті досить детально описує не стільки хід і особливості косигінської реформи, одним із головних теоретиків якої вважають О. Г. Лібермана, про що досить детально йдеться у виданнях радянського періоду, стільки про його прогресивні дослідження у напрямку автоматизації та механізації виробництва, про період життя, коли радянський науковець зазнав репресій та гонінь з боку влади.

До публіцистичних праць, присвячених вивченню наукової діяльності О. Г. Лібермана слід віднести роботи Т. Хорунжої [13], Н. Шубенко [14], В. Карнацевич [15]. Вони невеликі за обсягом, містять фрагментарні відомості про життя та наукову, викладацьку діяльність видатного радянського економіста. Їх спільною рисою є те, що описують вони виключно той період життя, коли Овсій Григорович жив у Харкові.

Про найвагоміші наукові здобутки та заслуги перед Харківщиною ректора ХНЕУ академіка В. С. Пономаренка повідомляється у довідковому виданні, яке з'явилося друком у 2002 р. [16].

Біографія та видатні наукові здобутки сучасного професора ХНЕУ, завідувача кафедри менеджменту В. М. Гриньової високо оцінені урядом нашої держави та висвітлені у науково-інформаційному виданні «Науковці України. Еліта держави» [17].

Таким чином, історіографічні джерела свідчать, що початковим джерелом економічної освіти на Слобожанщині слід вважати Харківський університет, де економіку викладали з 1805 р. Про появу іншого спеціального економічного навчального закладу – Харківського комерційного училища ім. Імператора Олександра III, згодом названих Вищими комерційними курсами Харківського купецького товариства, які у 1916 р. отримали назву Комерційного інституту теж містяться відомості у значній кількості історичних наукових праць. А про Харківський інститут народного господарства, згодом названий Харківським інженерно-економічним інститутом, який до наших днів уже відомий в сучасній Україні як Харківський національний економічний університет у сучасній історичній науковій літературі відомостей немає, натомість – видані монографії вчених-економістів досить детально описують наукові досягнення цього вузу.

Виявлено у науковій літературі дещо протирічливі твердження про належність С. Кузнеця та О. Г. Лібермана до Харківського університету. Дана тема потребує подальшого дослідження у таких напрямках: історичні оцінки діяльності Харківського комерційного інституту; соціальних поглядів вказаних у статті видатних дослідників економіки; численної наукової спадщини харківських вчених-економістів-емігрантів після 1917-1920 рр. за кордоном; викладання економічної історії харківськими науковцями з 1805 р. і до наших днів та ін.

Джерела та література

1. Биобиблиографический словарь ученых Харьковского университета. – Т. 1. Ректоры (1805-1919, 1933-1995) / Сост. : В. Д. Прокопова, Р. А. Ставинская, М. Г. Швалб, Б. П. Зайцев. – Х. : Фолио, 1995. – 238 с.

2. Служение Отечеству и долгу: Очерки о жизни и деятельности ректоров харьковских вузов (1805-2000) / Под ред. В. И. Астаховой, Е. В. Астаховой. – Х. : Золотые страницы, 2004. – 689 с.
3. Чорний Д. М. Досвід культурного підприємництва: Микола Федорович фон-Дітмар / Харків початку ХХ ст.: історія міста, долі людей. – Х. : Фолио, 1995. – 287 с.
4. Константинов В. Володимир Федорович Тимофеев / В. Константинов // Київський політехнік. – 1996. – № 11 (2350). – С. 40-42.
5. Савчук В. С. Павел Германович Рубин: штрихи к портрету / В. С. Савчук // Філософія, культура, життя. – 1998. – Вип. 1. – С. 7-13.
6. Московкин В. М. Неизвестный Саймон Кузнец: Учеба в Харькове / В. М. Московкин // Universitates. – 2010. – № 1. – С. 46-64.
7. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна // Науково-освітній потенціал нації: погляд у ХХІ століття. – Кн. 2. – К. : Навчальна книга, 2003. – С. 225-226.
8. Селіванов В. М. Е. Г. Либерман / В. М. Селіванов, А. Е. Богатир // Економічна наука в Харківському університеті. – Х. : Фолио, 2005. – С. 124-130.
9. Михайличенко Д. Ю. Особисті матеріали О. Г. Ліббермана у фондах ХІМ // Дев'яти Сумцовські читання. Збірник матеріалів наукової конференції «Музей і сучасність» 11.04.2003. – Х., 2004. – С. 70-72.
10. Михайличенко Д. Ю. Создание коллектива ученых-экономистов под рук. Е. Г. Либбермана и его деятельность в 1947-1959 гг. // Историчні записки. Збірник наук. праць. – Луганськ, 2006. – Вип. 10. – С. 105-111.
11. Михайличенко Д. Ю. Всеукраинский институт труда и становление харьковской школы научного менеджмента (1921-1930) // Гілея: науковий вісник. Зб. наук. праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2012. – Вип. 60 (№5) – С. 100-106.
12. Аблов А. С. Либерман // Енциклопедія історії України. Т. 6. – К. : Наукова думка, 2009. – С. 196-197.
13. Хорунжая Т. О судьбе Либбермана и науки вообще // Панорама. – 1997. – № 44. – С. 14.
14. Шубенко Н. Е. Г. Либерман // 100 знаменитых харьковчан. – Х., 2005. – С. 172-174.
15. Карнацевич В. Либерман Е. // 100 знаменитых харьковчан. – Х., 2005. – С. 248-252.
16. Харківська область. 1932-2002 / Вост.-Украинский биографический институт; ред. В. Федосова. – Х. : ВУБИ, 2002. – 270 с.
17. Гриньова В. М. Науковці України. Еліта держави. Науково-інформаційне видання // Київ: Логос України, 2012. – 297 с. (168-169).
18. Історія України / В. Ф. Верстюк, О. В. Гаран, О. І. Гурій ; Під ред. В. А. Смолія. – К. : Альтернативи, 1997. – 416 с.
19. Воронянский О. В. Історія України. Навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів. – Х. : Парус, 2005. – 544 с.
20. Кадеев В. И. Харьковский университет в 1919-1920 годах / В. И. Кадеев, С. А. Наумов // Universitates. – 2003. – № 1. – С. 40-48.
21. Павлова Т. Г. Харьковская профессорская эмиграция 20-30-х гг. ХХ в. / Т. Г. Павлова // Universitates. – 2010. – № 1. – С. 30-51.
22. Коропецький І. С. Українські економісти ХІХ століття та західна наука. – К. : Либідь, 1993. – 192 с.
23. Лортикян Э. Л. Украинские экономисты первой трети ХХ ст.: очерки истории экономической науки и экономического образования. – Х. : «Харьков», 1995. – 192 с.
24. Горкіна Л. П. Нариси з історії політичної економії в Україні: остання третина ХІХ – перша третина ХХ століття. – К. : Наукова думка, 1994. – 243 с.
25. Історія України / Відп. ред. Ю. Сливка, кер. авт. кол. Ю. Зайцев. – Вид. 4-ге. – Львів : Світ, 2003. – 520 с.
26. Мирончук В. Д. Історія України. Навч. пос. – 2-ге вид. випр. / В. Д. Мирончук, Г. С. Ігошкін. – К. : МАУП, 2002. – 324 с.
27. Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірн. док. та матеріалів / За заг. ред. А. П. Коцура, Н. Т. Терес. – Київ-Чернівці : Книги – ХХІ, 2008. – С. 735-749.
28. Білоцерківський В. Я. Історія України. Посібник для студентів. – Х., 1999. – С. 450-455.
29. Александров Ю. Становление профессионального торгового образования в России / Ю. Александров // Родина. – 2003. – № 5-6. – С. 78.
30. Губарев В. К. История Украины. Конспект лекций. – Донецк : БАО, 2007. – 384 с.
31. Горкіна Л. П. ХХ століття в історії української економічної думки: коротка ретроспектива / Л. П. Горкіна, М. Г. Чумаченко. – Донецьк : ДонНУЕТ, 2011. – 142с.
32. Лейбфрейд А. Ю. Харьков. От крепости до столицы: Заметки о старом городе / А. Ю. Лейбфрейд, Ю. Ю. Полякова. – Х. : Фолио, 1998. – 335 с.
33. Шкодовский Ю. М. Харьков вчера, сегодня, завтра / Ю. М. Шкодовский, И. Н. Лаврентьев, А. Ю. Лейбфрейд, Ю. Ю. Полякова. – Х. : Фолио, 2004. – 206 с.
34. Нариси з історії Харківського національного економічного університету: Монографія / Під заг. ред. В. Д. Пономаренка. – Х. : ІНЖЕК, 2005. – 328 с.
35. Харківський національний економічний університет: Досвід перетворень, 2000-2010 роки: Монографія / Під заг. ред. В. С. Пономаренка. – Х. : ІНЖЕК, 2010. – 424 с.
36. Кизим М. О. Наукові школи ХНЕУ / М. Кизим, О. Тищенко. – Х. : ІНЖЕК, 2009. – 74 с.

37. Бердута В. Харьковский государственный экономический университет – дух опыта и практики / В. Бердута
// Голос Украины. – 2000. – № 230. – С. 3.

Рецензенти: Stępień Stanisław, dr
Тригуб О. П., д.і.н., доц.

© Свиначенко Н. О., 2013

Дата надходження статті до редколегії 11.02.2013

*Левченко Л. Л., к.і.н., Державний архів Миколаївської області
м. Миколаїв, Україна*

НАЦІОНАЛЬНИЙ АРХІВ США У ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ ТА ПОВОЄННІ РОКИ

Висвітлено історію Національного архіву США у період Другої світової війни та перші повоєнні роки, зусилля архівістів з організації експертизи цінності та забезпечення збереженості документів департаментів федерального уряду, популяризації історичних джерел; діяльність першої та другої Гуверівських комісій, зміни законодавства у галузі архівної справи та у сфері управління документацією у США у 1940-1950-х рр. Особливу увагу приділено статусу Національного архіву США як самостійного органу виконавчої гілки влади та стратегічного інформаційного ресурсу держави.

Ключові слова: *Національний архів США, Національний архів та Служба документації США, Національний архів та Адміністрація документації США, історія архівів США, Гуверівські комісії, архіви США, управління документацією у США.*

Л. Л. Левченко

Государственный архив Николаевской области, г. Николаев, Украина

НАЦИОНАЛЬНИЙ АРХИВ США ВО ВТОРУЮ МИРОВОЮ ВОЙНУ И ПЕРВЫЕ ПОСЛЕВОЕННЫЕ ГОДЫ

Освещена история Национального архива США в период Второй мировой войны и первые послевоенные годы, усилия архивистов, направленные на организацию экспертизы ценности и обеспечение сохранности документов департаментов федерального правительства, популяризацию исторических источников; деятельность первой и второй Гуверовских комиссий, изменения законодательства в отраслях архивного дела и управления документацией в США в 1940-1950-х гг. Особенное внимание уделено статусу Национального архива США как самостоятельного органа исполнительной ветви власти и стратегического информационного ресурса государства.

Ключевые слова: *Национальный архив США, Национальный архив и Служба документации США, Национальный архив и Администрация документации США, история архивов США, Гуверовские комиссии, архивы США, управление документацией в США.*

Larysa Levchenko

State Archives of Mykolaiv oblast, Mykolaiv, Ukraine

NATIONAL ARCHIVES OF THE UNITED STATES DURING WORLD WAR II AND THE POSTWAR YEARS

Soviet and post-Soviet historians have not paid enough attention to the US National Archives and Records Administration (NARA) – the U.S. principal archive that preserves historical documentary sources of national importance. In the United States the history of the National Archives is presented in the works of Wayne C. Grover, Donald R. McCoy, H.G. Jones, Herman J. Viola, Anna Bruner Eales and other authors. The 1940-1950's in NARA's history is one of the most important periods, the time of "maturing and gaining self-awareness", which the author intends to explore in this article. NARA, established in 1934, tried to represent itself as a very important state agency. During World War II, NARA received a significant number of historical documents of the federal executive departments for storage, executed thousands of requests from civilian and military government agencies, popularized historical documents in order to reinforce a sense of patriotism, created thousands of security copies, let their premises to important military defense offices, made important steps to save documents of the occupied countries. Due to the services, rendered by archivists to the U.S. Army and Navy, NARA got the title of "National Defense Agency." Immediately after the war, the Second Archivist of the USA Solon J. Buck suggested creating the International Council on Archives and the UNO Archives. Prominent American archivists Waldo Gifford Leland, one of the founders of (NARA) the National Archives, Chairman of the Committee on Conservation of Cultural Resources, Collas G. Harris, the head of an Archives committee on protection against the hazards of war, Vernon D. Tate, the head of NARA photo archives department, Philip M. Hamer, the Records Control Officer NARA contributed to the development of the records' saving methods during the war. Ernst Posner, a scholar and lecturer at the American University, headed of the project on compilation of guides of archives in Germany, Italy and many occupied countries. The guides were created in order to save the repositories and documentary treasures they contained. Under the leadership of Philip M. Hamer the staff of the National Archives prepared "Guides to Records of World War II" for print.

Consequently, archivists believed they were able to prove the value of archives as a strategic state informational resource that preserves nation's historical documents and provides government institutions with important retrospective information. However, in the postwar years, the government made decisions unfavorable for further development of the National Archives.

Before and during the war an extraordinary number of documents in need of appraisal and disposal were accumulated in federal departments. In 1943 Congress issued the «Records Disposal Act» which demanded institutions to submit schedules of records, allocated for destruction to the U.S. Archivist. However, the devising of schedules progressed slowly. In 1945 amendments to the Act were adopted, which authorized the Archivist of the United States to compile mandatory General schedules. In 1946 President Harry S. Truman signed EO 9784 "Providing for the More Efficient Use and for the Transfer and Other Disposition of Government Records". This order required the departments of the executive branch to implement records management programs, and made NARA responsible for control and coordination in the area of the records management. It seemed that the measures taken to resolve the problem of appraisal and records management were sufficient.

In 1947 the Commission on the Organization of the Executive Branch of the Government was established in the U.S. government, headed by the former U.S. President Herbert Hoover. Although Hoover declared that the reorganization was necessary for management simplification, clarity of the executive branch of power's policies, according to the Constitution of the United States, the real purpose of reorganization was the executive branch's attempt to take over all possible functions of governance, strengthening the status of major federal departments and cost savings. A special group was created as a part of the Commission. Its task was to survey the records management in federal agencies and provide recommendations for its improvement. Emmett J. Leahy led the group. He suggested the creation of a Federal Records Administration, incorporating it as a component of the National Archives and all the repositories, that stored non-current federal government documents, and passing a law to coordinate formation, storage, management and destruction of records procedures, appointing a person responsible for records management in each department, developing and implementing the relevant standards and regulations. However, the only Leahy's proposal the members of the Hoover Commission realized concerned NARA association with the General Services Administration (GSA), the office, responsible for ensuring the operation of public institutions and their buildings, transport and so on. The Third Archivist of the USA Wayne C. Grover (1948-1965) directed his own suggestions to the Hoover Commission, in which he appealed against the decision to establish a new Administration and insisted that NARA was able to successfully perform the functions of records management on its own. Opponents criticized Leahy for the narrowness of the aim he pursued: the problem of reducing the quantity of records and saving space for their storage. They made hints that he was more concerned with how to "sell" his idea to the Commission, than the communal benefit. They also pointed out the lack of alternatives and the uncertain status of the National Archives. Their fears were justified. On June 30, 1949 «Federal Property and Administrative Services Act» (PL 152) concerning federal property and administrative services was adopted, according to which all government records were declared federal property, centralized management was entrusted to GSA, which the National Archives and Records Service (NARS) was subjected to. With a few exceptions, the law passed in 1949 ensured that all the U.S. Archivist's responsibilities were passed to the head of GSA. Archives lost its authority as an independent government agency, and even changed its name from NARA to NARS. This resulted in the inability of the National Archives to conduct independent policy in the field of archival affairs and to control human resources and finances, which adversely affected the further development of the Archives. In 1953 U.S. President Dwight D. Eisenhower (1953-1961) intended to politicize the post of the Archivist, to remove W.C. Grover from the office and appoint a politician. In 1965 Grover resigned because of a conflict with GSA regarding Archives funding cuts. Before that he had written a letter to President Lyndon B. Johnson (1963-1969) with a request to reestablish the National Archives into an independent agency. For 25 years the conflict between the GSA and NARS had been developing into a state of "war" in which, fortunately for American Archivists, they achieved a victory, returning not only the name but also the independence and rights to the Archives in 1985.

Changes in the archives legislation concerning U.S. Archives in the 1940s – 1950s improved the records management in federal agencies: General and specific schedules were introduced, the activities of institutions in the field of records management were regulated, the rules for records disposition were established, retention periods were determined, destruction procedures were standardized, federal records centers were founded. Institutions were freed from aggravating work with noncurrent records, receiving an opportunity to transfer them to temporary repositories, appraisal and subsequent disposal in records centers. Activities of federal agencies in the area of records were subjected to centralized management, coordination and control by NARS. In fact, NARS powers were increased with the right to the records management programs control of the life cycle of documents from the formation in an institution until the final disposition. This was a significant step forward in comparison with the situation in the first half of the XX century. It ensured systematic acquisition of records of historical value by NARS and prevented the loss of valuable documents. Assessment of the guidelines given to the government by Hoover Commission is not high. The National Archives as an independent agency of the executive branch could have implemented its tasks in the field of records management on its own without unnecessary complications. Instead, it was held "captive" for 25 years (in the words of American Archivists) by the GSA and worked under pressure of an unresolved conflict which was time and energy consuming for the archivists.

The examined period in the history of the National Archives of the United States (1940-1950's) was important both in terms of archives' achievements in practicing their trade and in terms of understanding their role as archivists. American archivists managed to prove to their federal departments the importance of transferring documents to be stored in the Archives and showed department heads that the Archives are a federal agency, which guarantees and reliably ensures the safety of government records and information as well as institutions' services. Later on, the heads of federal agencies had no doubts about the wisdom of submitting records to the NARA. Archives' informational

activities didn't focus solely on executing state civilian and military agencies' requests, but on actively popularizing historical documents among officials, military men and citizens too. Actions, intended to popularize historical documents, helped to form a positive image of archives in the community. For the United States it was of great importance as American citizens as taxpayers assess the necessity of an institution's existence in terms of its cost justification. Activities of American archivists had a positive impact on the safety of occupied countries' documents. Contribution to the salvage of documents of other countries positively influenced the perception of the United States as one of the founders of the International Council on Archives by the international archival community. Decisions taken by the U.S. government in the postwar years were positive as a whole. Firstly, a strict records management system was implemented in federal agencies. The problem of appraisal and temporary storage of records was solved. Second, the loss of National Archives status as an independent public entity, which negatively reflected on all of the Archives' activities until 1985, taught archivists a lesson. Archivists realized that their mission was not to be clerks, who perform routine paperwork, but as guardians of history. W.C. Grover commented on this in his farewell letter to the staff of the Archives: «These missions, as I have repeated many times, are important. They are at the center of man's effort to preserve and carry forward civilization itself. "The written word endures" - at least such portions of the word as we archivists decide are worth preserving! It is a worrisome and responsible task, but I can't think of a nobler one in this rather uncivilized era we find ourselves». It took years for archivists to overcome the resistance of politicians and government officials, return an independent status to the Archives, eliminate the threat of politicization and turn archival branch into a separate independent public system. This does not mean that the U.S. archival branch and National Archives today operate without problems, but they experienced a period of "maturing and gaining self-awareness", which allowed archivists to move on to a new level of perception and representation of themselves and their role in State and society.

Keywords: U.S. national archives, the national archives and documentation Service of the USA, the national archives and the Administration of the documentation of the USA, the history of the archives of the United States, Hoover Commission, the archives of the United States, document management in the United States.

Історія Національного архіву США (National Archives and Records Administration, NARA) відноситься до тем, яким радянські історики-всесвітники не приділили уваги. Усі дослідження вчених архівознавчої галузі науки в основному стосувались досвіду і методів роботи американських колег, історія ж Національного архіву США в їх працях висвітлена фрагментарно. До кола архівознавчих праць відносяться роботи Н. В. Бржостовської, Е. Г. Баскакова, В. М. Виноградова та В. М. Гармаш, Г. І. Корольова та Є. В. Старостіна, Т. С. Кабочкіної [1].

Історія архівів нерозривно пов'язана з історією країни. США двадцять років назад були основним опонентом СРСР, тому історія цієї країни висвітлювалась лише з марксистсько-ленінських позицій, усе в ній піддавалось осуду і критиці, упереджено обирались теми дослідження. Навіть в архівознавчих студіях перед вченими ставилося завдання показати переваги радянської архівної справи перед американською. Сучасні вчені на пострадянському просторі переглядають і переоцінюють історію Сполучених Штатів з точки зору нових підходів і висвітлюють ті теми, яким не приділено достатньо уваги. У цьому контексті актуальним є дослідження історії американських архівів, насамперед, Національного архіву, який є головним сховищем документів з історії США та найбільшим архівом світу.

У США історія Національного архіву висвітлена у працях У. К. Гровера (Wayne C. Grover), Д. Р. МакКоя (Donald R. McCoy), Х. Г. Джонса (H.G. Jones), Х. Дж. Вайоли (Herman J. Viola), Ф. К. Брукс (Philip C. Brooks), А. Брюнер Ілс (Anna Bruner Eales) [2].

Д. МакКой зробив спробу періодизації історії Національного архіву 1934-1968 рр., виокремлюючи п'ять періодів: «дитинства і юнацтва» (*childhood and adolescence*) (1934-1945), «норовливості і бунту проти 2-го Архівіста США С. Дж. Бакка» (*a period of restiveness and «mutiny» against the second Archivist of the United States, Solon J. Buck*) (1946-1948), «механічного шлюбу» з Адміністрацією служб загального призначення (*the shotgun marriage with the General Services Administration*) (1949-1955), «палацової революції» (*a palace revolution*) (1956-1963), «ліквідації руху за незалежність» (*an abortive independence movement*) (1965-1968). Події після 1968 р. МакКой розглядав як другий рух за незалежність Національного архіву.

Джонс фокусував увагу на стосунках Національного архіву і Адміністрації служб загального призначення, діяльності Об'єднаного Комітету зі статусу Національного архіву

(Joint Committee on the Status of the National Archives), створеного 1967 р., головою котрого був Дж. П. Бойд (Julian P. Boyd), а секретарем сам Джонс.

Ф. К. Брукс охарактеризував діяльність архівів штатів США у Другу Світову війну (1939-1945). А. Брюнер Ілс, базуючись на архівних джерелах, висвітлила роботу NARA у роки Другої світової війни.

Період Другої Світової війни та повоєнний час є одним із найважливіших в історії Національного архіву. Враховуючи підхід МакКоя до періодизації історії Національного архіву, 1940-1950 рр. можна назвати періодом «дорослішання і самоусвідомлення». Саме у ці роки NARA довів своє значення як скарбниці національної пам'яті, одного з найважливіших державних органів у структурі виконавчої гілки влади Сполучених Штатів, але разом з тим потрапив у політичний полон до Адміністрації служб загального призначення, втративши свій незалежний статус. Це неоднозначний для NARA період усвідомлення своєї ролі і місця у суспільстві. Проїшовши його архівісти зрозуміли, що незалежна архівна агенція краще виконає свою місію. Ідея повернення незалежності була висунута Х. Дж. Джонсом у його книзі «The Records of a Nation...» та у листі 3-го Архівіста США У. К. Гровера (1948-1965) до Президента Л. Джонсона (1963-1969) з проханням прийняти його відставку та «реорганізувати Національний архів у незалежну агенцію» [3]. Омріяну незалежність Архів повернув завдяки зусиллям 6-го Архівіста США Р. М. Ворнера (Robert M. Warner, 1980-1985) та його однодумців з 1 квітня 1985 р. [4]. Отже, автор вбачає своє завдання у висвітленні історії Національного архіву у 1940-1950 рр.

Національний архів США був створений 19 червня 1934 р. відповідно до «Акту про заснування Національного архіву уряду Сполучених Штатів» (An Act to establish a National Archives of the United States Government, and for other purposes). На початку війни Архів не значився у списку життєво важливих для країни агенцій. В роки війни NARA очолював 2-й Архівіст США С. Дж. Бакк (Solon J. Buck) (призначений 18 вересня 1941 р. – відставка 31 травня 1948 р.). До призначення на посаду Бакк був помічником 1-го Архівіста США Р. Д. В. Коннора (Robert Digges Wimberly Connor). Р. Д. Хаббард (Robert D. Hubbard), директор з персоналу NARA, після атаки на Перл-Харбор (7 грудня 1941 р.) писав Бакку, що Архів виглядає перед працівниками інших державних агентств як організація-паразит. То ж NARA прагнув довести своє значення як вкрай необхідного державного органу.

У березні 1941 р. у США був створений Комітет з консервації культурних ресурсів (Committee on Conservation of Cultural Resources) [5]. Головою Комітету став видатний американський історик У. Г. Ліланд (Waldo Gifford Leland), виконавчим секретарем – К. Дж. Харріс [6]. Комітет розташовувався у будинку Національного архіву.

1926 р. У. Г. Ліланд у співавторстві з Н. Д. Меренессом опублікував працю про джерела з історії Першої світової війни, яка мала виключне значення для організації використання архівних документів у Другу світову війну [7]. Ліланд здійснив значний внесок у розроблення методів врятування архівів під час надзвичайних ситуацій. 1940 р. у своєму президентському адресі Товариству американських архівістів він визначив бомбардування основною загрозою для архівів США у воєнний час [8]. Вчений рекомендував архівістам у співробітництві з інженерами, хіміками, військовими експертами розробити плани заходів із захисту архівів: евакуації цінних документів у безпечні місця, краще природні печери під землею, мікрофільмування тих архівних документів, котрі неможливо евакуювати, знищення нецінних документів тощо. Ліланд вказував, що кожен архів повинен бути готовим негайно приступити до реалізації цих планів у випадку небезпеки. Продовження цієї теми У. Г. Ліланд розвинув у статті, опублікованій 1942 р. [9]. На визначених Ліландом напрямках роботи й зосередився Комітет з консервації культурних ресурсів та Національний архів США у перші роки Другої світової війни.

У результаті анкетування, проведеного Р. Д. В. Коннором ще 1935 р., було з'ясовано, що тільки у федеральних департаментах, розташованих у Вашингтоні, знаходилось майже 3 млн. куб. футів паперових документів, понад 3 тис. миль кінодокументів, 2,6 млн. негативів, 5,5 тис. аудіозаписів. У вересні 1941 р. повторний аналіз обсягів документів

68 федеральних агентств довів, що евакуації потребували 550 тис. куб. футів документів. Комітет запропонував збудувати велике бомбосховище для документів, але на той час США не мали відповідних ресурсів для реалізації такого проекту. За оцінками Комітету заходи із захисту культурних ресурсів потребували виділення 12,5 млн. дол. з державного бюджету [10, с. 231; 12]. Комітет розробив плани по зберіганню національного культурного надбання в музеях, бібліотеках і архівах, федеральних департаментах уряду США, підготував і опублікував посібник для працівників федеральних департаментів із захисту культурних ресурсів «The Protection of Cultural Resources Against the Hazards of War». Товариство американських архівістів разом із Національним архівом видало бюлетень з технічними рекомендаціями щодо захисту документів «The Care of Records in a National Emergency». 28 квітня 1942 р. на конференції з питань забезпечення збереженості документів під час війни «Federal Records Conference» К. Дж. Харріс рекомендував обидва посібника як найкраще керівництво з питань захисту культурних ресурсів. Харріс застерігав федеральні агентства, що їх політика у галузі зберігання документів не повинна відхилятися від генеральної політики Комітету з консервації культурних ресурсів та рекомендацій Національного архіву, викладених у листі NARA до керівників федеральних агентств від 7 лютого 1942 р. та посібнику «Інформація про Національний архів для державних чиновників» (Manual of Information About The National Archives for Government Officials). Політика Комітету і NARA зосереджувалась, насамперед, на експертизі цінності документів федеральних департаментів, відборі важливих документів і передачі їх на зберігання до NARA. Харріс рекомендував державним чиновникам звертатись до NARA для отримання консультацій з експертизи цінності і відбору документів на зберігання [10, с. 232-233].

Усі архівні документи були поділені на три групи: перша охоплювала матеріали, втрата яких могла зашкодити «*громадській моралі і честі нації*», до другої групи відносились документи, втрата яких зашкодила б роботі державних установ, розвиткові науки, третю групу склали матеріали важливі, але не «основні». Евакуації підлягали документи першої і другої груп [10, с. 235-237]. Керівники федеральних агентств не хотіли втрачати контроль над своїми документами, тому не поспішали передавати їх до Архіву.

20 квітня 1941 р. газета «Washington Post» повідомила, що більшість громадських будівель у Вашингтоні не витримають бомбових ударів, крім будинку NARA. Преса назвала цю споруду, що фактично була будинком у будинку, – «Форт Архів». Посадові особи Вашингтону поступово прийшли до висновку про доцільність передавання документів своїх агентств до архіву. Якщо за станом на 31 березня 1941 р. протягом кварталу до архіву надійшло близько 8 тис. куб. футів архівних матеріалів, то після вступу США у Другу світову війну [11], щоквартальні надходження до архіву збільшились на 600 %. У 1942 р. до архіву надійшло 175 тис. куб. футів документів історичного значення [12].

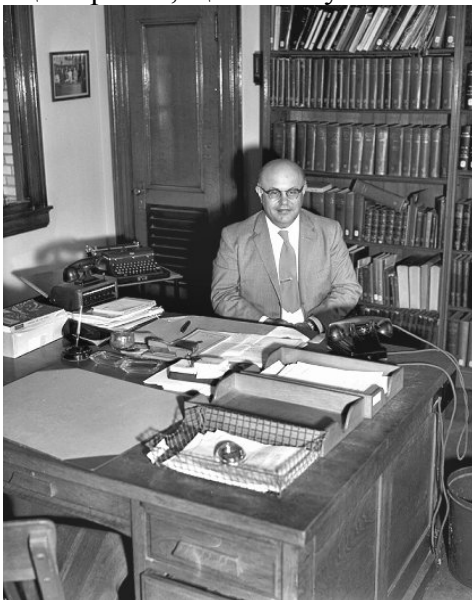
У перші дні після Перл-Харбора К. Дж. Харріс створив в архіві Комітет захисту від небезпеки війни (an Archives committee on protection against the hazards of war, PAHW), до якого увійшли працівники архіву – добровольці. Основне завдання комітету – 24-х годинна охорона будинку архіву під час нальотів ворожої авіації. З 8 грудня 1941 р. до 1 січня 1942 р. 121 чоловік відпрацював 2 705 годин у нічних чергуваннях. Ф. М. Хамер, голова інформаційно-довідкової служби, невдовзі виступив із пропозицією скорегувати плани роботи так, щоб ці працівники між 4.30 вечора і 9.00 ранку виконували ще й роботи з обробки документів, бо вони тільки сиділи й чекали коли щось станеться. Отже, протягом перших шести місяців війни вони обробили більше 1 млн. аркушів архівних документів для відділу друку [12].

Оскільки будівля Архіву була найбезпечнішою у всьому Вашингтоні, двері її під час бомбардувань мали залишатись відкритими, щоб населення, яке в цей момент опинялось на вулиці, могло сховатися. В будинку встановили систему оповіщення, у кожному приміщенні і коридорах розмістили протипожежні засоби. 24 березня 1941 р. кожному співробітнику видали посвідчення для входу до будівлі. Під'їзди до архіву з боку автостоянок та вантажних платформ обмежили, співробітники і відвідувачі лишали усі свої речі у камері схову [13].

Архів розробив плани для можливої евакуації архівних документів з Вашингтону, Нью-Йорку та інших великих міст на відстань ста миль від узбережжя. У травні 1941 р. NARA провів репетицію евакуації документів, що знаходились на зберіганні у будинку Архіву у Вашингтоні. З'ясувалось, щоб вивезти 80 тис. контейнерів з архівними документами знадобилося б 2 тис. одиниць транспорту та 60 днів. Тільки архівних коробок NARA закупив на 35 тис. дол. Можливими місцями для розташування архівних матеріалів були бібліотека штату Іллінойс у Спрінфілді, будинок історичної комісії штату Північна Кароліна у містечку Ролі, старі поштові відділення у Джонстауні (Пенсильванія), Портсмуті (Огайо), Кларксбурзі (Західна Вірджинія) [12].

Президент Рузвельт був занепокоєний тим, що в Архіві у центрі Вашингтону (Пенсильванія авеню) зберігалось 400 тонн легкозаймистої плівки, яка при згорянні виділяла отруйний газ. У відповідь С. Дж. Бакк 20 липня 1942 р. запевнив Рузвельта, що вживаються всі заходи для перевезення фільмів у майже безлюдний, але недалекокий від Вашингтону форт Хант, округ Фейерфакс, Вірджинія. Укріплення форту були спеціально збудовані для зберігання легкозаймистих і вибухових речовин.

В. Д. Тейт [14], начальник відділу фотоархівів, не був у захваті від переїзду, він вимагав проведення ремонтних робіт, розташування стелажів відповідно до архівних стандартів, проведення дезінсекції приміщень від гризунів і комах. Тейт хотів влаштувати принаймні кожні шість місяців перевірки стану зберігання плівок, але командир об'єкту не допускав співробітників відділу у сховища через те, що вони були жіночої статі.

Фото. Вернон Дейл Тейт. (U. S. Naval Academy, Special Collections & Archives Nimitz Library)

Перевезені були тільки урядові записи. Усі інші плівки, як і документи на паперових носіях, залишились на зберіганні у Вашингтоні. Будинок розділили на чотири зони в залежності від пріоритетів безпеки, необхідної для плівок. Найбезпечнішу зону з 3 до 6 ярусів (простір у 75 тис. куб. футів) виділили для зберігання плівок. У травні 1942 р. газета «Indianapolis Star» повідомила громадськості, що серед цих плівок зберігаються фотографії і фільми про американські експедиції на Північний і Південний полюси, судові протоколи про вбивство Президента А. Лінкольна (1861-1865), оригінальні фото звільнення рабів, колекції фотографій часів Громадянської війни, а також особиста доповідь Президента Е. Джексона (1829-1837) про битву при Новому Орлеані. Газета зазначила, що Біль про права був запакований і зберігався під Ротондою, готовий у будь-яку мить покинути Вашингтон [12].

Крім прийому на зберігання документів від федеральних агентств, зберігання, описування архівних документів, Архів щоденно виконував запити урядових установ, тематика яких в основному стосувалась заходів з оборони та діяльності агентств часів Першої світової війни.

У лютому 1942 р., коли був опублікований список оборонних агентств, до нього був включений і NARA. Проте позиція, на якій знаходився Архів, аж ніяк не могла задовольнити вимогам його керівника С. Дж. Бакка та колективу архівістів: Архів посідав шостий знизу рядок у п'ятій категорії, вище за нього були лікарня святої Єлизавети та психіатрична лікарня в окрузі Колумбія [12]. То ж зосередження лише на зберіганні і врятуванні архівних документів не допомогло підвищити імідж Архіву.

До вересня 1942 р. Архів довів свою важливість як агентство, яке може сприяти обороні країни. Архівісти виявили і надали військово-морському відомству інформацію на 56 тис. колишніх військовослужбовців, які здатні були повернутися на службу, що допомогло поповнити військово-морський флот досвідченими моряками (ними було укомплектовано 36 лінкорів і авіаносець). Картографічна секція виявила і передала військово-повітряним силам детальні мапи міст Європи і Японії [12].

Імовірність повітряного нападу і диверсій з часом відпала зовсім і вимоги до безпеки послабились. 6 жовтня 1942 р. був відмінений 24-х годинний патруль, 23 лютого 1943 р. дозволили проносити особисті речі у будівлю Архіву, 16 квітня 1943 р. приміщення Архіву, відведені під бомбосховища, повернули під архівосховища, а шість місяців потому із приміщень прибрали контейнери із піском [12].

Зменшення заходів безпеки сприяло збільшенню кількості відвідувачів Національного архіву. Військові проводили в будинку Архіву наради і конференції, для вищого офіцерського складу 17 країн світу були організовані навчання із демонстрацією фільмів і виставками документів. Виставку матеріалів із Бібліотеки Ф. Д. Рузвельта відвідали 10 тис. осіб, у тому числі 2,5 тис. військовослужбовців. Чиновники, призначені на посади керівників агентств упродовж війни, звертались до архівних матеріалів часів Першої світової війни, щоб усвідомити досвід попередників. Е. Гувер (John Edgar Hoover, 1895-1972), директор ФБР, цікавився історією німецького саботажу в Сполучених Штатах часів Першої світової війни. М. Андерсон (Mary Anderson, 1872-1964), директор Бюро у справах жінок Департаменту праці США, направила до архіву запит про використання жіночої праці у період Першої світової війни. Коли під сумнів бралася лояльність працівників військових заводів, запити також направлялися до архіву, щоб з'ясувати звідки і коли їх предки прибули до США, та коли вони були натуралізовані. Кінодокументалісти Парамаунт, Фокс і Юніверсал Пікчерс використовували архівні матеріали, щоб представити американцям національних військових лідерів Ейзенхауера (Dwight David Eisenhower, генерал армії США, 1944; 34-й Президент США, 1953-1961), МакАртура (Douglas MacArthur, генерал армії США, 1944), Паттона (George Smith Patton, генерал армії США, головнокомандувач танкового корпусу, 1943-1945) та інших. Особливо у нагоді стали матеріали, що містили інформацію про метеорологічний стан узбережжя Нормандії, а також мапи цієї території. Послуги архіву військовим відомствам були настільки цінними, що Військово-морський департамент протягнув між своїм будинком і архівом спеціальну лінію зв'язку, щоб прискорити потік інформації. Архів отримував більше 1 000 запитів кожного дня, більшість з них була воєнної тематики. За підрахунками архівістів у роки війни до NARA надходило більше 230 тис. запитів на рік. Деякі військові підрозділи безпосередньо розташувалися у будинку архіву. Крім співробітників Військово-морського департаменту, в будинку архіву розміщувались співробітники Військового департаменту, Бюджетного бюро Адміністрації військової документації, а найбільшу площу займало Управління стратегічних служб (Office of Strategic Services, OSS), яке збирало і аналізувало розвіддані, планувало і здійснювало операції під юрисдикцією Об'єднаного комітету начальників штабів. Виділення приміщень для цієї служби поступово збільшувалось і до 1944 р. OSS орендувало майже 15 тис. кв. футів у будинку NARA. Майже 7,5 тис. кв. футів було надано морській комісії в обмін на те, що В. Тейт отримав можливість контролювати відділ фотографій і операції OSS у фотолабораторії Архіву не як співробітник Національного архіву, а як офіцер картографічного відділу OSS. Інші співробітники Архіву могли як технічні асистенти мікрофільмувати мапи та інші секретні матеріали, використовуючи друкарське, спеціальне

звукове і редакційне обладнання OSS. У квітні 1944 р. OSS у приміщенні NARA організувало виставку секретного військового обладнання і приборів, які вони мали на меті використовувати під час висадки військ союзників у Нормандії [12].

Ще у грудні 1941 р. Товариство американських архівістів запропонувало як альтернативу евакуації мікрофільмування документів на плівку. 13 лютого 1942 р. Президент Ф. Д. Рузвельт звернувся до Товариства американських архівістів про прискорення роботи по мікрофільмуванню. У серпні 1941 р. експериментально було мікрофільмовано 160 тис. окремих документів. Співробітники Військово-морського департаменту відняли понад 4 тис. куб. футів секретних і конфіденційних матеріалів свого відомства у NARA. Від'їжджаючи з архіву, вони взяли з собою мікрофотокопії замість оригіналів документів [12].

Фото. Філіп Мей Хамер [38].

1943 р. Президент Ф. Д. Рузвельт закликав державні установи зберігати звіти про виконання їх обов'язків у період Другої світової війни. Був сформований Комітет по зберіганню звітів державних установ воєнного періоду. 4 червня 1946 р. Президент Г. С. Трумен (1945-1953) звернувся до Архівіста США С. Дж. Бакка і доручив йому укласти довідники архівних документів воєнного часу [15]. Під керівництвом Ф. М. Хамера [16] 1947 р. було здійснене видання «Федеральні документи Другої світової війни» [17], 1948 р. світ побачив перший Путівник по документах Національного архіву [18], що містив інформацію про майже 800 тис. куб. футів документів, які знаходились на той час на зберіганні у NARA. Співробітники архіву зібрали радіопередачі, які висвітлювали перший день участі США у війні, день висадки військ у Нормандії тощо. Громадськості були представлені виставки документів, на яких демонструвались німецькі та японські документи про капітуляцію цих країн, сертифікат Гітлера про одруження, його останній політичний заповіт, оригінал Ялтинської угоди, підписаної Сталіним, Рузвельтом і Черчиллем, документи про угоди, підписані союзниками до початку висадки військ у Нормандії. Виставки відвідали члени Кабінету, конгресмени і сенатори, судді Верховного суду, члени Об'єднаного комітету начальників штабів, представники дипломатичного корпусу та сотні тисяч звичайних громадян [12].

THE NATIONAL ARCHIVES

NAME	OFFICIAL TITLE AND STATION (Station is Washington, D. C., unless otherwise indicated)	Legal residence		Com- pen- sation
		State	Cong. Dist.	
Office of the Archivist (and attached operating units)				
Solon J. Buck	Archivist of the United States	Pa.	22d	\$10,000
Dallas D. Irvine	Management Officer	D. C.		5,600
Stuart Portner	Budget Officer	Mich.	17th	5,600
Herbert B. Rifkind	Assistant Budget Officer	Ill.	10th	5,800
Oliver W. Holmes	Program Adviser	Minn.	1st	5,800
Thad Page	Administrative Secretary	N. C.	8th	6,400
Elizabeth E. Hamer	Assistant Administrative Secretary	Tenn.	2d	3,800
Division of Records and Communications				
Virginia M. Wolfe	Chief	Mont.	2d	3,400
National Archives Library				
Matilda F. Hanson	Librarian	Iowa	1st	3,200
Division of Finance and Accounts				
Lottie N. Sanders	Chief	N. C.	10th	3,300
Office of the Director of Operations				
Dan Lacy	Director	N. C.	4th	6,500
Marcus W. Pries	Deputy Director	Fla.	5th	6,000
Philip M. Hamer	Records Control Officer	Tenn.	3d	5,800
Philip C. Brooks	Records Appraisal Officer	Ill.	10th	5,600
Records Divisions and Offices				
Theodore R. Schellenberg	Chief, Division of Agriculture Department Archives	Va.	8th	5,000
Arthur H. Leavitt	Chief, Division of Commerce Department Archives	Conn.	4th	5,000
Herman Kahn	Chief, Division of Interior Department Archives	Minn.	4th	4,800
Gerald J. Davis	Chief, Division of Justice Department Archives	Calif.	8th	4,600
Paul Lewinson	Chief, Division of Labor Department Archives	Ohio	12th	5,000
Thad Page	Chief, Division of Legislative Archives	N. C.	8th	(¹)
W. L. G. Joerg	Chief, Division of Maps and Charts	N. Y.	25th	5,000
John G. Bradley	Chief, Division of Motion Pictures and Sound Recordings	Ill.	25th	5,200
Josephine Cobb	Acting Chief, Division of Photographic Archives and Research	Maine	1st	3,800
Arthur H. Leavitt	Acting Chief, Division of Post Office Depart- ment Archives	Conn.	4th	(²)
Roseae R. Hill	Chief, Division of State Department Archives	N. J.	9th	5,200
Westel R. Willoughby	Chief, Division of Treasury Department Archives	Md.	6th	5,000
W. Neil Franklin	Acting Chief, Division of Veterans' Records	Tenn.	2d	(³)
Edward G. Campbell	Director, War Records Office	N. Y.	2d	5,600
Jesse E. Boell	Assistant Director, War Records Office	Wis.	2d	4,600
Other Divisions and Sections				
W. Neil Franklin	Chief, General Reference Division	Tenn.	2d	4,600
Ruth A. Henderson	Chief, Division of Personnel Management	Mass.	7th	3,800
Frank P. Wilson	Chief, Property Division	Va.	8th	3,800
Adelaide E. Minogue	Chief, Cleaning and Rehabilitation Section	Ss.	16th	3,800
Harry M. Foraker	Chief, Division of Printing and Processing	N. J.	4th	3,000
William Thompson	Head, Labor and Traffic Section	D. C.		1,980

¹ Salary received as Administrative Secretary.² Salary received as Chief, Division of Commerce Department Archives.³ Salary received as Chief, General Reference Division.THE NATIONAL ARCHIVES
Continued

NAME	OFFICIAL TITLE AND STATION (Station is Washington, D. C., unless otherwise indicated)	Legal residence		Com- pen- sation
		State	Cong. Dist.	
Division of the Federal Register				
Bernard B. Kennedy	Director	Conn.	3d	\$8,500
David C. Eberhart, Jr.	Chief Editor	Fla.	4th	4,600
Franklin D. Roosevelt Library				
Fred W. Shipman	Director, Washington, D. C. (temporary sta- tion)	Mass.	4th	6,500
Edgar B. Nixon	Acting Director, Hyde Park, N. Y.	Ohio	17th	4,600

NATIONAL CAPITAL HOUSING AUTHORITY

Executive and Administrative Offices				
John Elder	Executive Officer	D. C.		\$7,500
James Ring	Administrative Officer	D. C.		5,800
Frances F. Conner	Assistant to Executive Officer (Management)	D. C.		3,800
Central Controls Division				
William R. Simpson, Jr.	Acting General Counsel	D. C.		4,600
Albert J. Haskell	Chief, Finance and Accounts Office	Mont.	1st	4,500
Management Division				
Walter F. Hudkins	Supervisor of Properties	Tex.	8th	5,000
LeRoy A. Smith	Acting Housing Manager	Calif.	5th	3,200
Dan Lamont Hanlon	Property Manager	N. Y.	40th	3,300
Planning and Construction Division				
Homer J. Smith	Principal Architect	D. C.		5,800
Perley W. Clagston	Construction Superintendent	D. C.		4,800

NATIONAL CAPITAL PARK AND PLANNING COMMISSION

Members				
Maj. Gen. U. S. Grant, III	Chairman	D. C.		(¹)
A. E. Demaray (Acting)	Executive Officer	D. C.		(¹)
Maj. Gen. Eugene Reybold	Chief of Engineers, U. S. Army	D. C.		(¹)
Col. Charles W. Kutz	Engineer Commissioner of the District of Columbia	D. C.		(¹)
Lyle F. Watts	Chief, Forest Service	Miss.		(¹)
Theodore G. Bilbo	Chairman, Senate Committee on the District of Columbia	Miss.		(¹)
Jennings Randolph	Chairman, House Committee on the District of Columbia	W. Va.		(¹)
Henry V. Hubbard	Citizen Member	Mass.		(¹)
J. G. Nishols	do.	Mo.		(¹)
William A. Delano	do.	N. Y.		(¹)
Staff				
John Nolen, Jr.	Director of Planning	Pa.		\$8,500
T. S. Settle	Secretary and Legal Adviser	D. C.		6,000
Norman C. Brown	Land Purchasing Officer	D. C.		6,200
T. S. Jeffers	Landscape Architect	D. C.		5,400
Max S. Wehrly	City Planner	Ohio		4,600

¹ Serves without compensation.

Витяг зі звіту Комісії цивільної служби про штат та заробітну плату співробітників Національного архіву США та його підрозділів (без зазначення компенсаційних виплат) станом на 1945 р. [29, р. 279-280].

Американські архівісти здійснили значний внесок у збереження документів поза межами США. Під керівництвом видатного американського вченого-архівіста німецького походження Е. Познера (Ernst Posner), інших представників Національного архіву напередодні війни був укладений список архівів Німеччини «Archival Repositories in Germany», у ході війни – огляд управління італійськими архівами «The Administration of Current Records in Italian Public Agencies», путівник «Information on German Records», що розкривав організаційні і технічні аспекти зберігання архівних документів у Німеччині і служив посібником посадовим особам, до обов'язків яких входило розпорядження захопленими німецькими архівами. Під час окупації (робота тривала до 1943 р.) були укладені списки архівів та топографічний атлас архівів європейських країн (Іспанії, Італії, Франції, Югославії, Румунії, Болгарії, Бельгії, Голландії, Данії, Австрії, Угорщини, Норвегії, Люксембурга, Чехословаччини, Швеції, Швейцарії, Португалії, Польщі), а також Філіппінських островів, нідерландської частини Індії, французької частини Індокитаю, Таїланду, Японії, Кореї, окупованої японцями частини Китаю – в цілому до списків включено більше 1 700 архівів. На кожній мапі атласу зазначалось місце розташування архівних установ. Він використовувався американськими військовими, щоб уникнути бомбардувань архівів цих країн та для перевірки стану архівних будинків і документальних комплексів, здійснюваних Provost Marshal General's Office (Управління військової поліції, таборами військовополонених та переміщених осіб). Представники NARA були направлені на європейській, середземноморській, тихоокеанській театри воєнних дій, у тому числі до

Німеччини, Італії, Японії та Філіппін, для організації охорони і зберігання архівів цих країн [20].

1945 р. С. Дж. Бакк виступив з ідеєю створення міжнародної архівної організації та доклав значних зусиль до її заснування. Він також запропонував проводити міжнародні конгреси архівів та утворити архів Організації Об'єднаних Націй. Свої міркування Бакк виклав у документах «Пропозиції по заснуванню архіву Об'єднаних націй» (Proposal for the Establishment of a United Nations Archives) [21] та «Запропонована архівна програма Організації Об'єднаних націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО)» (A Proposed Archives Program for the United Nations Educational, Scientific, and Cultural Organization) [22]. Міжнародну Раду Архівів було засновано на установчій конференції 9 червня 1948 р. у Парижі, а С. Дж. Бакка обрано одним із двох віце-президентів.

Відтак, протягом Другої світової війни NARA прийняв на зберігання значну кількість історичних документів федеральних департаментів виконавчої гілки влади, виконав тисячі запитів державних цивільних і військових відомств, популяризував історичні документи з метою підсилення почуття патріотизму, створив тисячі мікрофотокопій страхового фонду документів, надавав свої приміщення в оренду важливим оборонним відомствам країни, здійснив важливі кроки для врятування документів окупованих країн та заснування Міжнародної Ради Архівів, уклав довідники по документах Національного архіву, у тому числі періоду Другої світової війни. Отже, архівісти розраховували, що, нарешті, їм вдалося довести значення архіву як стратегічного інформаційного ресурсу держави, що зберігає документи з національної історії і забезпечує життєвоважливою ретроспективною інформацією державні установи. Проте у повоєнні роки уряд прийняв несприятливі для подальшого розвитку Національного архіву рішення.

Так як у діяльності департаментів федерального уряду протягом Другої світової війни накопичувалась значна кількість документів, NARA ініціював спрощення процедури експертизи і виділення документів до знищення. 7 липня 1943 р. Конгрес прийняв Закон про розпорядження документами «An Act to Provide for the Disposal of Certain Records of the United States Government» (57 Stat 380, відомий як Records Disposal Act of 1943), який вимагав від установ представляти на розгляд Архівіста США переліки документів (schedules), що потребували експертизи і прийняття рішення про подальшу долю. Проте до жовтня 1944 р. лише 26 відомств представили свої переліки та тільки до 6 з них була включена відповідна кількість документів. Тому Архівіст США С. Дж. Бакк вніс пропозицію прийняти зміни до Закону, відповідно до яких він отримував право створювати загальні (типові) переліки документів для усіх або декількох агенцій. 6 липня 1945 р. Конгрес прийняв «Records Disposal Act of 1943» із поправками. Прийняті зміни до Закону передбачали укладання і впровадження в роботу установ Генеральних переліків документів зі строками зберігання (General schedules) [23, с. 27-38].

Підготовка переліків базувалась на детальному аналізі функцій установ. Документи установ поділялись на дві категорії: ті, що відображали важливі функції федеральних агентств, визначені Президентом і Конгресом, підлягали постійному зберіганню; інші, з фінансового та господарського управління – тимчасовому (довготривалому і тривалому) зберіганню. Документи з типових функцій, притаманних усім установам, включались до Генерального переліку. Документи, які описували індивідуальні функції установ, залишались предметом конкретних переліків. Передбачався трирічний термін, після якого установа повинна була передати свої документи на зберігання до центру документації. У центрах документи зберігались упродовж строку, передбаченого переліком, після закінчення якого визначалась їх подальша доля. У Переліках роз'яснювалось, що довготривала і тривала цінність документу не дорівнює архівній (постійній) цінності. Документи постійної цінності з центрів документації направлялись на зберігання до архівів. Документи довготривалої і тривалої цінності зберігались у центрах до закінчення терміну зберігання, після чого знищувались або передавались (продавались) на зберігання зацікавленим архівним

інституціям (архівам університетів, історичних товариств, бібліотек, громадських або релігійних об'єднань) [23, с. 31-33.].

27 вересня 1946 р. Президент Г. С. Трумен з метою ефективного розпорядження документами уряду підписав наказ EO 9784 «Providing for the More Efficient Use and for the Transfer and Other Disposition of Government Records» (Забезпечення більш результативного використання і передачі та іншого розпорядження урядовими документами) (зміни EO 10561 від 13 вересня 1954). Цей наказ вимагав від департаментів виконавчої гілки влади уводити програми управління документацією, а на NARA покладав обов'язки контролю і координації у галузі управління документацією.

Здавалося, що для вирішення проблеми управління документацією у федеральних департаментах, експертизи цінності та розпорядження документами вже зроблено достатньо, але у певних колах такої думки не дотримувались.

1947 р. створено Комісію з реорганізації урядових установ (Commission on the Organization of the Executive Branch of the Government, 7 липня 1947 р.), яку очолив колишній Президент Г. Гувер (1929-1933) [24]. У своєму першому звіті Конгресу «General Management of the Executive Branch» Г. Гувер писав, що реорганізація потрібна для спрощення структури, єднання цілей, ясності політики виконавчої влади, відповідності її дій Конституції США. Насправді, мета першої Гуверівської комісії полягала, насамперед, у перебрані виконавчою владою на себе всіх можливих функцій з управління державою, посиленні статусу федеральних департаментів та економії коштів [25]. До Гуверівської комісії, яка вперше засідала у Білому Домі 29 вересня 1947 р., було включено 24 групи з понад 300 експертів з різних галузей державного управління. Реформи у сфері управління документацією в урядових установах до планів роботи Комісії не входили.

Е. Ліхі [26], виконавчий директор Національної ради з управління документацією (National Records Management Council), наприкінці січня 1948 р. подав до Гуверівської комісії свої пропозиції з удосконалення управління документацією у федеральних відомствах.

Фото. Еммет Ліхі (на передньому плані). З колекції NARA.

У березні 1948 р. своє бачення можливих реформ представив Комісії У. К. Гровер. 2 червня 1948 р. У. К. Гровер (Wayne C. Grover, 1948-1965) був призначений 3-м Архівістом США.

Фото. 2-й Архівіст США С. Дж. Бакк (зліва) та 3-й Архівіст США У. К. Гровер (з права), 20 травня 1948 р. [27]

З огляду на внесені пропозиції Комісія 12 квітня 1948 р. підписала угоду з Е. Ліхі та Національною радою з управління документацією про вивчення проблеми управління документацією у федеральному урядові. У звіті Ліхі від 14 жовтня 1948 р., представленому на розгляд Комісії, обсяг документів федеральних відомств був оцінений у 18,5 млн. куб. футів, а щорічні витрати на їх зберігання у 1,2 трлн. дол. Ліхі рекомендував створити Федеральну адміністрацію документації, інкорпорувати до її складу Національний архів та усі репозиторії, що зберігали непоточні документи федерального уряду, видати закон для регулювання процедур утворення, зберігання, управління і знищення документів, у кожному департаменті призначити особу, відповідальну за управління документацією, розробити і впровадити відповідні стандарти і правила.

Однак, Ліхі не очікував реакції, яку викликали його пропозиції. Комісія Гувера для запобігання зайвим політичним інсинуаціям тримала напрацьовані нею висновки у секреті і почала оприлюднювати власні звіти лише наприкінці листопада – на початку грудня 1948 р. Все, що її члени усвідомили з пропозицій Ліхі, зводилось до утворення нового Управління документації, тому Комісія асоціювала NARA і майбутню службу документації (або як у її термінології звучало «Бюро управління документацією») з Адміністрацією служб загального призначення (планувалось, що на Адміністрацію буде покладена опіка над будівлями, транспортом, забезпечення роботи державних установ).

Опубліковані звіти з викладеними пропозиціями викликали неоднозначне ставлення і палкі дискусії. Ліхі критикували за вузькість переслідуваної мети: концентрацію на проблемі зменшення обсягів документів та економії площ для їх зберігання. Опоненти натякали Ліхі, що він більше замислювався як «продати» свою ідею Комісії, ніж про загальну користь справі. Опоненти вказували йому на відсутність альтернативи, невизначеність статусу Національного архіву. Так як уряд переслідував мету скорочення фінансових витрат, певний страх щодо можливої втрати Національним архівом США статусу самостійної федеральної агенції відчувався вже тоді.

28 січня 1949 р. У. К. Гровер написав Гуверу листа, в якому оскаржував можливе рішення про створення нової Адміністрації, запевняв, що NARA з успіхом зможе виконувати функції управління документацією при деякому посиленні його статусу, пропонував внести зміни до архівного закону 1934 р. У відповідь на запит Президента Г. Трумена до федеральних відомств щодо отримання коментарів з приводу пропозицій Гуверівської комісії, У. К. Гровер ще раз направив лист із всеохоплюючими аргументами, висунутими на захист самостійності NARA.

Г. Гувер вбачав менш амбіційну роль NARA, він був прихильником уведення програм управління документацією у федеральних відомствах, пропонував прийняття нового закону у цій галузі, а NARA відводив роль консультанта. Разом з тим, стосовно заснування центрів для зберігання непоточних документів, Гувер пропонував створити єдиний такий центр у Вашингтоні. Всі подані пропозиції багаторазово обговорювались під час проходження нового архівного законодавства у Сенаті [28, с. 371-385].

30 червня 1949 р. був прийнятий Закон про федеральну власність та адміністративні служби «Federal Property and Administrative Services Act» (PL 152), яким усі урядові документи були оголошені федеральною власністю, централізоване управління ними було доручене Адміністрації служб загального призначення (General Services Administration (GSA)), котрій був підпорядкований Національний архів і Служба документації (National Archives and Records Service (NARS)).

За деякими виключеннями Закон 1949 р. передавав функції Архівіста США начальнику GSA. Архів таки втратив свої права як самостійна урядова агенція і навіть змінив назву з NARA на NARS. Хоча законодавством було передбачено, що начальник GSA повинен делегувати свої функції керівникам підпорядкованих агенцій, фактично управління Архівом здійснював керівник GSA. Статус Національного архіву за Законом 1949 р. став значно нижчий, порівняно із тим, який Архів отримав при його заснуванні у 1934 р. Архівний закон 1934 р. усі архівні документи американського уряду, законодавчої, виконавчої та судової гілок влади, віддавав під нагляд Архівіста США. Архівіст призначався Президентом США, звітував перед Конгресом, проводив самостійну кадрову політику, розпоряджався бюджетом, будівлями, землею, обладнанням Архіву, входив до ряду важливих державних комісій і комітетів. Законодавство 1949 р. передавало усі ці права і повноваження начальнику GSA, який також мав право пропонувати уряду кандидатуру для призначення на посаду Архівіста США. Це вилилось у неможливість проведення Національним архівом самостійної політики у галузі архівної справи, розпорядження кадрами і фінансами, що негативно вплинуло на подальший розвиток Архіву. Начальник GSA на свій розсуд звільняв і призначав керівників ключових відділів NARS [29, с. 102; 30]), визначав обсяги бюджетного фінансування тощо. Архів підпав під політичний контроль. 1953 р. Президент США Д. Ейзенхауер (1953-1961) взагалі збирався зробити посаду Архівіста політичною, змістити з неї У. К. Гровера і призначити політика. 1965 р. Гровер через конфлікт з GSA з приводу скорочення фінансування Архіву подав у відставку, напередодні він написав Президенту Л. Б. Джонсону (1963-1969) листа з проханням реорганізувати Національний архів у незалежну агенцію [30]. Відсутність прав відбивалась й на інформаційній та міжнародній діяльності Архіву. За 25 років конфлікт між GSA і NARS поглибився до стану «війни», в якій, на щастя американських архівістів, вони перемогли, повернувши 1985 р. Архіву не лише його назву, а й незалежність і права [31].

Фото Будинок Національного архіву (в центрі фото), 1951 р. [32].

У грудні 1949 р. у структурі NARS був створений Відділ з управління документацією (Records Management Division), 1950 р. Конгрес прийняв Закон про федеральні документи «Federal Records Act» (PL 754, 81st Congress), у кожному федеральному відомстві були впроваджені програми управління документацією, згодом відкриті федеральні центри документації для зберігання не поточних документів федеральних агенцій. На 30 червня 1954 р. 95 % федеральних департаментів прозвітували про розроблення і впровадження конкретних переліків документів, утворюваних в їх відомствах зі строками зберігання і встановленими процедурами виділення нецінних документів до знищення [33].

Після Корейської війни (1950-1953) витрати уряду зросли вдвічі, а документообіг втричі. В уряді дійшли висновку, що Перша Гуверівська комісія не досягла своєї мети, тому Президент Д. Ейзенхауер (1953-1961) прийняв рішення про заснування Другої Гуверівської комісії і 10 липня 1953 р. підписав «Brown-Ferguson Act» про її утворення. Питання роботи з документами у колі інтересів Комісії опинились 20 червня 1954 р., Гувер знов запросив Е. Дж. Ліхі очолити групу для їх розгляду. Замість поняття «управління документацією» (records management) Ліхі цього разу увів термін менеджмент паперової роботи (paperwork management), оскільки вважав його ширшим. Робота групи Ліхі просувалась у двох напрямках: обстеження управління документами у федеральних відомствах та у галузі нагляду органів виконавчої влади федерального рівня за діяльністю приватних компаній. Група проаналізувала результати впровадження рекомендацій Першої Гуверівської комісії і спрямувала свої зусилля на вивчення управління кореспонденцією, звітами, системою вручення директив і інструкцій, форм управління документацією, формування документів у файли, стану впровадження автоматизації, методів контролю якості і системи роботи секретаріатів.

Рекомендації, надані Комісією (створення окремого підрозділу для управління паперовою роботою в GSA, а не в NARS; уведення масштабних програм управління документацією у федеральних відомствах; прийняття наказу Президента для врегулювання паперової роботи у федеральному урядові), були фактично проігноровані. Президент формально вказав керівникам федеральних відомств на необхідність співпраці з GSA в частині управління документацією. Відділ з управління документацією NARS з 1 листопада 1956 р. реорганізували в Управління документацією (Office of Records Management), підпорядковане помічнику Архівіста США [28, с. 393]. У федеральних установах увели посади відповідальних за діловодство (agency record officers). GSA видала нові правила створення, організації, зберігання, використання документів. Відомства переглянули переліки документів зі строками зберігання. До 1957 р. 42 % усіх федеральних документів

поступили на зберігання до NARS та федеральних центрів документації (на 1954 р. вже було створено 10 федеральних центрів документації [34, с. 102]), зменшилась кількість відомств, які зберігали документи у власних центрах документації (з 34 відомчих центрів на 30 червня 1956 р. залишилось 25 центрів різних військових департаментів та таких агентств як Комісія з атомної енергетики) [28, с. 394-396].

Від сфери приватного бізнесу до Комісії надійшло 4,7 тис. звітів, які описували близько однієї тисячі федеральних правил і законів, що регулювали питання документоутворення у приватних компаніях та документообігу між урядом і приватним сектором. Комісія змогла розглянути тільки 75 з них. Хоча й у цій сфері не було видано жодного законодавчого акту, діяльність Комісії, яка служила свого роду посередником та арбітром між урядом і приватними компаніями, сприяла зменшенню кількості звітів, що подавались на вимогу уряду приватниками. Це скоротило паперову роботу, як в уряді, так і у приватному бізнесі. Конгрес заснував з представників урядових установ і бізнесу Комісію з паперової роботи, котрої вимагали від приватних компаній урядові департаменти і управління (Commission on Paperwork Required by Offices and Departments, PROD). GSA уклала список федеральних вимог до зберігання документів у сфері бізнесу, урядах штатів і місцевих адміністраціях, приватних осіб (виданий у «Federal Register» від 8 квітня 1955 р.). Відповідальність за перегляд вимог до подання звітів приватним бізнесом урядові була покладена на Бюро бюджету, яке встановило терміни зберігання звітів та дозволило мікрофільмування звітності з подальшим знищенням оригіналів після закінчення певних термінів її зберігання [28, с. 397-399].

Зміни до архівного законодавства США у 1940-х – 1950-х роках покращили стан управління документацією у федеральних відомствах: були розроблені типові і конкретні переліки документів, урегульована діяльність установ у сфері управління документацією, встановлені правила розпорядження документами, уніфіковано терміни зберігання документів, стандартизовано порядки виділення їх до знищення, засновані федеральні центри документації. Установи звільнились від обтяжуючої роботи з непоточними документами, отримавши можливість їх передачі для тимчасового зберігання, експертизи цінності і подальшого розпорядження центрам документації. Діяльність федеральних відомств у сфері документації була підпорядкована централізованому управлінню, координації і контролю NARS. Фактично повноваження NARS були розширені за рахунок функції контролю програм управління документацією протягом усього життєвого циклу документів від утворення в установі до остаточного вирішення їх подальшої долі (final disposition). Все це було значним кроком уперед, порівняно із станом цієї роботи у першій половині ХХ ст., забезпечувало систематичне поповнення NARS документами історичної цінності, запобігало втратам цінних документів. Оцінка рекомендацій, наданих урядові Гуверівськими комісіями, не висока. Національний архів, як незалежний орган виконавчої гілки влади, міг би без зайвих ускладнень реалізувати поставлені перед ним завдання у сфері управління документацією самостійно. Натомість він потрапив на 25 років у «полон» (за висловом американських архівістів) до GSA і у конфліктну ситуацію, яка відбирала сили і час у архівістів.

Розглянутий період історії Національного архіву США мав важливе значення як з точки зору досягнень архіву у практичній роботі, так і з точки зору усвідомлення архівістами своєї ролі. Американським архівістам вдалося довести своїм федеральним відомствам важливість передачі документів на зберігання до архіву, здобути довіру від керівників департаментів до архіву як до державної агенції, що гарантує і надійно забезпечує збереженість урядових документів та інформаційне обслуговування діяльності державних установ. У подальшому у керівників федеральних відомств вже не виникало сумнівів щодо доцільності передавання документів до архіву. Інформаційна діяльність архіву зосереджувалась не лише на виконанні запитів державних цивільних і військових відомств, архів активно популяризував історичні документи державним чиновникам, військовослужбовцям і громадянам. Робота з популяризації документів допомагала

сформувати у суспільстві позитивний імідж архіву. Для Сполучених Штатів це мало непересічне значення, оскільки американські громадяни оцінюють необхідність існування тієї чи іншої установи з точки зору виправданості їх витрат на неї як платників податків. Діяльність архівістів США мала позитивний вплив на збереженість документів окупованих країн. Внесок у збереженість документів інших країн позитивно вплинув на сприйняття міжнародною архівною спільнотою Сполучених Штатів як одного із засновників Міжнародної Ради Архівів. Рішення, прийняті урядом США у повоєнні роки, в цілому мали позитивний характер. По-перше, була впроваджена чітка система управління документацією у федеральних відомствах, вирішена проблема здійснення експертизи цінності, тимчасового зберігання документів. По-друге, з втрати Національним архівом статусу незалежного державного органу, що негативно відбивалась на усій діяльності Архіву аж до 1985 р., архівісти винесли урок. Архівісти усвідомили свою місію не як клерків, що виконують рутинну паперову роботу, а як представників держави - хранителів історії. У. К. Гровер добре висловився з цього приводу у своєму прощальному листі до колективу Архіву: *«Ці місії, як я вже багато разів повторював, дуже важливі. Вони є центром зусиль людини, спрямованих на збереження і розвиток самої цивілізації. «Написані слова – вічні» – принаймні ті слова, що ми як архівісти обрали вартими збереження! Це турботне і відповідальне завдання, але я не можу думати про шляхетніше у цій досить нецивілізованій ері, за якої ми живемо»* [35, р. 284]. Знадобились роки, щоб архівісти змогли подолати опір політиків і державних чиновників, повернути Архіву незалежний статус, ліквідувати загрозу його політизації, виділити архівну галузь в окрему самостійну систему життєдіяльності суспільства. Це не означає, що архівна галузь США та Національний архів сьогодні не мають проблем, але пережитий період «дорослішання і самоусвідомлення» дозволив архівістам перейти на якісно новий рівень репрезентації себе і своєї ролі у державі і суспільстві в цілому.

Джерела та література

1. Бржостовская Н. В. Архивное дело в капиталистических странах. Лекции. – Историко-архивный институт, 1941 (машинопись с авторскими правками карандашом). – 45 с. СИФ ОЦНТИ ВНИИДАД (Москва), Инв. № бр. 356.; Бржостовская Н. В. Архивное дело в странах Европы и Америки в период капитализма (от французской буржуазной революции конца XVIII в. до Первой мировой войны) / Бржостовская Н. В. Архивы и архивное дело в иностранных государствах (краткий конспект лекций для заочного факультета). Выпуск II. Под ред. проф. В. В. Макасова. – М., 1957. – 92 с. СИФ ОЦНТИ ВНИИДАД (Москва), Инв. № 3065; Бржостовская Н. В. Развитие архивного дела в новейшее время (1918-1960 гг.). (Конспект лекций для студентов заочного факультета МГИАИ) // Архивы и архивное дело в иностранных государствах. Выпуск III (машинопись). – М. : МГИАИ, кафедра истории и организации архивного дела, 1961. – 188 с. СИФ ОЦНТИ ВНИИДАД (Москва), Инв. № 3066; Бржостовская Н. В. Архивы и архивное дело в зарубежных странах (история и современная организация). Учебное пособие / Под ред. Ю. Ф. Кононова. – М. : МГИАИ, 1971. – 311 с.; Баскаков Э. Г. Архивное дело в Соединенных Штатах Америки // Архивное дело в зарубежных странах. Очерки / Под ред. Н. Р. Прокопенко, М. Я. Капрана, Л. Л. Смоктуновича. Выпуск 1. – М. : ГАУ при Совете Министров СССР, 1963. – С. 163-201; Виноградов В. М., Королев Г. И., Старостин Е. В. Путеводитель по Национальному архиву США // Советские архивы. – М., 1976. – № 6. – С. 90-92; Каптелов Б. И. Федеральная архивная служба США // Советские архивы. – М., 1977. – № 4. – С. 94-99; Кабочкина Т. С. Федеральная архивная служба США. История и современная организация. Автореферат канд. ист. наук. – М., 1986; Гармаш В. Н. Современное архивоведение в США: проблемы и поиски решения. Аналитический обзор // Обзорная информация. – М. : ГАУ при Совете Министров СССР, ВНИИДАД, 1987. – № 21. – 36 с.; Кабочкина Т. С., Акулиничева С. Д. Координация архивной деятельности в США в послевоенный период // Отечественные архивы. – М., 1994. – № 1. – С. 100-108.
2. Grover Wayne C. The National Archives at Age 20 // American Archivist. – 1954, April. – Vol. 17, № 2. – P. 99-107; McCoy Donald R. The National Archives, America's Ministry of Documents, 1934-1968. – Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1978. – 437 p.; Jones H. G. The Records of a Nation: Their Management, Preservation and Use. – New York : Atheneum, 1969. – 309 p.; Viola Herman J. The National Archives of the United States. – Publisher: Harry N. Abrams, Inc., 1984. – 288 p.; Guardian of Heritage: Essays on the History of the National Archives. Edited by Walch Timothy. – Washington, D.C. : National Archives and Records Administration, 1985. – 93 p.; Eales Anna Bruner. Fort Archives. The National Archives Goes to War. – Prologue. 2003, Summer. – Vol. 35, № 2; Brooks Philip C. Archives in the United States during World War II, 1939-45 // The Library Quarterly. – 1947, October. – Vol. 17, № 4. – P. 263-280.

3. Bradsher Greg. Longest-Serving Archivist Wayne Grover Steered Agency during Critical Years // Prologue. – 2009, Winter. – Vol. 41, № 4. URL: <http://www.archives.gov/publications/prologue/2009/winter/grover.html>
4. Robert M. Warner. Diary of a Dream: A History of the National Archives Independence Movement, 1980-1985. Metuchen, NJ. and London : The Scarecrow Press, 1995. – 211 p.
5. Aikin Jane. Preparing for a national emergency: the Committee on Conservation of Cultural Resources, 1939-1944 // Library Quarterly. – 2007, July. – Vol. 77, № 3. – P. 257-286; Harris Collas G. The Protection of Federal Records Against Hazards of War // American Archivist. – 1942, October. – Vol. 5, № 4. – P. 228-239.
6. **Коллас Дж. Харріс** (Collas G. Harris), народився 20 жовтня 1906 р. у Стонтоні, Вірджинія (Staunton, Virginia) у сім'ї Луїса ван Метера (Louis Van Meter) та Саллі К. (Sallie Crimora) Харрісів. Помер 1981 р. Американський архівіст. Закінчив військову академію «Augusta Military Academy» та університет (Washington and Lee University) у Лексингтоні (Lexington), Вірджинія. Протягом 1933-1934 рр. працював асистентом виконавчого секретаря з персоналу у Федеральній адміністрації з надзвичайної допомоги (Federal Emergency Relief Administration). Поступив на роботу до Національного архіву 1934 р. і до 1942 р. працював в Управлінні бюджету, протягом 1941-1942 р. був координатором з оборони Національного архіву, виконавчим секретарем, головою Виконавчого підкомітету Комітету з консервації культурних ресурсів Комісії з планування природних ресурсів; член Міждепартаментського комітету захисту від повітряних рейдів; голова Комітету захисту архівів від небезпеки війни Товариства американських архівістів; голова Комітету з переміщення і зберігання архівів у надзвичайній ситуації. Протягом 1942-1948 рр. служив у корпусі Військо-повітряних сил США, майор. 1948 р. повернувся до Національного архіву США, директор Адміністративних служб архіву. З 1952 р. по 1956 р. працював у Центральному розвідувальному управлінні: в Японії, Південній Азії, Австралії і Новій Зеландії. Автор праць: «Archives and the War» (1942), «The protection of Federal records against hazards of war» (1942), «The conservation of cultural resources» (1942). Особисто укомплектував свої документи і протягом 1966-1976 рр. передав їх на зберігання до Бібліотеки Джорджа Маршалла // Біографічна довідка зі справи до Колекції особового походження № 6 «Collas G. Harris, 1927-1966» Бібліотеки Джорджа К. Маршалла «George C. Marshall Foundation, Lexington, Virginia». – P. 2-3; series 5 «National archives, 1937-1952», boxes 16-20 (звіти про діяльність комітетів, меморандуми): series 5.1, box 17, folder 16 (National Defense, 1945); series 5.3, box 20, folders 20, 21, 22 (Біографічна інформація на К. Харріса, 1934-1945, 1946-1952).
7. Leland Waldo Gifford, Mereness Newton Dennison. Introduction to the American Official Sources for the Economic and Social History of the World War, 1914-1918. 1st edition. – New Haven : Yale U.P., 1926. – 532 p.
8. Leland Waldo G. The archivist in times of emergency // American Archivist. – 1941, January. – Vol. 4, № 1. – P. 1-12.
9. Leland Waldo G. Historians and Archivists in the First World War // American Archivist. – 1942, January. – Vol. 5, № 1. – P. 1-17.
10. Harris Collas G. The Protection of Federal Records Against Hazards of War // American Archivist. – 1942, October. – Vol. 5, № 4. – P. 228-239.
11. США приймали участь у Другій світовій війні з 7 грудня 1941 р. – на Тихоокеанському театрі воєнних дій, з 8 листопада 1942 р. – на Середземноморському театрі воєнних дій, з 6 червня 1944 р. вони розпочали воєнні дії на Західному фронті у Європі.
12. Eales Anna Bruner. Fort Archives. The National Archives Goes to War. – Prologue. 2003, Summer. – Vol. 35, № 2. А. Брюнер Ілс у своєму дослідженні спиралась на документи NARA: RG 64 «Records of the National Archives and Records Administration»: series «Office of the Archivist, Functional Classified Files» (1935-1959); series «Archival Subject Files of Solon J. Buck» (1939-1945); series «Educational Program Division, Press Clippings» (1937-1963).
13. McCoy Donald R. The National Archives: America's Ministry of Documents, 1935-1968. – Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1978. – 437 p.
14. **Вернон Дейл Тейт** (Vernon Dale Tate), 1909-1989 – американський архівіст. Виконавчий секретар Національної асоціації мікрофільмування (1944-1946, з 1952 р. – секретар і редактор). Працював мікрофільмувальником у Бібліотеці Конгресу США (1929-1935), на посаді начальника відділу фотоархівів у Національному архіві США (1935-1946), служив у Військово-морському флоті США, після закінчення Другої світової війни – директор Бібліотеки Массачусетського технологічного інституту (1947-1956), бібліотекар і архівіст Академії Військово-морського флоту США (1956-1966). З 1966 р. перейшов на постійну роботу до Національної асоціації мікрофільмування, де працював до виходу на пенсію 1973 р. Автор праць: «The Present Status of Equipment and Supplies for Microphotography: A Report Prepared for the Committee on Scientific Aids to Learning» (1938), «Journal of Documentary Reproduction, 1938-1942», «From Binkley to Bush» (1946) та цілого ряду інших з технологій мікрографії, фотографії архівних документів. Власноруч упорядкував свої папери і передав їх на зберігання до Бібліотеки університету Мічигану // Tate Vernon D. From Binkley to Bush. – American Archivist. – 1947, July. – Vol. 10, № 3. – P. 249-257; Спеціальна колекція Бібліотеки університету штату Мічиган «Vernon D. Tate Personal and Professional Papers, 1929-1989»; Series C: Speeches and Writings (1933-1973), box C1, folders 1-68, box C2, folders 1-71, box C3, folders 1-21 (Статті, виступи, лекції В. Тейта за 1933-1973).
15. Hamer Philip M. Guides to Records of World War II // American Archivist. – 1947, October. – Vol. 10, № 4. – P. 339-345.

16. **Філіп Мей Хамер** (Philip May Hamer), 7 листопада 1891 р. – 10 квітня 1971 р., народився в м. Маріон (Marion), штат Південна Кароліна у сім'ї Філіпа В. (Philip Vascomb) та Фанні (Fannie Gertrude (Buck)) Хамер. Історик, архівіст, вчений, викладач. Закінчив Уоффорд (Wofford) коледж (Південна Кароліна) у 1912 р. та Трініті (Trinity) коледж (1915) (зараз Duke University) та університет у м. Чаттануга (University of Chattanooga), штат Теннессі. Докторську дисертацію захистив в університеті штату Пенсильванія (1918). Професор історії університету у м. Чаттануга та університету штату Теннессі (1919-1935), один із фундаторів Історичного товариства Східного Теннессі, засновник і президент Південної історичної асоціації. Автор «History of Tennessee, 1673-1832» (New York, American Historical Society, 1933). Поступив на роботу до Національного архіву США 1935 р., у період Нового курсу Президента Ф. Д. Рузвельта очолював описування федеральних документів за програмою Адміністрації громадських робіт (Civil Works Administration) «Survey of Federal Archives». Перебуваючи на посаді директора департаменту Національного архіву по контролю за документами «Record Control» протягом 1944-1951 рр. зі своїми співробітниками підготував путівник по документах Національного архіву «Guide to the Records in the National Archives», був керівником спеціального проекту з описування документів часів Другої світової війни. 1951 р. Ф. М. Хамер очолив Національну комісію з публікації історичних документів «National Historic Publications Commission». Вчений сфокусував свою діяльність на плануванні і просуванні збалансованих національних програм по збиранню, зберіганню і публікації документів про життя і діяльність видатних діячів американської нації. Через три роки Хамер підготував і подав Президенту Д. Ейзенхауеру перспективний план публікацій «A National Program for the Publishing of Historical Documents», в якому, у тому числі, передбачив створення національного довідника по колекціях архівів і манускриптів. Довідник «A Guide to Archives and Manuscripts in the United States» побачив світ 1961 р., охоплював колекції більше 1 300 репозиторіїв. 1968 р. під керівництвом Хамера була завершена робота над виданням 12-томного збірника документів «Папери Генрі Лоуренса» (The Papers of Henry Laurens. – Columbia, Published for the South Carolina Historical Society by the University of South Carolina Press, 1968). Ф. М. Хамер опублікував декілька статей на сторінках журналу «American Archivist», у тому числі: «Guides to Records of World War II» (1947, October. – Vol. 10, № 4. – P. 339-345), «Finding Mediums in The National Archives: An Appraisal of Six Years' Experience» (1942, April. – Vol. 5, № 2. – P. 82-92), «... authentic Documents tending to elucidate our History» (1962, January. – Vol. 25, № 1. – P. 3-13) / Boyd Julian P. In Memoriam. Philip May Hamer (1891-1971) // American Archivist. – 1971, July. – Vol. 34, № 3. – P. 285-287; Finding Aid for the Philip M. Hamer Diary MS.0526 Special Collections online The University of Tennessee: <http://dlc.lib.utk.edu/spc>; Колекція документів Ф. М. Хамера та його другої дружини, архівіста і бібліотекаря Елізабет (Elizabeth Edwards Hamer, 1912-1979) зберігається в архіві Історичного товариства Південної Кароліни (The South Carolina Historical Society): Philip M. Hamer papers, ca. 1900-1973, SCHS 1219.00, Containers 24/184-227.
17. У 2008 р. Національний архів опублікував двотомник «Друга світова війна: путівник по документах щодо воєнної участі США»: Mulligan Timothy P. World War II: Guide to Records Relating to U.S. Military Participation. Vol. 1. – Washington, D.C., NARA, 2008. – 172 p.; Mulligan Timothy P. World War II: Guide to Records Relating to U.S. Military Participation. Vol. 2. – Washington, D.C., NARA, 2008. – 1088 p.
18. Guide to Records of the National Archives. – Washington, D.C., NARA, 1948. – 684 p.
19. National Archives // Official Register of the United States. – Washington : GPO, 1945. – 397 p.
20. Holms W. Oliver. The National Archives and the protection of records in war areas // American Archivists. – 1946, April. – Vol. 9, № 2. – P. 110-127.
21. Claus Robert. The United Nations Archives // American Archivists. – 1947, April. – Vol. 10, № 2. – P. 129-132.
22. Holmes W. Oliver. Toward an International Archives Program and Council, 1945-1950 // American Archivist. – 1976, July. – Vol. 39, № 3. – P. 287-290; Buck J. Solon. The Archivist's «One World». Presidential address, delivered at the tenth annual meeting of the Society of American Archivists, at Washington, October 24, 1946 // American Archivists. – 1947, January. – Vol. 10, № 1. – P. 9-24.
23. Perlman Isadore. General Schedules and Federal Records // American Archivist. – 1952, January. – Vol. 15, № 1. – P. 27-38.
24. **Перша Комісія Гувера** (7 липня 1947 – 12 червня 1949) була створена з метою реорганізації виконавчої гілки влади у США. Вона підготувала Конгресу 277 рекомендацій і 19 звітів. У результаті діяльності Комісії 20 червня 1949 р. був прийнятий Закон про реорганізацію (Reorganization Act, 1949) (Public Law 109, 81st Cong., 1st sess.) та реорганізаційні плани / Heady Ferrel. The Reorganization Act of 1949 // Public Administration Review. – 1949, Summer. – Vol. 9, № 3. – P. 165-174.
25. Mansfield Harvey C. Reorganizing the Federal Executive Branch: the limits of institutionalization / The Institutionalized Presidency. Ed. by Thomas Norman C., Baade Hans W. // Law and Contemporary Problems. – 1970, Summer. – Vol. 35, № 3. – P. 480-486.
26. **Еммет Джозеф Ліхі** (Emmett Joseph Leahy) народився 24 грудня 1910 р. у Вашингтоні у родині емігрантів з Ірландії. Закінчив Ла Селл (La Salle) коледж у Пенсильванії, потім Католицький університет (Catholic University), випускни роботу писав на базі Католицького університету та Університету у Піттсбурзі (University of Pittsburgh). Пізніше він виконав ще одну роботу у Гарвардському університеті (Harvard University) та Американському університеті (American University). Деякий час працював у Федеральній торговій комісії (Federal Trade Commission). 1935 р. прийшов на роботу до NARA. У вересні 1941 р. став

директором з координації документальної роботи у Департаменті флоту (Director of Records Coordination in the Department of the Navy). З жовтня 1942 р. по листопад 1945 р. Ліхі керував Управлінням Адміністрації документації флоту (Director of the Office of Records Administration). У наступні два роки Е. Ліхі працював у компанії «Remington Rand, Inc.», а згодом заснував і став виконавчим директором непрофільної Національної Ради з управління документацією. Паралельно Ліхі заснував і очолив Центр бізнес-архівів (Business Archives Center) – архів для зберігання документів комерційних фірм. 1953 р. Ліхі заснував його власні фірми із надання консультацій з управління документацією «Leahy and Co.» та архів «Leahy Archives, Inc.», до якого увійшов Центр бізнес-архівів. Обома компаніями управляв до своєї смерті 23 червня 1964 р.

27. Е. Ліхі був головою Комітету з управління документацією Товариства американських архівістів (1936-1940-ві рр.), членом обох Гуверівських комісій (1947-1948, 1953-1956), одним із ініціаторів прийнятого 1950 р. Конгресом США Закону про федеральні документи «Federal Records Act». Е. Ліхі розробив власні вимоги до відбору документів для знищення, йому належить ідея укладання типових переліків документів органів державної влади зі строками зберігання (впроваджена у Законі про розпорядження документами «Record Disposal Act», 1943). Основна праця Е. Ліхі написана ним у співавторстві з Крістофером Камероном «Сучасний менеджмент документації...» 1967 р. на честь Ліхі у США заснована нагорода за видатні професійні досягнення у галузі документальної і інформаційної менеджменту // Leahy Emmett J. Reduction of Public Records // American Archivist. – 1940, January. – Vol. 3, № 1. – P. 13-38; Leahy Emmett J. Modern records management // American Archivist. – 1949, July. – Vol. 12, № 3. – P. 231-242; Leahy Emmett J., Cameron Christopher A. Modern records management: a basic guide to records control, filing, and information retrieval. – McGraw-Hill, 1965. – 236 p.; Angel Herbert E. Emmett Joseph Leahy, 1910-1964 // American Archivist. – 1964, October. – Vol. 27, № 4. – P. 507-509.
28. Фотогалерея NARA, <http://www.preview.archives.gov/75th/photos/1940s/11.html>
29. Krauskopf Robert W. The Hoover Commissions and Federal Recordkeeping // American Archivist. – 1958, October. – Vol. 21, № 4. – P. 371-385.
30. Robert M. Warner. Diary of a Dream: A History of the National Archives Independence Movement, 1980-1985. Metuchen, NJ. and London: The Scarecrow Press, 1995. – 211 p.
31. Bradsher Greg. Longest-Serving Archivist Wayne Grover Steered Agency during Critical Years // Prologue. – 2009, Winter. – Vol. 41, № 4.
32. Warner Robert M. Secrecy and Salesmanship in the Struggle for NARA's Independence // Prologue. – 2005, Spring. – Vol. 37, № 1.
33. Фотогалерея NARA, <http://www.preview.archives.gov/75th/photos/1950s/04.html>
34. Angel Herbert E. Federal Records Management Since the Hoover Commission Report // American Archivist. – 1953, January. – Vol. 16, № 1. – P. 13-26.
35. Grover Wayne C. The National Archives at Age 20 // American Archivist. – 1954, April. – Vol. 17, № 2. – P. 99-107.
36. Brooks Philip C. Wayne C. Grover, 1906-1970 // American Archivist. – 1970, July. – Vol. 33, № 3. – P. 282-284.
37. Документи кладовища «Rose Hill», Меріленд: <http://www.findagrave.com/cgi-bin/fg.cgi?page=pv&GRid=47723659&PIpi=74742411>

Рецензенти: Боряк Г. В., д.і.н., проф.
Сінкевич Є. Г., д.і.н., проф.

*Ковальська Барбара, кандидат гуманітарних наук (dr),
викладач Католицького ліцею в Радомську, Польща*

**ГЕНЕАЛОГІЯ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО:
ПОХОДЖЕННЯ КНЯЗІВ РАДЗИВІЛЛІВ¹**

Рецензія на монографію: Антоневич Марцелі. Предки князів Радзивіллів. Історія міфу і мандри історіографії (Варшава, 2011)²

Барбара Ковальская

Католицеский лицей в Радомске, Польша

ГЕНЕАЛОГІЯ ВЕЛИКОГО КНЯЖЕСТВА ЛИТОВСКОГО: ПРОИСХОЖДЕНИЕ КНЯЗЕЙ РАДЗИВИЛЛОВ

Рецензия на монографию: Антоневиц Марцели. Предки князей Радзивиллов. История мифа и изгибы историографии (Варшава, 2011)

Barbara Kowalska

Liceum Katolickim w Radomsku, Polska

GENEALOGY WIELKIEGO KSIĘSTWA LITEWSKIEGO: POCHODZENIE KSIĄŻĄT RADZIWIŁŁÓW

Recenzja monografii: Antoniewicz Marceli. Protoplaści książąt Radziwiłłów. Dzieje mitu i meandry historiografii (Warszawa 2011)

Книга Марцелі Антоневича «Предки князів Радзивіллів. Історія міфу і мандри історіографії» (Protoplaści książąt Radziwiłłów. Dzieje mitu i meandry historiografii) є підсумком попередніх досліджень автора в царині історії, а власне генеалогії і геральдики Великого князівства Литовського. До цієї проблематики долучилася, як бачимо, методологія, без пізнання якої не можливо досліджувати давні спільноти. Власне то вона в значній мірі дозволяє нам зрозуміти в який спосіб мислили творці історії, але в значній мірі також і їх дослідники. Поєднання тих наукових пошуків дає зрозуміти, що маємо справу з першим монографічним дослідженням, яке в повній мірі розкриває генезу і власне еволюцію добре сконструйованої легенди, за якою литовська шляхта виводилася від Палемона, що втік від Нерона і його римських товаришів, та зосередилася в литовських хащах.

Зазначена назва книги розкриває її зміст, то є поєднання історичної правди з міфом стосовно витоків Радзивіллів, але перед усім літературне бачення автора. Впроваджує нас тим самим в достатньо продуману композицію праці, яка в першому розділі порушує питання походження і сім'ї першого в родоводі князя в Гоньодзі і Меделі (w Goniądzu i Medelach) Миколи Миколайовича Радзивілла. Цей розділ становить тло для дальших роздумів, сягає, як твердить автор, до рубежів історичних знань.

Другий розділ «Легендарні родоводи князівських і дворянських родів в літописній традиції Великого князівства Литовського» (Legendarne genealogie rodów książęcych i pańskich w tradycji latopisarskiej Wielkiego Księstwa Litewskiego) то хід процесу методологізації в найдавнішому історіописанні Великого князівства Литовського з цілим багажем архетипів поведінки, визначальних поглядів, що відображали прояви тогочасних людей. Цей розділ вправно впроваджує у властиву тематику генеалогічного міфу дому Радзивіллів.

Огляд історичних знань в Литві під кутом оповіді про витоки роду розпочато з аналізу доробку Мацея Стрийковського. Опрацьовуючи творчу спадщину знаного дослідника минувшини XVI ст., автор стверджує, що Стрийковський у досить довільній манері, а власне вибірково оперував фактами, вплітаючи їх у різні теорії про походження роду і збагачуючи

¹ Переклад з польської мови – Є. Г. Сінкевич

² Antoniewicz Marceli, *Protoplaści książąt Radziwiłłów. Dzieje mitu i meandry historiografii*, wyd. DIG, Warszawa 2011, s. 423.

виклад необмеженою фантазією, що дало досконалі підстави робити те саме наступникам, які займалися даною проблематикою. Такі вольності ще до запровадження критичної історії зовсім не дивують.

Доповнює розділ аналіз поглядів Августина Ротундуса Мелеського. Автор виділив тут цікавий прийом внесення дослідником змін до генеалогії, вказав на складові елементи того дослідницького методу, та власне на її завдання. Необхідно визнати, що досягнення тих причин, що спонукали дослідника, то справа для історика найважча, бо як писав Хосе Ортега-і-Гассет, «...в минулі епохи люди не тільки децю інше робили, децю по іншому мислили і в інше вірили, але також чинили то в іншій спосіб» (*Frazesy i szczerosc*, [w:] *tenże, Dehumanizacja sztuki i inne eseje*, tłum. P. Niklewicz, Warszawa 1980, s. 376). Автор переконливо впорався із цим завданням.

Четвертий розділ книги «Найбільш ранні родоводи, створені у радзівіллівському колі» (*Najdawniejsze genealogie w kręgu radziwiłłowskich dworów tworzone*), виходячи з назви якого автор схильний до критичного мовознавчого підходу. Привертає також увагу професійний аналіз гравюри Конрада Гьоткого (*Conradt Götke*) «*Parentalis splendor...*», виготовленої в 1643 році. Іконографічні роздуми автора, зосереджені на спробі досягнути ідейну концепцію і символічний зміст гравюри, є сильною стороною цієї монографії.

Черговий розділ праці присвячений міфічній генеалогії Радзівіллів у творчості Войцеха Виюка-Кояловича (*Wojciecha Wijuka Kojałowicza*), автора який займає особливе місце у литовському письменстві. Автор достатньо скрупульозно зайнявся оригінальним родоводом, створеним литовським істориком і геральдистом, відзначивши сильні та слабкі сторони його праці.

Роздуми на тему розвитку і пропагування Радзівіллівської традиції в часи Міхала Казімежа званого Рибенко (*Michał Kazimierz Rybeńko*) та в XIX і XX столітті займає останні два розділи. Видається при тому, що автору більше імпонували дослідники попередніх століть. Рефлексія стосується головної дійової особи роздумів, Міхала Казімежа.

Використаний джерелознавчо-хронологічний дослідницький метод, що зазначив автор, для виділення генези поетапних праць і культурних напластувань, в яких вони виникали. В нашому відчутті перед усе такий метод дав можливість розглянути розвиток генеалогічного міфу Радзівіллів, що еволюціонував у різних напрямках у залежності від історичних умов, а також і його бачення, власне послуговуючись історіографічною критикою.

Рівень змісту книги, а за ним й її значимість не підлягає дискусії. Праця є особливо цінною для литуаністів, також для всіх істориків становить приклад досить вмілого запровадження внеску даного дослідження в скарбницю історіографії. Автор опер дослідження на солідну джерельну базу і розлогу літературу. Заслуговує на увагу достатньо ретельне опрацювання бібліографії. Науковий апарат доповнюють численні таблиці та ілюстрації. Графічне виконання книги, досить високий рівень видання, заслуговують особливої похвали. В цікавий спосіб викладений матеріал справляє приємне враження, адже маємо справу із справжнім професіоналом.

Prof. dr hab. **Tadeusz Srogosz**
Instytut Historii
Akademia im. Jana Długosza
w Częstochowie

**Opinia o dorobku naukowym, dydaktycznym i organizacyjnym
prof. dra hab. Evgena G. Sinkiewicza
w związku z postępowaniem o nadanie Mu tytułu profesora honorowego
Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie¹**

Ze względu na bogactwo dokonań naukowych, dydaktycznych i organizacyjnych prof. dra hab. Evgena G. Sinkiewicza, w tym również związanych z rozwojem naszej Uczelni, wydaje się, że uzasadnienie nadania Mu tytułu profesora honorowego Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie jest zadaniem niezbyt trudnym. Jednocześnie jednak przed opiniodawcą są poważne wyzwania wynikające z różnorodności podejmowanej przez Niego problematyki, jak również form wypowiedzi naukowych oraz inicjatyw dydaktycznych i organizacyjnych. Prof. dr hab. Evgen G. Sinkiewicz jest jednym z najbardziej znanych historyków ukraińskich, a jednocześnie organizatorem życia naukowego i współpracy ukraińsko-polskiej, propagatorem historii i kultury polskiej na Ukrainie. Posiada niezaprzeczone zasługi dla naszej Uczelni. Powyższe, ogólne zdania postaram się bardziej szczegółowo uzasadnić w dalszej części opinii.

Prof. dr hab. Evgen G. Sinkiewicz urodził się w 1958 r. na wsi Mikulińce w rejonie Śniatyń w rodzinie polskiego pochodzenia. Studia historyczne ukończył na Narodowym Uniwersytecie w Charkowie. Po studiach związał się z Państwowym Instytutem Pedagogicznym w Chersoniu (obecnie Uniwersytet Państwowy), początkowo jako aspirant, a po obronie w 1990 r. dysertacji kandydackiej (doktorskiej) docent i kierownik Katedry Historii Ukrainy i Narodów Słowiańskich. W tej uczelni założył Wydział Historyczny, po czym był jego długoletnim dziekanem. W tym czasie korzystał ze stypendium Kasy im. Mianowskiego, Ministerstwa Edukacji i Sportu Rzeczypospolitej Polskiej oraz Oddziału Krakowskiego Wspólnoty Polskiej. W 2008 r. zmienił miejsce zatrudnienia, ponieważ Uniwersytet Państwowy w Mikołajowie powołał Go na stanowisko profesora Katedry Stosunków Międzynarodowych. W 2010 r. opublikował rozprawę doktorską (habilitacyjną) na temat krakowskiej szkoły historycznej w polskiej historiografii. Wyżej wymieniona książka jest znaczącym osiągnięciem naukowym, a także popularyzatorskim w sensie upowszechniania wiedzy o nauce naszego kraju. Wywołała bardzo duże zainteresowanie zarówno w Polsce, jak również na Ukrainie. W 2011 roku w Narodowym Uniwersytecie w Dniepropietrowsku miała miejsce procedura obrony rozprawy habilitacyjnej. Byłem konsultantem naukowym w procedurze (jest to oficjalna funkcja, zwana inaczej opieką naukową), natomiast na recenzentów powołano wybitnych historyków ukraińskich.

Prof. dr hab. Evgen G. Sinkiewicz jest autorem ponad 170 prac, a w tym 8 książek. Na uwagę zasługuje też pełnienie funkcji redaktora naczelnego czasopism: "Pivdiennyj Archiv", "Istoricnij Archiv" i "Czornomorskij Litopis. Naucznyj Żurnal". Różnorodną twórczość prof. dra hab. Evgena G. Sinkiewicza można podzielić na następujące zakresy:

- historia Chersońszczyzny;
- historia historiografii ukraińskiej, zwłaszcza w zakresie historiografii gospodarczej;
- historia mniejszości narodowych w Polsce i na Ukrainie (na przykład Łemków);

---

¹ У квітні 2013 р. Сінкевича Євгена Григоровича – д.і.н., професора кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв, Україна), заступника головного редактора збірника наукових праць «Чорноморський літопис» – Сенат Академії імені Яна Длугоша в Ченстохові (Польща) обрав почесним професором. Пропонуємо увазі наукового загалу текст виступу на засіданні Сенату Тадеуша Срогоша – д.і.н., професора, завідувача кафедри методології історії та історіографії Інституту історії Академії імені Яна Длугоша.

- dzieje stosunków polsko-ukraińskich;
- historia historiografii polskiej;
- krajoznawstwo.

We wszystkich tych zakresach badań historycznych, osiągnięcia prof. dra hab. Evgena G. Sinkiewicza są bezsporne i udokumentowane wieloma publikacjami naukowymi. Zwraca uwagę zdolność do podejmowania istotnych problemów badawczych. Prof. dr hab. Evgen G. Sinkiewicz porusza się swobodnie w szerokich zakresach terytorialnych, chronologicznych i merytorycznych. Był promotorem sześciu dysertacji kandydackich (doktorskich).

Prof. dr hab. Evgen G. Sinkiewicz jest prezesem Oddziału Obwodowego (Gubernialnego) Narodowego Stowarzyszenia Krajoznawczego i kierownikiem Południowego Ośrodka Instytutu Archeografii i Źródłoznawstwa im. Hruszewskiego Ukraińskiej Akademii Nauk. Poza tym jest niezamordowanym organizatorem międzynarodowych konferencji naukowych na temat kolonizacji Południowej Ukrainy, Polaków na Południowej Ukrainie, stosunków ukraińsko-polskich, historiografii ukraińskiej i polskiej, źródłoznawstwa etc. W organizowaniu tych konferencji szeroko współpracuje z władzami swojego kraju, polskimi władzami (zwłaszcza konsularnymi), a także szwedzkimi. Są to konferencje o szerokim zasięgu, uczestniczą w nich przedstawiciele wielu krajów. Jednak znaczącą grupę stanowią polscy uczeni, w tym najbardziej licznie z naszej Uczelni. Prof. dr hab. współpracuje z różnymi ośrodkami w naszym kraju, jednak najbardziej z naszą Uczelnią i Uniwersytetem Jagiellońskim.

Prof. dr hab. Evgen G. Sinkiewicz promuje polską historię i kulturę i to nie tylko jako uczony, lecz również aktywny działacz Związku Polaków na Ukrainie. Znacząco przyczynił się do rozwinięcia badań nad dziejami Polonii na terenie Południowej Ukrainy, był inicjatorem i założycielem Centrum Języka i Kultury Polskiej w ramach Uniwersytetu Państwowego w Chersoniu, aktywnie działał w kierunku odszukania miejsca pochówku gen. Mariusza Żaruskiego w Chersoniu i zbudowania pomnika tego wybitnego Polaka na tamtejszym cmentarzu.

Prof. dra hab. Evgena G. Sinkiewicza poznałem w 1997 r., kiedy to zorganizował międzynarodową konferencję naukową na temat kolonizacji Południowej Ukrainy w Chersoniu. Można nawet określić, że byliśmy ojcami-założycielami kontaktów naszej Uczelni z uczelniami w Chersoniu, Jalcie, Zaporozu, Dniepropietrowsku, Mikołajowie. Z niektórymi uczelniami Akademia im. Jana Długosza w Częstochowie posiada podpisane umowy o współpracy. Podpisane umowy pozostają na papierze bez zaangażowania konkretnych ludzi. To właśnie dzięki zaangażowaniu i talentom organizacyjnym prof. dra hab. Evgena G. Sinkiewicza owoce tej współpracy są znaczące: współpraca naukowa przedstawicieli różnych dyscyplin naukowych, możliwość publikowania na Ukrainie, organizacja wspólnych konferencji, wymiana studentów i doktorantów, organizowanie obozów archeologicznych na Krymie i w Jurze Krakowsko-Częstochowskiej. Niektórzy mieli możliwość wypoczynku nad Morzem Czarnym. Niektórzy z pracowników naszej Uczelni zostali uhonorowani członkostwem honorowym Instytutu Archeografii i Źródłoznawstwa im. Hruszewskiego Ukraińskiej Akademii Nauk, a także weszli w skład komitetów redakcyjnych czasopism, których prof. dr hab. Evgen G. Sinkiewicz jest naczelnym redaktorem. Ponadto pośredniczył On w kontaktach z uczonymi z innych ośrodków naukowych nie tylko na Ukrainie, lecz również w innych krajach. Wielokrotnie wygłaszał wykłady dla doktorantów i studentów. Jego współpracownicy i doktoranci również uczestniczyli w przedsięwzięciach naukowych i dydaktycznych w naszej Uczelni (na przykład w II Forum Naukowym Doktorantów). Z drugiej strony prof. dr hab. Evgen G. Sinkiewicz jest członkiem zagranicznym Częstochowskiego Oddziału Polskiego Towarzystwa Historycznego, a także członkiem Komitetu Redakcyjnego "Zeszytów Historycznych" wydawanych w ramach Instytutu Historii.

Prof. dr hab. Evgen G. Sinkiewicz znacząco przyczynił się do rozwoju Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Pragnę wyrazić nadzieję, że przedstawione w opinii osiągnięcia naukowe oraz wielkie zaangażowanie w rozwój stosunków polsko-ukraińskich, w tym zwłaszcza częstochowskiego środowiska akademickiego, a także krzewienie polskiej historii i kultury będą dla Wysokiego Senatu Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie podstawą do włączenia prof. dra hab. Evgena G. Sinkiewicza w poczet honorowych profesorów Uczelni.

НАШІ АВТОРИ

Арабаджи Світлана Сергіївна (Маріуполь, Донецька обл.) – кандидат історичних наук, асистент кафедри Маріупольського державного університету

Воронін Віктор Миколайович (Київ) – кандидат історичних наук, Перший заступник Голови Державної архівної служби України

Гайдай Ольга Михайлівна (Миколаїв) – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили

Гоцуляк Віктор Володимирович (Черкаси) – доктор історичних наук, професор кафедри архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Зелінський Максим Вікторович (Миколаїв) – аспірант кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили

Ковальська Барбара (Радомсько, Польща) – кандидат гуманітарних наук (dr), викладач Католицького ліцею в Радомську

Конюхов Сергій Вадимович (Львів) – аспірант кафедри історії України та етнокомунікації Національного університету «Львівська політехніка»

Котляр Юрій Вадимович (Миколаїв) – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії Чорноморського державного університету імені Петра Могили, голова Миколаївського відділення Інституту історії України НАН України

Кудінов Юрій Миколайович (Вінниця) – кандидат історичних наук, викладач кафедри філософії та суспільних наук Вінницького національного медичного університету ім. М. І. Пирогова

Кучеренко Алла Алімівна (Херсон) – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та методики викладання Херсонського державного університету

Лаврут Ольга Олександрівна (Донецьк) – кандидат історичних наук, доцент кафедри виховання і розвитку особистості Донецького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти

Лазуренко Валентин Миколайович (Черкаси) – доктор історичних наук, професор кафедри історії України, помічник ректора з гуманітарної освіти та виховання Черкаського державного технологічного університету. Почесний працівник туризму України

Левченко Лариса Леонідівна (Миколаїв) – кандидат історичних наук, директор Державного архіву Миколаївської області

Морозова Ольга Станіславівна (Київ) – кандидат історичних наук, доцент, докторант відділу дослідження та публікації зарубіжних джерел Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України

Нікілєв Олександр Федорович (Дніпропетровськ) – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Нікітенко Сергій Валерійович (Херсон) – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільно-гуманітарних дисциплін Херсонської філії Європейського університету

Прокоп Юлія Віталіївна (Одеса) – старший викладач кафедри інформаційних технологій Одеської національної академії зв'язку імені О. С. Попова

Райківський Ігор Ярославович (Івано-Франківськ) – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

Романець Наталя Радомирівна (Кривий Ріг, Дніпропетровська обл.) – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Криворізького національного університету

Свинаренко Наталія Олександрівна (Харків) – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства та мовної підготовки іноземних громадян Харківського національного економічного університету

Срогош Тадеуш (Ченстохова, Польща) – доктор історичних наук (dr hab.), професор, завідувач кафедри методології історії та історіографії Академії імені Яна Длугоша в Ченстохові

Стопчак Микола Володимирович (Вінниця) – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри філософії та економічної теорії Вінницького торговельно-економічного інституту Київського торговельно-економічного університету

Тимів Іван Миколайович (Івано-Франківськ) – здобувач кафедри історіографії, джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

Ткачук Анна Іллівна (Херсон) – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та права Херсонського державного аграрного університету

Шабашов Андрій Васильович (Одеса) – кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри археології та етнології України Одеського національного університету імені І. І. Мечникова